

Seksuele voorlichting aan de kinderen op behandelgroep Jacala

Auteurs: Loïs Padding
Annelies Verschuure

Begeleiders: Kees van Harten (CHE)
Alicia de Looze (Jacala)

Datum: 20 mei 2014

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave.....	1
Samenvatting.....	5
Voorwoord	6
Hoofdstuk 1 Inleiding.....	7
1.1 Aanleiding.....	7
1.2 Probleemstelling.....	8
1.3 Vraagstelling.....	8
1.4 Bestudeerde facetten, werkwijze en afbakening.....	8
1.5 Verwachtingen uitkomst.....	10
1.6 Relevantie.....	10
1.7 Doelstelling.....	11
1.8 Leeswijzer.....	11
1.9 Begripsbepaling	12
1.10 Verantwoording overschrijden aantal pagina's	13
Hoofdstuk 2 Achtergronden	14
2.1 Inleiding.....	14
2.2 De instelling.....	14
2.3 Relatie met de verdiepingsminor	15
2.4 Relatie met de creatieve professional	15
2.4.1 Afstudeeronderwerp	16
2.4.2 Eigen leerproces.....	17
Hoofdstuk 3 Methode.....	18
3.1 Inleiding.....	18
3.2 Literatuuronderzoek	18
3.2.1 Werkwijze.....	18
3.2.2 Procedure	18
3.3 Interviews.....	19
3.3.1 Werkwijze.....	19
3.3.2 Respondenten	19
3.3.3 Overzicht meetinstrumenten	20
3.3.4 Procedure	20
Hoofdstuk 4 Seksuele ontwikkeling.....	22
4.1 Inleiding.....	22

4.2	Theoretisch kader	23
4.2.1	Seksuele ontwikkeling bij kinderen met een normale begaafdheid	23
4.2.2	Seksuele ontwikkeling bij kinderen met een verstandelijke beperking	25
4.2.3	Seksuele ontwikkeling bij kinderen met een vorm van autisme	28
4.3	Interviews	31
4.3.1	Normale begaafdheid versus verstandelijke beperking en autisme	31
4.3.2	Verstandelijke beperking en autisme	31
4.3.3	Verstandelijke beperking of autisme	32
4.4	Conclusie	34
Hoofdstuk 5	Voorlichtingsmateriaal	36
5.1	Inleiding	36
5.2	Theoretisch kader	37
5.2.1	Belang van voorlichting	37
5.2.2	Voorlichtingsmateriaal voor kinderen met een normale begaafdheid	37
5.2.3	Voorlichtingsmateriaal voor kinderen met een verstandelijke beperking	39
5.2.4	Voorlichtingsmateriaal voor kinderen met autisme	42
5.3	Interviews	47
5.3.1	Belang van voorlichting	47
5.3.2	Informatievoorziening	47
5.3.3	Bekend met voorlichtingsmateriaal	48
5.4	Conclusie	50
Hoofdstuk 6	Visie instelling	51
6.1	Inleiding	51
6.2	Theoretisch kader	52
6.2.1	Missie, visie en doelstellingen	52
6.2.2	Belang visievorming omtrent thema seksualiteit	52
6.2.3	Missie en visie van Reinaerde en Jacala	53
6.2.4	Seksualiteit passend binnen missie en visie van Reinaerde en Jacala	54
6.3	Interviews	55
6.3.1	Visie Reinaerde en Jacala	55
6.3.2	Doelstellingen en methodieken	55
6.3.3	Zichtbaar in handelen	56
6.3.4	Visie ten opzichte van het thema seksualiteit	57
6.3.5	Spanningsveld	57
6.4	Conclusie	59
Hoofdstuk 7	Passend voorlichtingsmateriaal	60

7.1	Inleiding.....	60
7.2	Theoretisch kader	61
7.2.1	Aspecten van de seksuele ontwikkeling	61
7.2.2	Aspecten van de missie, visie en doelstellingen	62
7.2.3	Aspecten waarmee rekening gehouden moet worden bij het geven van voorlichting	62
7.3	Interviews.....	65
7.3.1	Huidige aanpak met betrekking tot het geven van voorlichting	65
7.3.2	Gewenste aanpak met betrekking tot het geven van voorlichting	66
7.3.3	Ideeën over voorlichtingsmateriaal	66
7.4	Conclusie	68
Hoofdstuk 8	De producten.....	70
8.1	Inleiding.....	70
8.2	Resultaten.....	70
8.3	Producten en onderbouwing	71
8.3.1	Gesprekspas	71
8.3.2	Checklist	72
8.3.3	Behoeften-schema	72
8.3.4	Ontwikkelingsmap.....	73
Hoofdstuk 9	Conclusie/discussie	75
9.1	Inleiding.....	75
9.2	Conclusie.....	75
9.3	Discussie	76
Hoofdstuk 10	Aanbevelingen.....	78
10.1	Inleiding.....	78
10.2	Aanbevelingen.....	78
Hoofdstuk 11	Evaluatie	80
11.1	Inleiding.....	80
11.2	Probleemstelling	80
11.3	Doelstelling.....	80
11.4	Werkwijze.....	81
11.5	Persoonlijke visie.....	81
Literatuur		82
Bijlage A		88
Bijlage B		89
Bijlage C		91

Bijlage D	93
Bijlage E	94
Bijlage F	106
Bijlage G	112
Bijlage H	119
Bijlage I	125
Bijlage J	132
Bijlage K	139
Bijlage L	144
Bijlage M	153
Bijlage N	160
Bijlage O	166
Bijlage P	167
Bijlage Q	171

Samenvatting

Het thema seksualiteit heeft nog geen plaats binnen de begeleiding van de kinderen op behandelgroep Jacala van Reinaerde. Vanuit de begeleiders is hier echter wel vraag naar; zij zien in dat het nodig is om zichzelf en de kinderen van kennis te voorzien omtrent dit onderwerp. Tot nu toe ontbreekt het hen nog aan handvatten om hier met de kinderen over in gesprek te kunnen gaan.

De hoofdvraag die centraal staat in dit onderzoek is de volgende: ‘Welke handvatten kunnen de begeleiders van Jacala geboden worden om de kinderen in de leeftijd van negen tot en met veertien jaar met een verstandelijke beperking en autisme te ondersteunen in hun seksuele ontwikkeling?’ Met dit onderzoek willen wij de begeleiders praktische handvatten bieden om de kinderen voorlichting te kunnen geven. Specifiek wordt beoogd dat wij de begeleiders voorlichtingsmateriaal aanreiken dat zo optimaal mogelijk aansluit bij de volgende factoren: de mate van verstandelijke beperking, het cognitief en sociaal-emotioneel vermogen, de visie van de instelling en het doel en de functie van voorlichtingsmateriaal. Daarnaast bieden wij de begeleiders producten waarmee het geven van voorlichting kan worden gerealiseerd. Op deze manier hopen wij iets te kunnen bieden dat naar ieders behoeften en wensen is en wat daarnaast past binnen de huidige begeleiding die aan de kinderen geboden wordt.

Om dit te kunnen bewerkstelligen is er literatuuronderzoek gedaan naar de seksuele ontwikkeling van kinderen met een verstandelijke beperking en kinderen met een vorm van autisme. Daarnaast is ook de seksuele ontwikkeling van kinderen met een normale begaafdheid onderzocht om zo de ontwikkeling van kinderen met een verstandelijke beperking en een vorm van autisme tegen deze ontwikkeling af te kunnen zetten. Tevens zijn verschillende voorlichtingsmaterialen onderzocht en beschreven. Daarnaast is ook vanuit de literatuur gekeken naar wat de missie, visie en doelstellingen voor een instelling betekenen. Naast literaire onderbouwing is gebruik gemaakt van interviews om informatie rondom de doelgroep en instelling te achterhalen. Diverse begeleiders zijn geïnterviewd en hebben ons verteld over hun kijk op de seksuele ontwikkeling van kinderen met een normale begaafdheid, kinderen met een verstandelijke beperking en kinderen met autisme en het bijbehorende gedrag, alsook op de visie van de instelling en het voorlichtingsmateriaal waar zij bekend mee zijn.

Wat we na het analyseren van de verkregen informatie hebben ontdekt, is dat zowel kinderen met een verstandelijke beperking als kinderen met een vorm van autisme te maken hebben met een (groot) verschil in de ontwikkelings- en kalenderleeftijd; lichamelijk ontwikkelen zij zich naar hun kalenderleeftijd, maar op cognitief-, sociaal en emotioneel gebied blijven zij achter in hun ontwikkeling. Dit vormt een moeilijkheidsgraad als het gaat over het aansluiten bij de ontwikkeling van ieder kind. Bij het voorlichtingsmateriaal is het van belang om dit verschil voor ogen te houden en het materiaal zo optimaal mogelijk te laten aansluiten bij de mogelijkheden van de kinderen. Hierbij is visualisatie en concretisering van groot belang. Voor de visie is het daarnaast belangrijk dat het voorlichtingsmateriaal niet in strijd is met de normen en waarden die in de visie zijn opgenomen.

Om met dit onderzoek de begeleiders van Jacala daadwerkelijk verder te helpen, zijn er nog enkele punten aan te bevelen. Zo bevelen wij het betrekken van de wettelijk vertegenwoordigers bij het geven van seksuele voorlichting aan, aangezien deze onmisbaar zijn in dit proces en het daarnaast goed is om in de verschillende contexten aan de slag te gaan met het geven van seksuele voorlichting. Ook het aanschaffen van een levensgrote spiegel bevelen wij aan, omdat daarmee de kinderen de mogelijkheid geboden wordt hun lichaam in zijn geheel te ontdekken.

Voorwoord

Voor u ligt onze afstudeerscriptie met als onderwerp 'Seksuele voorlichting aan de kinderen op behandelgroep Jacala'. Meerdere maanden zijn er nodig geweest om tot dit uiteindelijke resultaat te komen. We zijn dankbaar en trots dit resultaat te hebben bereikt.

Wij zijn Loïs Padding en Annelies Verschuure, studenten aan de Christelijke Hogeschool te Ede. Beiden hebben we de verdiepingsminor Pedagogiek gevolgd. Alle vier de jaren van de opleiding hebben wij bij elkaar in de klas gezeten en al snel was het ons duidelijk dat we dit afstudeeronderzoek met zijn tweeën tot uitvoer wilden brengen.

Onze opdrachtgever is de organisatie Reinaerde. Eén van haar groepen heeft de wens om haar kinderen te voorzien van seksuele voorlichting, namelijk de behandelgroep Jacala. Zij zoeken een passende methode om hiermee als team op dezelfde wijze te handelen omtrent het thema seksualiteit. De cliënt en zijn ontwikkelingsniveau staan hierbij centraal.

De opdracht die wij hebben gekregen, is om te zoeken naar voorlichtingsmethoden welke aansluiten bij de mogelijkheden van de kinderen op de behandelgroep Jacala. Deze bevinden zich nu in de leeftijd van negen tot en met veertien jaar en hebben allen een verstandelijke beperking. Daarnaast hebben de meesten een vorm van autisme. Dit onderzoeksverslag is bestemd voor de begeleiders van de behandelgroep Jacala. Het doel van dit verslag is dat de begeleiders de kinderen op gepaste wijze seksuele voorlichting kunnen geven. De bijdrage die wij hieraan leveren, is dat wij de begeleiders voorlichtingsmaterialen voorleggen, hen producten bieden om voorlichting te realiseren en daarnaast aan de hand van dit onderzoeksverslag informatie verschaffen omtrent dit onderwerp. De onderzoeksvraag luidt als volgt: 'Welke handvatten kunnen de begeleiders van Jacala geboden worden om de kinderen in de leeftijd van negen tot en met veertien jaar met een verstandelijke beperking en autisme te ondersteunen in hun seksuele ontwikkeling?'

Mede dankzij de hulp van professionals, docenten en de behandelgroep Jacala is dit onderzoek tot stand gekomen.

Zo willen wij Kees van Harten bedanken voor zijn hulp en begeleiding gedurende ons afstudeerproces. Hij heeft ons waar nodig gestimuleerd om de inhoud en vormgeving van dit onderzoeksverslag zo volledig mogelijk neer te zetten.

Ook willen wij Alicia de Looze bedanken dat we de mogelijkheid tot dit onderzoek gekregen hebben en voor de tijd en energie die zij gestoken heeft in het volgen van het proces. Alicia en de andere begeleiders hebben zich open opgesteld voor onze vragen en opmerkingen, waardoor wij een goed beeld hebben kunnen krijgen van de praktijk.

Verder willen we ook een speciaal dankwoord richten aan Ilona Hoftijzer. Zij heeft ons gesteund door het delen van haar kennis omtrent dit onderwerp en heeft ons geholpen met het formuleren van de hoofd- en deelvragen. Daarbij heeft ze ook haar steentje bijgedragen aan de afbakening van ons onderzoek.

Ten slotte willen wij een ieder bedanken die met ons heeft meegedacht gedurende het afstudeerproces. Het zijn de personen geweest die hebben meegeleefd en ons hebben aangemoedigd in het neerzetten van dit onderzoek. We denken hierbij aan familie, vrienden en nabije kennissen.

Loïs Padding & Annelies Verschuure

Mei 2014

Hoofdstuk 1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Het is 2014. We leven in een maatschappij waarin 'seksualiteit' al eeuwen lang een grote rol speelt. De Bijbel spreekt er bijvoorbeeld al zonder schroom over in het boek Hooglied. Seksualiteit is een algemeen gegeven. We hebben er allemaal mee te maken; dik of dun, jong of oud, met een beperking of zonder een beperking. De seksuele ontwikkeling begint vanaf de geboorte en duurt de rest van ons leven voort (Frans & Franck, 2010, p. 22).

Met name onder jongeren speelt seksualiteit een grote rol; tussen twaalf en achttien jaar worden zij in toenemende mate seksueel actief (Prins, 2008). Iets dat hier bij meespeelt, is dat het lichaam tijdens de puberteit verandert en gevoelens van seksuele opwindning opsteken. Bij jongens zijn die gevoelens er eerder dan bij meisjes (Reynolds, Herbenick & Bancroft, 2003). Uit nieuwsgierigheid gaan jongeren op zoek naar informatie over seksualiteit. Veel informatie wordt onderling uitgewisseld en er wordt gesproken over seksuele ervaringen. Zo leren ze van elkaar op seksueel gebied. Daarnaast vormen de televisie en het internet tegenwoordig een toegankelijke bron om over dit onderwerp informatie te verkrijgen.

De puberteit is in het algemeen een onzekere periode voor jongeren. Dit geldt ook zeker voor jongeren met een vorm van autisme. Door de eerder genoemde veranderingen in het lichaam en de nieuwe (seksuele) gevoelens, kan deze periode voor hen nog lastiger zijn (Kuipers, 2009). Ook zij horen verhalen over seksualiteit. Het is echter bij mensen met autisme zo dat zij informatie op een andere wijze verwerken dan mensen zonder autisme. De meeste mensen met autisme denken namelijk concreet (Zeevalking, 2000). Dit houdt bijvoorbeeld in dat zij zaken letterlijk nemen en de figuurlijke betekenis achter uitspraken vaak niet begrijpen. Zo is de kans groot dat pubers met autisme voornamelijk bezig zijn met het bevredigen van hun eigen lusten en dat ze met de gevoelens van de ander rekening geen rekening houden. De mogelijkheid bestaat dat ze niet eens begrijpen dat seks samen gaat met emoties, maar dat ze het zien als losstaande daad (Driessen, 2013). Verbale boodschappen worden door mensen met autisme langzamer verwerkt. Zo kan een jongen met autisme bijvoorbeeld aan zichzelf gaan twijfelen, wanneer hij op de radio hoort dat de meeste kinderen rond hun veertiende al een seksuele ervaring hebben opgedaan en hij dit op zijn vijftiende nog steeds niet heeft gehad.

In de afgelopen jaren zijn er in Nederland veel campagnes geweest over seksuele voorlichting. De overheid subsidieert organisaties die seksuele voorlichting bieden, omdat deze preventie belangrijk vindt (Rijksoverheid, z.d.). Die seksuele voorlichtingen gebeuren vooral op scholen en via internet, maar ook instellingen worden bepaald bij het belang van seksuele voorlichting. Zo is bijvoorbeeld het 'Kwaliteitskader' van Rouvoet vastgesteld nadat de Commissie-Samson op 8 oktober 2012 een rapport uitbracht. Hierin stelt zij vast dat jongeren die onder verantwoordelijkheid van de overheid in de jeugdzorg zijn geplaatst, onvoldoende worden beschermd tegen seksueel misbruik. Het Kwaliteitskader moet situaties van misbruik in de toekomst voorkomen. Zoals Heemelaar (2000) in zijn boek 'Seksualiteit, intimiteit en hulpverlening' schrijft, is seksuele voorlichting hiervoor van groot belang. Volgens hem is voorlichting één van de belangrijkste preventiemiddelen tegen seksueel misbruik. Tegelijkertijd schrijft Heemelaar dat er helaas nog steeds een maatschappelijk taboe aan het onderwerp seksualiteit kleef; het is een onderwerp waar niet gemakkelijk over gepraat wordt.

Van de groep mensen met autisme heeft twee derde van hen ook een verstandelijke beperking (Vandereycken en Van Deth, 2004, p. 234). Met deze doelgroep hebben de begeleiders van Jacala te maken. Echter zijn er op de behandelgroep van Jacala momenteel geen handvatten voor

het geven van seksuele voorlichting aan de kinderen die op de groep wonen. De begeleiders zien echter wel het belang in van het geven van seksuele voorlichting.

Op de groep wonen negen kinderen in de leeftijd van negen tot en met veertien jaar, waarvan ieder kind op de groep een verstandelijke beperking heeft en meerdere kinderen een bepaalde vorm van autisme. In de loop van de jaren is de leeftijd hoger komen liggen op de behandelgroep. De meesten van hen hebben een leeftijd bereikt waarin seksueel gedrag zichtbaar wordt en de voorlichting een hogere prioriteit eist.

1.2 Probleemstelling

In de loop van de jaren is de leeftijd van de kinderen met een verstandelijke beperking en autisme op de behandelgroep Jacala van Reinaerde hoger komen te liggen, waardoor seksuele voorlichting een hoge prioriteit gekregen heeft. Aangezien dit thema nieuw is voor de begeleiders van Jacala, ontbreekt het hen aan handvatten om seksuele voorlichting te geven. Hierdoor ontbreekt het de kinderen in de leeftijd van negen tot en met veertien jaar eveneens aan kennis en normatieve kaders met betrekking tot dit onderwerp.

1.3 Vraagstelling

Welke handvatten kunnen de begeleiders van Jacala geboden worden om de kinderen in de leeftijd van negen tot en met veertien jaar met een verstandelijke beperking en autisme te ondersteunen in hun seksuele ontwikkeling?

1. Hoe verloopt de seksuele ontwikkeling bij kinderen in de leeftijd van negen tot en met veertien jaar met een verstandelijke beperking?
2. Hoe verloopt de seksuele ontwikkeling bij kinderen in de leeftijd van negen tot en met veertien jaar met een vorm van autisme?
3. Wat is het belang van het geven van voorlichting?
4. Welk voorlichtingsmateriaal bestaat er al voor kinderen met een verstandelijke beperking?
5. Welk voorlichtingsmateriaal bestaat er al voor kinderen met autisme?
6. Vanuit welke visie wordt binnen de behandelgroep Jacala invulling gegeven aan seksuele voorlichting?
7. Welk voorlichtingsmateriaal sluit aan bij de visie van de behandelgroep?

1.4 Bestudeerde facetten, werkwijze en afbakening

In deze paragraaf zullen we ingaan op de te bestuderen facetten. Daarbij zullen we kort uitleggen wat onze werkwijze en gedachte daarachter is en welke facetten we niet meenemen in ons onderzoek.

Seksuele ontwikkeling

Wij bestuderen de seksuele ontwikkeling van kinderen met een verstandelijke beperking en een vorm van autisme in de kalenderleeftijd van negen tot en met veertien jaar. We doen dit door middel van literatuuronderzoek en aan de hand van interviews, waaruit ervaringen, zienswijzen en kennis blijken van de gedragskundige en begeleiders van Jacala omtrent de seksuele ontwikkeling. De reden dat wij deze werkwijze hanteren, is omdat wij van mening zijn dat we de informatie uit de literatuur het beste kunnen ondersteunen aan de hand van de visies en ervaringen van de begeleiders die dichtbij de kinderen staan en die hen meemaken in het dagelijks leven. Ook hebben wij gekozen om 'verstandelijke beperking' en 'autisme' afzonderlijk van elkaar te behandelen. Deze keuze hebben wij gemaakt op basis van wat er al bekend is over deze combinatie met betrekking tot het thema seksualiteit; door de verstandelijke beperking en het autisme afzonderlijk van elkaar te behandelen, zijn wij in staat geweest een grote(re) hoeveelheid informatie te verschaffen omtrent dit onderwerp.

Wij zijn tot de leeftijdsafbakening van negen tot en met veertien jaar gekomen, doordat de kinderen op de behandelgroep zich momenteel in deze leeftijdscategorie bevinden en hun lichaam zich ook naar deze kalenderleeftijd ontwikkelt. Men moet echter voor ogen houden dat deze kinderen qua ontwikkelingsniveau op een lagere leeftijd uitkomen.

Als het gaat over kinderen met een verstandelijke beperking, bedoelen we in deze scriptie dat het gaat over kinderen met een lichte- tot matige verstandelijke beperking (ontwikkelingsleeftijd tussen vijfenhalf en twaalf jaar), waarbij de cognitieve en sociaal-emotionele ontwikkeling anders verloopt dan bij kinderen met een normale begaafdheid. De afbakening is hierbij lastig, omdat niet zwart op wit gesteld kan worden dat een kind bijvoorbeeld een licht verstandelijke beperking heeft en dat daarmee alle kinderen met een licht verstandelijke beperking op dezelfde wijze kunnen worden benaderd. We richten ons niet op kinderen met een (zeer) ernstige en diep verstandelijke beperking, omdat ons blikveld dan te breed zou worden. We zouden dan niet in staat kunnen zijn om goed onderzoek af te leveren.

Voor het facet de seksuele ontwikkeling bij kinderen met autisme, onderzoeken wij drie verschillende groepen van autisme, namelijk het klassiek autisme, het syndroom van Asperger en PDD-NOS. Bij de kinderen die momenteel op de groep wonen is er sprake van klassiek autisme of PDD-NOS, maar het is mogelijk dat er in de toekomst ook kinderen met het syndroom van Asperger op de groep zullen komen wonen. Om deze reden zullen we ons richten op alle drie de vormen.

Om de seksuele ontwikkeling van kinderen met een vorm van autisme en een verstandelijke beperking te onderzoeken, zetten we deze af tegen de ontwikkeling van een 'normaal' begaafd kind tot en met de kalenderleeftijd van veertien jaar. Dit doen wij wederom door middel van literatuurstudie. De reden dat we de 'normale' ontwikkeling meenemen, is omdat we dit kunnen gebruiken om de seksuele ontwikkeling van kinderen met een vorm van autisme en een verstandelijke beperking te kunnen toetsen aan deze 'normale' ontwikkeling. Begeleiders kunnen op die manier een inschatting maken in welke fase een kind met een vorm van autisme of verstandelijke beperking kan zitten in de seksuele ontwikkeling. Als uitgangspunt voor de afbakening van leeftijd hebben we gekozen voor de kalenderleeftijd waarin de kinderen die woonachtig zijn op Jacala zich bevinden. Wij zijn ons er echter van bewust dat bij deze kinderen op cognitief en sociaal-emotioneel gebied de ontwikkeling niet gelijk is aan die van een normaal begaafd kind. Echter, fysiek gezien loopt hun ontwikkeling wel gelijk aan die van normaal begaafde kinderen. Door alle leeftijden tot en met hun kalenderleeftijd bij langs te gaan, wordt er een zo compleet mogelijk beeld geschetst en kunnen begeleiders aflezen wat normaal gedrag is voor de verschillende ontwikkelingsniveaus.

Voorlichtingsmateriaal

Wij zullen bestuderen wat het belang is van het geven van seksuele voorlichting. Door literatuuronderzoek op internet en aan de hand van boeken gaan we kijken naar bestaand materiaal op het gebied van seksuele voorlichting aan kinderen met een normale begaafdheid, kinderen met autisme en kinderen met een verstandelijke beperking. Bij het zoeken naar materiaal voor kinderen met een verstandelijke beperking en kinderen met autisme zullen we ons niet alleen richten op materiaal dat geschreven is voor kinderen, maar ook op materiaal dat zich richt op volwassenen met (één van) deze diagnoses. Wij kiezen hiervoor omdat we te maken hebben met diagnoses waarbij de ontwikkelingsleeftijd lager ligt, wat ook het geval is bij volwassenen met dezelfde diagnose. Om die reden kan ook het materiaal dat geschreven is voor volwassenen met een verstandelijke beperking of autisme passend zijn voor onze doelgroep. Wij kiezen ervoor om te beschrijven wat het doel van het materiaal is en welke werkwijze er wordt gehanteerd voor het geven van de seksuele voorlichting. Daarbij geven we een aantal aandachtspunten weer met betrekking tot het beschreven materiaal. Naar aanleiding van de hoeveelheid aan voorlichtingsmateriaal wat beschikbaar is, zullen wij in het theoretisch kader van hoofdstuk vijf verschillende materialen beschrijven; vier voorlichtingsmaterialen voor

kinderen met een normale begaafdheid, vier voor kinderen met een verstandelijke beperking en vier voor kinderen met autisme. De materialen hebben wij geselecteerd op basis van een aantal voorwaarden die wij aan het materiaal stellen. Deze voorwaarden bestaan uit schrijfstijl, doelgroep, visuele ondersteuning, leeftijd en mogelijkheid tot interactie. De geselecteerde materialen dienen aan minimaal twee van deze voorwaarden te voldoen.

Naast literatuuronderzoek, zal er ook aandacht zijn voor wat er in de interviews is gezegd met betrekking tot (het geven van) seksuele voorlichting. Daarbij komt ter sprake wat de begeleiders het belang vinden van seksuele voorlichting en ook of zij al bekend zijn met voorlichtingsmateriaal. Tevens komt aan bod hoe zij op dit moment informatie verkrijgen over seksualiteit. Aan de hand van deze informatie kan een beeld worden gevormd over hoe het zit met hun kennis en de informatievoorziening.

Visie

In het onderzoek zal aan de hand van literatuur gekeken worden naar de missie, visie en doelstellingen van een organisatie. Dit zullen we doortrekken naar de missie en visie van Reinaerde. Aan de hand van de interviews kijken we in hoeverre de visie bekend is bij de begeleiders van Jacala en hoe deze zichtbaar wordt in hun handelen. De vertaalslag naar het onderzoek wordt gemaakt door te kijken hoe het thema seksualiteit wel of niet past binnen de huidige visie en hoe dit er in de praktijk uit ziet. Naar aanleiding hiervan kunnen we handvatten bieden met betrekking tot voorlichtingsmateriaal welke past binnen de visie van Jacala

1.5 Verwachtingen uitkomst

Aan het eind van dit onderzoek weten we welk voorlichtingsmateriaal het best aansluit bij de doelgroep en visie van Jacala. Door literatuuronderzoek en door de afgenomen interviews zijn wij in staat om de begeleiders van Jacala van informatie te voorzien over de seksuele ontwikkeling bij kinderen die een vorm van autisme en een verstandelijke beperking hebben.

1.6 Relevantie

Het gaat bij dit onderzoek om praktische relevantie; er wordt informatie verzameld waar de betrokkenen gebruik van willen maken bij de oplossing van het gestelde probleem, zodat een problematische situatie in de praktijk verandert in een meer gewenste situatie (Baarda, De Goede & Teunissen, 2009, pp. 29 - 30).

De relevantie van dit onderzoek is op verschillende terreinen groot te noemen. Allereerst is het relevant voor de samenleving; voor haar is het geven van seksuele voorlichting aan de kinderen op de behandelgroep Jacala van belang, omdat deze kinderen over een aantal jaar hun plekje in de maatschappij zullen moeten vinden. Om bijvoorbeeld incidenten op seksueel vlak waarbij mogelijk anderen zijn betrokken te voorkomen, is het van belang dat de kinderen weten hoe zij met seksualiteit en de daarbij behorende behoeften om moeten gaan.

Daarnaast is het voor de begeleiders relevant. Bij hen heerst er momenteel een bepaalde onzekerheid; 'Hoe begin ik met een kind een gesprek over seksualiteit?', 'Is dat wel nodig?' en 'Waar doe ik goed aan?' zijn vragen waar de begeleiders mee tobben. Om de cliënt optimale begeleiding te kunnen bieden, is het belangrijk dat de begeleiders zich kunnen verantwoorden aan de hand van een methode welke gericht is op de seksuele ontwikkeling van het kind. Dit zal de professionaliteit ten goede komen.

Ten slotte is het relevant voor de kinderen; momenteel wordt er alleen ingespeeld op de seksuele behoeften welke zichtbaar zijn voor de begeleiders en niet op de behoeften die niet zichtbaar aanwezig zijn. Dit kan het kind het gevoel geven dat deze onzichtbare behoeften er niet mogen zijn. Hoe er daarnaast op de zichtbare behoeften ingespeeld wordt, verschilt per begeleider; meestal gebeurt dit gevoelsmatig en handelt men uit eerder opgedane ervaringen. Er wordt dus geen eenduidige aanpak gehanteerd, terwijl deze kinderen juist behoefte hebben aan een structurele en weloverwogen aanpak.

1.7 Doelstelling

Aan het eind van dit onderzoek weten wij en de lezer van ons onderzoek hoe de seksuele ontwikkeling van kinderen met een verstandelijke beperking en een vorm van autisme in de leeftijd van negen tot en met veertien jaar verloopt, alsook de seksuele ontwikkeling van normaal begaafde kinderen.

Ook is het duidelijk welk ondersteunend materiaal geschikt is voor het geven van seksuele voorlichting aan kinderen met een lichte- tot matige verstandelijke beperking en een vorm van autisme, zodat dit materiaal kan worden ingezet om op de behoeften van de kinderen in te spelen.

Daarnaast hebben we gekeken naar de visie van de organisatie en weten wij welke rol deze speelt in het handelen van de begeleiders.

In ons eindverslag nemen wij duidelijke en tastbare producten op welke dienen als praktische handvatten om de begeleiders van Jacala op weg te helpen met betrekking tot het geven van seksuele voorlichting. Met behulp van deze producten wordt de weg naar voorlichting door de begeleiders zelf bereid; de producten zorgen ervoor dat de stappen voorafgaand aan het daadwerkelijk geven van seksuele voorlichting ten uitvoer worden gebracht.

Verder zullen er naar aanleiding van ons onderzoek aanbevelingen gedaan worden waarin beschreven staat wat van belang is om mee te nemen in het proces bij het werken aan de seksuele ontwikkeling van de kinderen.

Wij richten ons met dit onderzoek op de uitvoerende laag van de zorg. Het hoofddoel is dat wij de begeleiders dusdanig op weg helpen om met het thema seksuele voorlichting aan de slag te gaan, waardoor zij in staat zijn preventief te werken op het gebied van seksualiteit. Het gevolg hiervan is dat het seksuele gedrag van de kinderen op de behandelgroep in juiste banen wordt geleid en dat de kinderen meer kennis zullen verkrijgen omtrent het thema seksualiteit.

1.8 Leeswijzer

In het volgende hoofdstuk komt de achtergrond van het onderzoek aan bod met betrekking tot de instelling. Hierbij zal ook ingegaan worden op de relatie met de verdiepingsminor, alsook de relatie met de creatieve professional. In het derde hoofdstuk zullen we stilstaan bij hoe het onderzoek is opgezet en uitgevoerd. Hierbij kijken we naar de gehanteerde onderzoeksmethode en op wie het onderzoek betrekking heeft. Daarnaast komt in dit hoofdstuk aan bod van welke meetinstrumenten gebruik gemaakt is en wordt de algehele procedure van het onderzoek beschreven.

Vervolgens neemt het onderzoek plaats binnen vier inhoudelijke hoofdstukken waarin we vanuit de theorie, interviews en conclusie de verschillende deelvragen zullen beantwoorden. In het vierde hoofdstuk zal worden ingezoomd op de seksuele ontwikkeling. We kijken naar de seksuele ontwikkeling van een normaal begaafd kind, alsook naar de seksuele ontwikkeling van kinderen met een vorm van autisme en een verstandelijke beperking en de overeenkomsten hiertussen. In het daaropvolgende hoofdstuk wordt net als in het voorgaande hoofdstuk het onderscheid gemaakt tussen een verstandelijke beperking en autisme. Hier ligt de focus op het voorlichtingsmateriaal dat al beschikbaar is voor beide doelgroepen. In het zesde hoofdstuk gaat de aandacht uit naar de visie van de behandelgroep van Jacala en hoe het thema seksualiteit daarin (niet) terugkomt en (geen) ruimte krijgt. Er wordt gekeken naar de doelstellingen die voortvloeien uit de visie en hoe deze concreet zichtbaar worden in het handelen van de begeleiders op de groep. Het laatste inhoudelijke hoofdstuk gaat over welk voorlichtingsmateriaal volgens ons het best past binnen de huidige begeleiding van de behandelgroep Jacala. Het is een hoofdstuk waarin de informatie uit de voorgaande deelvragen met elkaar verbonden zal worden om zo tot een conclusie te komen.

Hierna volgt een hoofdstuk waarin de resultaten uit de voorgaande hoofdstukken worden weergegeven om van daaruit met tastbare producten te komen. In het hoofdstuk 'Conclusie/discussie' zullen we allereerst antwoord geven op de hoofdvraag. Daarnaast zullen we discussiepunten beschrijven die we onderweg zijn tegengekomen. Het daaropvolgende hoofdstuk bevat aanbevelingen waar de begeleiders van Jacala op voort kunnen borduren met

betrekking tot het geven van seksuele voorlichting aan de kinderen op behandelgroep Jacala. Ten slotte wordt afgesloten met het hoofdstuk 'Evaluatie'. Hierin worden de volgende zaken geëvalueerd: probleemstelling, doelstelling, werkwijze en persoonlijke visie. De vraag die daarbij centraal staat is: 'Wat waren onze verwachtingen van deze begrippen en hoe kijken we hier op terug?' Ter afsluiting vindt u de literatuurlijst en een aantal bijlagen.

1.9 Begripsbepaling

Adaptief gedrag:	De conceptuele, sociale en praktische vaardigheden die aangeleerd en uitgevoerd worden door mensen in hun dagelijks leven. (AAIDD, 2013)
Begeleiders	Gedragskundige, zorgcoördinatoren en pedagogisch medewerkers
Discrepantie DSM-IV(-TR)	(1) Tegenstrijdigheid, (2) Verschil (Van Dale, 2014) Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fourth Edition. Handboek voor de classificatie van psychische stoornissen (Boom test uitgevers, z.d.)
Fysiologische veranderingen	De natuurlijke verrichtingen van levende wezens of hun organen betreffend en de veranderingen daarin (Gezondheidsplein.nl, 2014)
Intellectuele functionering	De algemene mentale capaciteit van een persoon (AAIDD, 2013)
Intelligentie quotiënt	Getal dat de intelligentie uitdrukt, afgekort: IQ (Van Dale, 2014)
Licht verstandelijke beperking	Ontwikkelingsleeftijd van ongeveer acht tot twaalf jaar (Bosch & Suykerbuyk, 2000, p. 20).
Matig verstandelijke beperking	Ontwikkelingsleeftijd van ongeveer vijfenhalf tot acht jaar (Bosch & Suykerbuyk, 2000, p. 23).
Pervasieve ontwikkelingsstoornis	Een in alles doordringende stoornis. Het is een overkoepelende naam voor meerdere stoornissen, waaronder het autisme (de Vries, 2009, p. 12).
Preventie	Het doel van preventie is te zorgen dat mensen gezond blijven door hun gezondheid te bevorderen en te beschermen. Ook heeft preventie tot doel ziekten en complicaties van ziekten te voorkomen of in een zo vroeg mogelijk stadium op te sporen. (RIVM, 2014)
Seksualiteit	Is het bredere domein van emoties, verlangens, gedragingen etc. die breder zijn dan louter paradigmatische seksuele handelingen, emoties (Encyclo, 2014)
Seksuele ontwikkeling	De ontwikkeling van seksueel gedrag, gevoelens en cognities. Begint vanaf de geboorte en duurt het hele leven voort (Frans & Franck, 2010, p. 22)
Seksuele voorlichting	Het geven van informatie over de lichamelijke, sociale en emotionele (en soms ook medische aspecten) van seksualiteit en intimiteit (Driessen, 2013, p. 2)
Vertraagde taalontwikkeling	Wanneer een kind op zijn tweede nog geen losse woorden produceert en op zijn derde nog geen korte zinnen (Baron-Cohen, 2009)
Verstandelijke beperking	"Een verstandelijke beperking is een handicap gekenmerkt door aanzienlijke beperkingen in zowel het intellectueel functioneren als in het adaptief gedrag, dat betrekking heeft op veel alledaagse sociale en praktische

vaardigheden. Deze handicap treed op vóór de leeftijd van 18 jaar.” (AAIDD, 2013)

1.10 Verantwoording overschrijden aantal pagina's

Doordat ons afstudeeronderwerp uit meerdere facetten bestaat, is ons onderzoek breed te noemen. Wij hebben in ons onderzoek eerst de seksuele ontwikkeling van het kind met een normale begaafdheid beschreven en zijn daarna ingaan op de seksuele ontwikkeling van kinderen met een verstandelijke beperking en de seksuele ontwikkeling van kinderen met een bepaalde vorm van autisme. Het zelfde geldt voor het beschrijven van het voorlichtingsmateriaal. Als we korter ingegaan zouden zijn op de beschreven facetten, zou er cruciale informatie verloren zijn gegaan.

Gezien het feit dat wij een zo goed mogelijk onderzoek af willen leveren waar de begeleiders van Jacala een houvast aan zullen hebben, zijn we, in overleg met onze afstudeerbegeleider, gekomen tot een overschrijding van het toegestane aantal pagina's. Wij hebben echter getracht het aantal pagina's zo min mogelijk te overschrijden.

Hoofdstuk 2 Achtergronden

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zal gekeken worden naar de achtergronden van het onderzoek. Hiermee beogen we de instelling waarbinnen ons onderzoek plaatsvindt, de relatie van het onderzoek met de verdiepingsminor en de relatie met de creatieve professional.

De instelling

In de eerste paragraaf zal meer te vinden zijn over de instelling waarbinnen ons afstudeeronderzoek plaatsvindt. Hier kunt u lezen wat de instelling biedt en hoe het er binnen de instelling aan toegaat. De paragraaf geeft een helder beeld van de instelling en haar omgeving.

Relatie met de verdiepingsminor

In deze paragraaf kunt u vinden wat de relatie is van ons afstudeeronderzoek met onze verdiepingsminor. Er is te lezen welke aspecten er in ons onderzoek worden onderzocht en hoe deze te maken hebben met de verdiepingsminor Pedagogiek.

Relatie met de creatieve professional

Ten slotte zal in deze laatste paragraaf gekeken worden naar de creatieve professional en hoe dit een plaats heeft binnen ons onderzoek. Hierbij zullen we de verschillende kwalificaties van de creatieve professional langsgaan, waarbij de relatie met ons afstudeeronderzoek zal worden gelegd.

2.2 De instelling

De instelling waarbinnen ons afstudeeronderzoek plaatsvindt, maakt deel uit van de afdeling kind en jeugd van de overkoepelende organisatie Reinaerde. “Reinaerde is een stichting welke is aangesloten bij Carante Groep, een landelijk samenwerkingsverband van regionaal verankerde autonome organisaties in de zorg” (Reinaerde, 2013, p.7). Reinaerde richt zich op mensen met een lichamelijke en/of verstandelijke beperking in alle leeftijdscategorieën in de provincie Utrecht (Reinaerde, 2013, p. 8). Er wordt uitgegaan van de kracht van mensen; wat kunnen mensen aan.

De organisatie biedt verschillende vormen van hulpverlening aan. Zo zijn er dagbestedingen, scholen, behandelgroepen, woonvormen, gezinsvervangende tehuizen en ambulante hulpverlening terug te vinden in het aanbod van Reinaerde.

De instelling waar wij ons op richten, is de behandelgroep Jacala. Deze behandelgroep bevindt zich in Houten in twee aan elkaar geschakelde huizen. De kinderen die woonachtig zijn op deze groep wonen dus in een wijk, waardoor ze in de maatschappij staan en niet worden ‘weggestopt’. Zo kunnen zij deelnemen aan de samenleving. Dit gebeurt onder andere doordat men iedere dag een halfuur tot een uur naar buiten gaat met de kinderen, waarbij rondom het nabijgelegen meer en door de polder wordt gewandeld. Tevens wordt tijdens het wandelen deelgenomen aan het spelen in de speeltuintjes welke rondom het meer liggen. Ook een boodschap wordt weleens met de kinderen bij de supermarkt gehaald.

De behandelgroep valt onder de gemeente Houten. In deze gemeente werkt Reinaerde nauw samen met de gemeente van Houten, Zorgspectrum, Viveste en Van Houten en Co. In het kader van de WMO krijgen innovatie en ontwikkeling van de dienstverlening vorm (Reinaerde, 2013, p. 12).

Jacala is een behandelgroep waar negen jongens wonen in de leeftijd van vijf tot en met veertien jaar, waarvan het merendeel is gediagnosticeerd met een stoornis in het autismespectrum.

Daarnaast heeft ieder kind een verstandelijke beperking. Als behandelgroep werkt Jacala aan de

ontwikkeling van sociaal-emotionele en cognitieve vaardigheden bij de kinderen door het aanbieden van een gepast dagprogramma, uniek gemaakt voor ieder kind. Op dit moment wordt dat gedaan aan de hand van de methodieken TEACHH en Active Support, maar ook krachtig en zelfbewust zal worden ingezet. De kracht van deze methodieken zit in het focussen op de mogelijkheden van de kinderen en het inzetten op het positieve. De personen die een uitvoerende rol hebben van de zorg rondom Jacala, zijn een gedragskundige, drie zorgcoördinatoren (zij schrijven de behandelplannen en houden toezicht op de zorg rondom de kinderen) en zes vaste pedagogisch medewerkers. Door de zorgcoördinatoren en pedagogisch medewerkers worden na iedere dienst de persoonlijke doelen besproken van de kinderen door middel van rapportage in cliëntmappen. Die doelen vloeien voort uit subdoelen van een hoofddoel in de behandelplannen. Die behandelplannen worden twee keer per jaar besproken met de manager, de gedragskundige en wettelijk vertegenwoordigers. Tussendoor is er eens in de maand een multidisciplinair overleg, waarbij meerdere deskundigen worden betrokken zoals een logopedist of speciaal verpleegkundige die waarneemt als AVG. Op een gegeven moment zijn de kinderen op Jacala 'uitbehandeld' of 'uitgeleerd' op de behandelgroep. Dan wordt het tijd om een nieuwe woonplaats te vinden. In de behandelplannen wordt al gekeken naar de perspectieven. Sommige kinderen stromen door naar de jongerengroep van Reinaerde die zich ook in Houten bevindt, echter andere zullen ook naar huis terug gaan, omdat bijvoorbeeld de vragen waarmee ze op Jacala kwamen zijn opgelost. Echter moet er wel gekeken worden naar de doorstroom, waar staat dat de verblijfsduur nu zo kort mogelijk moet worden gehouden (Reinaerde, z.d.), is het nu het geval dat er ook kinderen nog op de groep zitten die sinds de oprichting in 2010 daar verblijven. Maar momenteel is men bezig met het werken aan de doorstroom.

2.3 Relatie met de verdiepingsminor

Wij hebben beiden 'pedagogiek' als verdiepingsminor. Pedagogiek houdt kortgezegd het volgende in: "de wetenschap van het opvoeden en opleiden van kinderen en jongeren" (Politieacademie, 2014). De begeleiders van Jacala zijn momenteel de opvoeders van de kinderen die woonachtig zijn op Jacala. Zij gaan voor de ontwikkeling van de kinderen en dit gebeurt binnen een pedagogisch leefklimaat. De kinderen krijgen ondersteuning in hun ontwikkelingsproces en daarnaast wordt door de begeleiders het leefklimaat en de veiligheid gewaarborgd op de behandelgroep (Zwicker, van de Haterd, Hens & Uyttenboogaart, 2011, p. 23). Bovendien kan ons onderzoek geschaard worden onder pedagogische preventie. Burggraaf-Huiskes (2011) zegt daarover: "Pedagogische preventie is die vorm van preventie die zich richt op het terrein van opvoeding en ontwikkeling van kinderen" (p. 20). Wij als onderzoekers zijn bezig met opvoedingsondersteuning, omdat we door dit onderzoek de begeleiders handvatten en informatie kunnen geven over seksualiteit bij kinderen die een verstandelijke beperking en een vorm van autisme hebben.

Uit dit alles blijkt wel dat het onderzoek aansluit bij onze verdiepingsminor. Het onderzoek vindt plaats in een pedagogisch leefklimaat waarin we als opvoedondersteuners ons steentje bij kunnen dragen aan de seksuele ontwikkeling van de kinderen op de behandelgroep Jacala.

2.4 Relatie met de creatieve professional

Volgens het boek 'De creatieve professional' zijn er vijftien kwalificaties te noemen waarover wij als beginnende professionals dienen te beschikken (LOO SPH, 2009). Met betrekking tot dit onderzoek komen deze allereerst naar voren in ons afstudeeronderwerp. Daarnaast zien we enkele kwalificaties ook terug in ons eigen leerproces. In deze paragraaf zal de relatie met de creatieve professional dan ook worden uitgelicht ten aanzien van ons afstudeeronderwerp en ons eigen leerproces.

2.4.1 Afstudeeronderwerp

De volgende kwalificaties voor de beginnende professional zien wij terug in ons afstudeeronderwerp:

Segment 1: hulpverlening aan en ten behoeve van cliënten

1. Methodisch hulpverleners

“In dialoog met de cliënt, cliëntsysteem en eventueel met andere hulpverleners de leefsituatie verkennen en analyseren om zo te komen tot het (her)formuleren van de hulpvragen, het vaststellen van doelen en een daarbij aansluitend methodisch hulpverleningsaanbod realiseren, evalueren en bijstellen” (LOO SPH, 2009).

We gaan in dialoog met de gedragskundige, zorgcoördinatoren en begeleiders van Jacala, om van daaruit voorlichtingsmateriaal te zoeken dat bij de doelstellingen van de instelling past. Dit gaan we realiseren, door hen concrete handvatten te bieden met betrekking tot de begeleiding aan de kinderen als het gaat over de seksuele ontwikkeling.

3. Versterken van de cliënt

“Vanuit visie op volwaardig burgerschap met een cliënt en cliëntsysteem werken aan het ontwikkelen en in stand houden van competenties. In de competentieontwikkeling wordt uitgegaan van de kracht van de cliënt, rekening houdend met de eisen die de omgeving stelt. Hierbij zijn de volgende aandachtsgebieden van belang:

- *het functioneren in de leefsituatie;*
- *zelfredzaamheid, zelfzorg en gezondheid;*
- *het voor de cliënt zo optimaal mogelijk participeren in de maatschappij;*
- *het beïnvloeden van de omgeving en zo nodig inschakelen van andere deskundigen” (LOO SPH, 2009).*

Aan de visie van de instelling wordt apart aandacht besteedt binnen ons onderzoek. Deze is van belang bij het kijken naar passend voorlichtingsmateriaal, aangezien het gewenst is dat deze aansluit bij de visie. Uiteindelijk is hiermee de bedoeling dat de cliënt op een zo goed mogelijke manier kan participeren in de maatschappij als het gaat over het onderwerp seksualiteit.

6. Verantwoorden van handelen

“Het beroepshandelen rapporteren, verantwoorden en legitimeren met gebruikmaking van theoretische, ethische, maatschappelijke en juridische kaders” (LOO SPH, 2009).

In het onderzoek zullen wij hetgeen gesteld wordt theoretisch kunnen verantwoorden. Voor deze verantwoording zal met name gebruik gemaakt worden van theoretische kaders, maar er zal ook vanuit andere kaders gekeken worden, zoals het maatschappelijk kader.

Segment 2: Het werken binnen en vanuit een hulpverleningsorganisatie

7. Professioneel samenwerken

Aansluitend bij het instellingsbeleid en herkenbaar als sociaal pedagogisch hulpverlener samenwerken in het kader van hulpverlening met:

- *collega's,*
- *vertegenwoordigers van andere disciplines en organisaties,*

en zich daarbij positioneren als initiatiefrijk vertegenwoordiger van de eigen organisatie

We kijken naar het huidige beleid van de instelling en wat van dit beleid van belang is voor ons onderzoek. Hierbij werken we samen met de gedragskundige, zorgcoördinatoren en begeleiders van Jacala.

8. Signaleren en initiëren

Signaleren van kwetsbare groepen en (maatschappelijke) risicofactoren, deze bij relevante partijen met visie en vakmanschap onder de aandacht brengen en de daarbij passende preventieve activiteiten initiëren.

De doelgroep kinderen met een verstandelijke beperking en autisme is een kwetsbare doelgroep in onze maatschappij. Door de gedragskundige, zorgcoördinatoren en begeleiders van Jacala handvatten te bieden met betrekking tot het geven van seksuele voorlichting, kunnen de risicofactoren voor de kinderen op deze behandelgroep worden verkleind.

2.4.2 Eigen leerproces

Ook in ons eigen leerproces zien wij kwalificaties voor de beginnende professional terug:

Segment 3: Het werken aan professionalisering

14. Professionalisering

De eigen deskundigheid blijvend ontwikkelen en de eigen loopbaan bewust vormgeven.

Als beginnende professionals zijn wij nog lang niet uitgeleerd en willen we ons graag blijven ontwikkelen. Het verdiepen in het onderwerp van dit afstudeeronderzoek heeft ertoe bijgedragen dat wij onze deskundigheid verder hebben weten te ontwikkelen omtrent de seksuele ontwikkeling van kinderen met een verstandelijke beperking en autisme.

15. Onderzoeken

Een bijdrage leveren aan de ontwikkeling van beroep en beroepsmethodiek met gebruik van wetenschappelijk onderzoek en praktijkgericht onderzoek.

Dit onderzoek draagt eraan bij dat wij als beginnende professionals leren hoe we gericht onderzoek kunnen verrichten door middel van wetenschappelijk- en praktijkgericht onderzoek. Op deze manier kunnen wij iets bijdragen aan de professionalisering van een instelling.

Hoofdstuk 3 Methode

3.1 Inleiding

Tijdens het onderzoek hebben wij keuzes gemaakt als het gaat over hoe we ons onderzoek ten uitvoer wilden brengen. In dit hoofdstuk beschrijven wij hoe we tot deze keuzes gekomen zijn. Allereerst is het belangrijk om te vermelden dat we een methodische triangulatie-aanpak hebben gehanteerd. Dit houdt in dat twee verschillende dataverzamelmethodeën zijn gecombineerd, namelijk theorie en data uit interviews (Baarda, de Goede & Teunissen, 2009, p.187). Bij bespreking van de dataverzamelmethodeën zullen de volgende facetten teruggevonden worden: de werkwijzen, respondenten, meetinstrumenten en procedure. Tevens is het van belang om aandacht te schenken aan de externe geldigheid van dit onderzoek. Die beperkt zich tot overdraagbaarheid van de resultaten naar een vergelijkbare of overeenkomstige situatie waarbinnen dit onderzoek is gedaan. Dit heet ook wel inhoudelijke generalisatie. (Baarda, de Goede & Teunissen, 2009, p.199).

3.2 Literatuuronderzoek

3.2.1 Werkwijze

Voorafgaand aan dit afstudeeronderzoek is literatuuronderzoek gedaan. Hiervoor zijn veel boeken doorgenomen, wetenschappelijke artikelen doorgelezen, publicaties doorgespiet en websites bezocht met het doel om informatie te verkrijgen over seksualiteit bij kinderen met een verstandelijke beperking en autisme. Hierbij konden we de seksuele ontwikkeling van normaal begaafde kinderen niet achterwege laten. Daarnaast is er gezocht naar bestaand voorlichtingsmateriaal voor de hiervoor genoemde doelgroepen, alsook naar informatie over visievorming en seksualiteit.

Vanuit het bestuderen van de literatuur zijn we gekomen tot het ordenen van bestaand materiaal dat gebruikt wordt bij het geven van seksuele voorlichting. We hebben dat weten te vertalen in praktische handvatten ten behoeve van de behandelgroep Jacala. De theoretische onderbouwing is voor de begeleiders van groot belang, gezien het ontbreken van kennis omtrent bovengenoemd onderwerp. Daarnaast zijn we tot de keuze gekomen om ons te richten op bestaand materiaal, omdat de tijd beperkt was voor dit onderzoek. Het gebruik maken van bestaand materiaal kost minder onderzoekstijd (Baarda, de Goede & Teunissen, 2009, p. 210)

3.2.2 Procedure

We zijn ons literatuuronderzoek gestart aan de hand van het internet. Met name 'google scholar' is een veel gebruikte zoekmachine geweest. Zoektermen die zoal werden gebruikt, waren bijvoorbeeld 'definition of intellectual disability', 'seksualiteit verstandelijke beperking', 'sexual development children autism' en 'Asperger seksuele ontwikkeling'. Tijdens het zoeken naar literatuur kwamen we met name uit bij de auteurs Bosch en Suykerbuyk die deskundig zijn op het gebied van seksualiteit bij mensen met een verstandelijke beperking en bij de auteurs Baron-Cohen en Delfos die gespecialiseerd zijn in autismespectrumstoornissen.

Met het zicht op de deelvragen en vanuit de gevonden literatuur hebben we een topiclijst samengesteld, zie hiervoor bijlage A. Deze topiclijst is gebruikt ten behoeve van de interviews.

Het zoeken naar internetbronnen kostte veel tijd en het resultaat leek vaak maar minimaal. Om die reden hebben wij meerdere malen de Koninklijke Bibliotheek van den Haag bezocht. Hier kan men een dag van tevoren de nodige boeken aanvragen welke dan de volgende dag bij de afhaalbalie klaarliggen. Onze bezoeken aan de bibliotheek bedroegen gemiddeld zo'n achtenhalf uur per dag en leverde ons een hoop nuttige informatie en literatuur op.

Aangezien het hier ging om grote hoeveelheden, was het nodig om hier en daar te selecteren met betrekking tot de bestudeerde literatuur; welke informatie verwerken we in onze scriptie en wat laten we achterwege? De selectie hebben wij gemaakt op basis van onze opgestelde topiclijst. Door het maken van deze selectie, is het mogelijk dat we bepaalde informatie niet in dit onderzoek hebben opgenomen welke wel relevant geweest zouden zijn.

Wat zwaar meetelde in onze selectie, was de hoeveelheid aan bronnen die we al hadden over een bepaald topic en in hoeverre de desbetreffende informatie van verschillende auteurs overeenkwam. Daarnaast is geselecteerd op de relevantie van de bronnen voor het onderwerp seksuele ontwikkeling, aangezien er veel literatuur te vinden was over de ontwikkeling op andere vlakken. Deze literatuur was niet geheel onbelangrijk om mee te nemen in ons onderzoek, maar moest tegelijkertijd niet de boventoon gaan voeren.

3.3 Interviews

3.3.1 Werkwijze

Dit onderzoek is holistisch: dat wil zeggen dat onze onderzoekssituatie zich in een context bevindt die moet worden betrokken in het onderzoek (Baarda, de Goede & Teunissen, 2009, p. 180). Er zijn half-gestructureerde interviews afgenomen (Baarda, de Goede & Teunissen, 2009, p. 230). Aan de hand van de opgestelde topiclijst zijn er vragen geformuleerd. Er is sprake van 'focused interviews', aangezien er specifiek gevraagd is naar verschillende topics. We hebben voor deze vorm gekozen, om het onderwerp op deze wijze meer af te kunnen bakenen en zoveel mogelijk nuttige informatie voor onze deelvragen te kunnen verkrijgen. Hoewel onderwerpen en belangrijke vragen zijn vastgesteld, was er genoeg ruimte om door te vragen of om de vraagvolgorde aan te passen. Dit was wenselijk voor ons onderzoek, omdat we zoveel mogelijk informatie van de geïnterviewde personen wilden krijgen zonder al te veel sturing richting een bepaald gedachtengoed. Daarnaast komen er ervaringen van de begeleiders naar voren in het interview. Hierbij is de kans aanwezig dat er onvolledig en onduidelijk geantwoord is. Bovendien kan het zijn dat er abstracte bewoordingen worden gebruikt die om verduidelijking vragen (Baarda, de Goede & Teunissen, 2009, p. 254).

In het half-gestructureerde interview is er ruimte om door te vragen. De interviews zijn opgenomen op de spraakrecorders van twee smartphones van het merk Samsung, nadat daarvoor toestemming is gegeven door de geïnterviewde personen (Baarda, de Goede & Teunissen, 2009, p. 249).

3.3.2 Respondenten

Wij willen uitspraak doen over de begeleiders en zorgcoördinatoren die in de leefsituatie van de kinderen staan, omdat zij opzoek zijn naar handvatten voor het geven van seksuele voorlichting aan de kinderen. Er is gekozen om interviews af te nemen met de directe betrokkenen rondom de zorg. Zij weten tenslotte het beste wat er al is, wat er ontbreekt, wat zij verwachten en wat hun visie is. Dit alles is ook wat wij willen weten.

Er is voor gekozen om de verschillende disciplines erbij te betrekken, om zodanig een zo volledig mogelijk beeld te krijgen van hoe het thema seksualiteit speelt op de behandelgroep. De gedragskundige, zorgcoördinatoren en begeleiders van de behandelgroep Jacala zijn benaderd voor een interview.

Van de behandelgroep zijn negen begeleiders benaderd. Ieder van deze personen heeft een vast contract. Zes van deze begeleiders zijn begeleiders B (wat inhoudt dat zij geen zorg coördinerende taken hebben) en drie van deze begeleiders zijn zorgcoördinator. Alle negen personen hebben meegewerkt aan de interviews.

Naast deze begeleiders is ook de gedragskundige van de groep geïnterviewd.

De personen die geïnterviewd zijn, zijn allemaal vrouwen. Dit komt doordat er rondom de directe zorg van de kinderen geen mannelijke personen betrokken zijn op behandelgroep Jacala.

3.3.3 Overzicht meetinstrumenten

We hebben ervoor gekozen om twee verschillende interviewopzetten te maken; een interview voor de gedragskundige en zorgcoördinatoren en een interview voor de begeleiders B. De beide interviews komen voor een groot gedeelte overeen. Bij de opzet voor de gedragskundige en zorgcoördinatoren zijn echter een aantal extra vragen toegevoegd vanwege hun verdiepende kennis over het onderwerp. Daarnaast hebben zij meer zorgtaken omtrent de kinderen. Zoals al eerder genoemd, zijn de afgenomen interviews half-gestructureerd. We hebben deze keuze gemaakt op grond van wat hierover in het boek van Baarda, de Goede en Teunissen staat (2009); in een semigestructureerd interview liggen zowel de onderwerpen als de belangrijkste vragen en volgorde vast. Echter is de interviewer vrij om van de vraagvolgorde en vraagformulering af te wijken wanneer dit beter uitkomt (p. 235). Dit gaf ons tegelijkertijd de mogelijkheid om door te vragen waar wij dit nodig achtten en bij abstracte bewoordingen te vragen om verheldering (Baarda, de Goede & Teunissen, 2009, p. 254). De interviewvragen vindt u terug in de bijlagen B en C.

Uiteraard mogen wijzelf als instrument niet ontbreken. Wij zijn het belangrijkste instrument, aangezien wij hebben bepaald welke vragen er gesteld zouden worden aan de geïnterviewde personen. Hierbij zijn zo nu en dan eigen ervaringen en ideeën ingezet om meer informatie te verkrijgen. Het risico dat dit met zich meebracht, was dat deze ervaringen en ideeën als het ware de verzamelde gegevens zou gaan beïnvloeden. Door elkaars geschreven stukken te lezen, hebben we dit echter weten te voorkomen (Baarda, de Goede & Teunissen, 2009, p. 194)

3.3.4 Procedure

Van tevoren is er gepeild of het mogelijk zou zijn om iedere begeleider te interviewen. Mocht dit niet mogelijk zijn, dan zouden wij een minder valide onderzoek gehad hebben; we zouden wellicht belangrijke visies en informatie misgelopen zijn van de personen die niet geïnterviewd konden worden. Het interviewen van iedere begeleider was echter geen enkel probleem. Er is gebeld naar de groep en telefonisch zijn de interviews per persoon gepland. Een aantal keer konden er twee begeleiders achtereenvolgens geïnterviewd worden, andere keren brachten we enkel voor één persoon een bezoek aan de behandelgroep. Het interviewen verliep voorspoedig; binnen tweeënhalve week waren de gedragskundige, zorgcoördinatoren en begeleiders B allen geïnterviewd.

Ieder interview is opgenomen aan de hand van een spraakprogramma op de telefoon. Op deze wijze konden we achteraf het interview letterlijk uittypen om het vervolgens te reduceren. Daarna zijn we alle informatie welke niet relevant was voor ons onderzoek gaan schrappen (Baarda, de Goede & Teunissen, 2009, pp. 306 – 308). Op deze manier bleven er regels tekst over welke zinvol zouden zijn voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag. Als analyse-eenheid hebben wij gekozen voor fragmenten. Hierbij is echter kans op intersubjectiviteit, omdat er door ons als onderzoekers is geïnterpreteerd onder welk label een bepaald fragment thuishoort (Baarda, de Goede & Teunissen, 2009, p. 310).

We hebben de overgebleven fragmenten gelabeld met behulp van het boek 'Basisboek Kwalitatief Onderzoek'. De tekstfragmenten voorzien van een bepaalde code vergde veel tijd. De kernlabels en eerste sub-labels vloeiden echter voort uit de topiclijst welke terug te vinden is in bijlage A. De vele tekstfragmenten werden per interview onder elkaar geplaatst en vervolgens van een label voorzien. Wanneer er nog geen passend label was, gingen we opzoek naar een passende naam voor het desbetreffende tekstfragment. Het labelen van het eerste interview kostte dan ook de meeste tijd, maar op deze manier ontstonden er veel labels welke ook bruikbaar zouden zijn voor de daarop volgende te labelen interviews. Sommige fragmenten konden van meerdere labels worden voorzien (Baarda, de Goede & Teunissen, 2009, p. 319). De gelabelde interviews zijn terug te vinden in bijlage E tot en met N.

Tijdens het labelen moesten we bedenken hoe we de labels vorm zouden gaan geven, zoals het toewijzen van fragmentnummers en het aantal kolommen. Er is gekozen voor drie kolommen, waarbij in de eerste kolom het hoofdlabel staat met daaronder het sub-label. In de tweede kolom staat de codering voor het label zelf welke bestaat uit drie getallen; het eerste getal staat voor

het kernlabel, het tweede getal voor het sub-label en het derde getal voor het hoeveelste fragment van het betreffende sub-label. In de laatste kolom volgt het fragment zelf. Voor nadere uitwerking verwijzen wij u naar bijlage D waar het label-systeem uitvoerig staat beschreven.

Hoofdstuk 4 Seksuele ontwikkeling

Deelvragen: 'Hoe verloopt de seksuele ontwikkeling bij kinderen in de leeftijd van negen tot en met veertien jaar met een verstandelijke beperking?' en 'Hoe verloopt de seksuele ontwikkeling bij kinderen in de leeftijd van negen tot en met veertien jaar met een vorm van autisme?'

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zal gekeken worden naar hoe de seksuele ontwikkeling verloopt bij kinderen in de leeftijd van negen tot en met veertien jaar. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen de seksuele ontwikkeling van kinderen met een normale begaafdheid, kinderen met een verstandelijke beperking en kinderen met een vorm van autisme.

Theoretisch kader

In paragraaf 4.2 wordt gekeken naar wat de theorie ons vertelt over de seksuele ontwikkeling bij kinderen met een normale begaafdheid, kinderen met een verstandelijke beperking en kinderen met autisme. Voor het kind met een normale begaafdheid wordt gekeken naar de verschillende leeftijdsfasen en welke gedragingen daarbij gepast zijn. Het thema seksualiteit staat hierbij centraal. Dit wordt onder andere bekeken aan de hand van het vlaggensysteem. Voor het kind met een verstandelijke beperking wordt gekeken naar hoe deze ontwikkeling verloopt en welke seksuele gedragingen dit kind kan vertonen. Hierbij wordt met name gekeken naar kinderen met een licht tot matige verstandelijke beperking. Ook voor het kind met een vorm van autisme wordt gekeken hoe de seksuele ontwikkeling verloopt en welke gedragingen hij kan vertonen. Er wordt hierbij onderscheid gemaakt tussen drie vormen van het autisme: het klassiek autisme, het syndroom van Asperger en PDD-NOS.

Interviews

In paragraaf 4.3 wordt er gekeken naar wat er in de interviews naar voren gekomen is als het gaat over de seksuele ontwikkeling van kinderen met een normale begaafdheid, kinderen met een verstandelijke beperking en kinderen met autisme. Door de geïnterviewde personen zijn verscheidene verschillen genoemd als het gaat over de seksuele ontwikkeling van kinderen met een verstandelijke beperking en autisme ten opzichte van de seksuele ontwikkeling van kinderen met een normale begaafdheid. Dit wordt gevolgd door het seksuele gedrag dat in de praktijk zichtbaar is geweest voor de geïnterviewde personen. Het betreft hier zowel gedrag in de algemene beroepspraktijk met betrekking tot de doelgroep kinderen met een verstandelijke beperking en autisme alsook het seksuele gedrag dat men heeft waargenomen op behandelgroep Jacala.

Conclusie

In deze laatste paragraaf zal een conclusie getrokken worden met betrekking tot het voorgaande. Er wordt gekeken naar welke overeenstemmingen er te vinden zijn tussen de seksuele ontwikkeling van kinderen met een verstandelijke beperking en kinderen met een vorm van autisme en in hoeverre deze verschilt met de seksuele ontwikkeling van een normaal begaafd kind, dit door de theorie en de interviews aan elkaar te koppelen. De conclusie zal een antwoord geven op de deelvragen welke betrekking hebben op dit hoofdstuk.

4.2 Theoretisch kader

4.2.1 Seksuele ontwikkeling bij kinderen met een normale begaafdheid

De ontwikkeling van de mens begint al voor de geboorte; dan al liggen er bepaalde ontwikkelingsstaken voor hem klaar. Er zijn drie ontwikkelingsgebieden aan te wijzen waar de mens zich gedurende zijn leven in ontwikkelt: 'psychomotoriek', waar het gaat om de lichamelijke en motorische ontwikkeling, 'cognitie', wat gaat over het denken en de taal en 'affectie', waar het gaat over het zich verhouden tot andere mensen (Alkema, 2006). Binnen dit laatste gebied valt de seksuele ontwikkeling van de mens.

In deze sub-paragraaf zal gekeken worden naar de verschillende leeftijdsfasen die een kind in het algemeen doorloopt.

De seksualiteit speelt een rol tijdens alle leeftijdsfasen van het kind en gedurende de rest van zijn leven. De Nijs, Verheij, Vlutters & Gelderblom (2004) zeggen hierover: "Seksuele gevoelens zijn reeds vanaf de babytijd aanwezig en ontwikkelen zich verder, om later geïntegreerd te worden in de totale persoonlijkheidsontwikkeling" (p. 34). Tijdens het doorlopen van de leeftijdsfasen vinden er voor het kind telkens 'nieuwe' ontwikkelingen plaats op het gebied van seksualiteit. Aangezien ieder kind uniek is, zal de ontwikkeling niet bij ieder kind op exact dezelfde wijze verlopen. In de literatuur wordt een indeling gegeven aan de hand van de verschillende leeftijdsfasen en de ontwikkeling die het kind binnen deze fasen zal doormaken (Maris, van der Vlugt, Deurloo & Lanting, 2014, p. 11). Gezien het feit dat er op de woongroep Jacala kinderen en beginnende pubers wonen, bespreken we de leeftijdsfasen tot vijftien jaar aan de hand van de volgende indeling:

- Nul tot en met drie jaar: ontdekken en onderzoeken
- Vier tot en met zes jaar: leren van regels, spel en begin van vriendschappen
- Zes tot en met negen jaar: ontwikkeling van schaamte en eerste verliefdheden
- Negen tot en met twaalf jaar: pre-puberteit
- Twaalf tot en met vijftien jaar: puberteit

Nul tot en met drie jaar: ontdekken en onderzoeken

Tijdens deze leeftijdsfase ontdekt een kind de wereld om zich heen. Een baby is sterk gericht op ervaren via zintuigen. Door (onbewuste) aanrakingen komt een baby erachter dat aanrakingen fijn zijn (Rutgers WPF, z.d.). Liefdevol aanraken zorgt ervoor dat een jong kind een gevoel van veiligheid en troost ervaart en dat het zich bevestigd voelt in zijn aanwezigheid (Brons – van der Wekken, 2009, p. 39). Dat aanraken bij een baby is van belang omdat dit het fundament legt voor een gezonde sociale en emotionele ontwikkeling (Rutgers WPF, z.d.).

Baby's komen ter wereld met een zuigreflex. Naast het nut ter overleving, bevredigt het zuigen een lustbehoefte (Brons – van der Wekken, 2009, p. 39). Er is sprake van orale bevrediging. Erikson noemt dit de orale fase die loopt van nul tot een jaar. Bosch en Suykerbuyk (2000) vertellen ons: "Voor een baby is de wereld in eerste instantie niet veel groter dan datgene wat zich rondom de mond afspeelt. De wereld wordt door de mond afgetast" (p. 19).

Tussen de twee en drie jaar ontdekt het kind ook dat er verschillen zijn tussen jongens en meisjes, wat gepaard gaat met nieuwsgierigheid naar het blote lichaam van de ander (Rutgers WPF, z.d.). Dat ontdekken van het verschil tussen een jongen en een meisje, komt doordat het kind een beginnende identiteit ontwikkelt (Rutgers WPF, z.d.). Deze fase heet de anale fase waarin het 'ik' centraal staat, aldus Erikson (Bosch & Suykerbuyk, 2000, p. 32). In een beginnende mate weet het kind wat hij wil en kan het kind onthouden wat prettig voelt. Daardoor zal het bewust aanraken van geslachtsdelen vaker zichtbaar worden. Echter heeft dit nog niet te maken met seksuele verlangens (Brons – van der Wekken, 2009, p. 41). In die periode breekt ook de 'vieswoordentijd' aan, omdat het kind daarop reactie krijgt (Brons – van der Wekken, 2009, p. 44). Bovendien leert het kind langzamerhand wat gewenst en ongewenst gedrag is.

Vier tot en met zes jaar: leren van regels, spel en begin van vriendschappen

Tijdens deze leeftijd is er minder openlijke interesse voor seksualiteit (Brons – van der Wekken, 2009, p. 46). Kinderen ontwikkelen een besef voor sociale normen en waarden. Naar de fasen van Erikson, bevinden kinderen zich nu in de oedipale fase, waarin het geweten centraal staat (Bosch & Suykerbuyk, 2000, p. 35). Ook raken kleuters verlegen over hun lichaam en gaan zelf grenzen stellen (Rutgers WPF, z.d.). Kinderen in deze leeftijd stellen wel veel vragen over seksualiteit (Zwiep, 2010, p. 38). De kinderen gaan de eigen sekse-identiteit ontdekken; wat hoort er bij het meisje zijn of jongen zijn? In deze leeftijdsfase trekken meisjes naar elkaar toe en jongens naar elkaar toe en ontstaan er vriendschappen (Brons – van der Wekken, 2009, p. 47). In deze periode worden veel rollenspellen gespeeld wat kinderen helpt hun intern geweten te ontwikkelen (Bosch & Suykerbuyk, 2000, p. 35). Eerste verliefdheden ontstaan, maar dat heeft niet te maken met lichamelijk contact. Het gaat dan om iemand leuk of lief vinden (Zwiep, 2010, p. 36).

Zes tot en met negen jaar: ontwikkeling van schaamte en eerste verliefdheden

Vanaf zesjarige leeftijd worden er minder vragen gesteld over seksualiteit. Dit kan doordat het kind meer schaamte voelt en daarom zelf op onderzoek uitgaat. Daarnaast is hen aangeleerd dat seksueel getint gedrag niet wenselijk is als er anderen bij zijn (Zwiep, 2010, p. 38). Kinderen ervaren in het toenemen van de jaren ook schaamte als het gaat om naakt zijn (Maris, van der Vlugt, Deurloo & Lanting, 2014, p. 26). Bovendien voelen ze zich sneller bezwaard als zij een regel overtreden. Aan de andere kant vinden ze het hebben van een hoge status belangrijk. Zo'n status verkrijgt een kind door kennis over seksualiteit. Door middel van schuine praat laten ze hun leeftijdsgenoten weten dat ze kennis hebben over het onderwerp (Brons – van der Wekken, 2009, p. 53). Het wordt als belangrijk gezien om indruk te maken op andere kinderen (Rutgers WPF, z.d.).

Kinderen gaan in deze periode veel fantaseren over de informatie die zij uit hun omgeving krijgen. Zo wordt er ook gefantaseerd over verliefd zijn. Daarnaast is het in deze periode zeer belangrijk om bij de groep van hun eigen sekse te horen. Beide groepen houden elkaar in het oog en er wordt geëxperimenteerd met kiezen en gekozen worden. (Rutgers WPF, z.d.)

Negen tot twaalf jaar: pre-puberteit

Gedurende deze leeftijdsfase treden de eerste lichamelijke en emotionele veranderingen op onder invloed van geslachtshormonen. Dit gebeurt bij meisjes over het algemeen twee jaar eerder dan bij jongens (Rutgers WPF, z.d.). De veranderingen zorgen bij veel pubers voor onzekerheid en schaamte over het lichaam (Maris, van der Vlugt, Deurloo & Lanting, 2014, p. 11). Lichamelijke veranderingen bij meisjes zijn bijvoorbeeld het krijgen van borsten en het menstrueren, jongens krijgen hun eerste zaadlozing.

Het contact met leeftijdsgenoten wordt steeds belangrijker. Voor vriendschappen neemt het kind mee wat het thuis als sociaal voorbeeld gekregen heeft (Zwiep, 2010). Het maakt sociale regels eigen waarmee het een eigen sociale identiteit vormt (Frans & Franck, 2010, p. 24). In deze leeftijdsfase is er een duidelijk onderscheidt tussen vriendschap en verliefdheid (Zwiep, 2010). De verliefdheid begint al meer vorm te krijgen in uitingen, zoals een kus op de wang of het vasthouden van elkaars hand (Rutgers WPF, z.d.).

Het kind gaat zich meer concentreren op kennis van het lichaam en de geslachtsdelen. Dit heeft met name betrekking op de andere sekse (Frans & Franck, 2010, p. 24). Het raakt meer geïnteresseerd in de volwassen seksualiteit en is nieuwsgierig. Het kind kan echter preuts of afhoudend reageren wanneer hier met het kind over gesproken wordt (Rutgers WPF, z.d.).

Twaalf tot en met vijftien jaar: puberteit

In deze leeftijdsfase komt de seksuele ontwikkeling in een stroomversnelling. Belevingen rondom seksualiteit gaan nu over 'met' en 'via' de ander (Frans & Franck, 2010, p. 24). De eerste gevoelens van seksuele aantrekking naar leeftijdsgenoten spelen op en het kind ontdekt zijn

seksuele oriëntatie. Het ontwikkelt een seksueel zelfbeeld. Het kind ziet zichzelf als iemand die in staat is om seks te hebben met een ander (Rutgers WPF, z.d.). Ongeveer de helft van de pubers doet in deze leeftijdsfase de eerste ervaringen op met tongzoenen (Maris, van der Vlugt, Deurloo & Langting, 2014, p. 11). De lichamelijke veranderingen worden steeds meer zichtbaar. Het kan zijn dat het kind hier trots op is, omdat het duidelijk is dat het groeit en groot aan het worden is. Tegelijkertijd kan het kind zich schamen en onzeker zijn over zijn lichaam (Brons – van der Wekken, 2009, p. 129). Deze onzekerheid speelt bij zowel jongens als bij meisjes, maar over het algemeen zijn meisjes vaker ontevreden over hun lichaam. Het lichaam kan als te lang of te klein, als te dik of te dun ervaren worden (Maris, van der Vlugt, Deurloo & Langting, 2014, p. 11). Het is belangrijk dat het kind zich weer gaat thuis voelen in het eigen lichaam. Dit is wezenlijk voor een gezonde seksuele ontwikkeling (Brons – van der Wekken, 2009, p. 130)

4.2.2 Seksuele ontwikkeling bij kinderen met een verstandelijke beperking

In dit gedeelte zal worden ingezoomd op de seksuele ontwikkeling bij kinderen met een verstandelijke beperking in de leeftijd van negen tot en met veertien jaar.

Geschiedenis verstandelijke beperking

In de loop van de tijd is er steeds meer aandacht gekomen voor de groep mensen met een verstandelijke beperking. In de oudheid was een kind met een verstandelijke beperking een teken van de toorn van goden, waardoor het kind niet mocht leven. In de middeleeuwen werd een persoon met verstandelijke beperking eerst gezien als kind van God, maar dit sloeg om in kind van de duivel. Vanuit het christelijk geloof kwam echter wel zorgverlening op gang op particulier initiatief (RVZ, 2002, p. 6). Tijdens de 16^e en 17^e eeuw was er door verfijning van gedragsnormen minder tolerantie voor afwijkend gedrag. Met de benaming krankzinnigheid werden mensen met afwijkend gedrag door de overheid opgesloten in tuchthuizen op afgesloten terreinen.

Vanaf het einde van de 18^e eeuw, de verlichting, werden zwakzinnigen (de centrale verstandszin is te zwak ontwikkeld) voor het eerst als groep beschreven en kwam er een opvoedingsmethode om hun morele wil te versterken, zodat zij de maatschappij van nut konden zijn. In de tweede helft van de 19^e eeuw leidde dit tot de oprichting van zogenoemde idiotengestichten in Nederland. Men ging terug naar opbergplaatsen door tegenvallende resultaten en maatschappelijke veranderingen. Instituten leken op ziekenhuizen. Artsen waren onaantastbaar en plakten mensen met een verstandelijke beperking het stigma op van ziek en gestoord. Na de tweede wereldoorlog ging de overheid zich in toenemende mate bemoeien met het inrichten van de zorg rondom deze groep. In de jaren '50 werd er uitgegaan van de gebrekkigheid, ongeneselijkheid en onmogelijkheid tot verbetering. Daarom was het beter om mensen met een verstandelijke beperking in een instituut te plaatsen. Tijdens de zestiger jaren kwam het ontwikkelingsmodel om de hoek wat zich focuste op de ontwikkelingsmogelijkheden. Begrippen als 'integratie' en 'normalisatie' waren gespreksonderwerp in de zorg. Men werd geestelijk gehandicapt genoemd. De rol van artsen verschoof naar gedragsdeskundigen en orthopedagogen en verpleegkundigen werden groepsleid(st)er (RVZ, 2002, p. 7; Selbach, 2010, p. 12). Van 1970 tot 1980 kwam het interactiemodel aan de oppervlakte. In dit model gaat het om hoe een persoon met zijn omgeving omgaat en dat vormt de bron voor afwijkend gedrag (De Haan, 2011). Hierin was meer aandacht voor gevoelens en emoties en levensbehoeften. Tijdens de jaren '80 veranderde de term geestelijk gehandicapt in verstandelijk gehandicapt (Selbach, 2010, p. 13). Bij het aanbreken van de jaren '90 wordt verstandelijke handicap niet meer gezien als geïsoleerd gegeven, maar wordt deze bepaald door de context (RVZ, 2002, p. 8). Met context wordt de omgeving van de verstandelijk gehandicapt bedoeld; denk hierbij aan het gezinssysteem of het netwerk rondom een persoon.

Bovendien wordt er geïnvesteerd in het aanbod voor werk en dagbesteding en worden mensen daarin begeleid. De voorzieningen worden uitgebreid en mensen krijgen een persoonsgebonden budget. De term verstandelijk gehandicapt wordt vervangen door mensen met een verstandelijke beperking. Heden ten dage wordt er nog veel aandacht besteed aan integratie.

Zorgmodellen die vanaf 2000 aandacht hebben, zijn het ondersteuningsmodel, het emancipatiemodel, het burgerschapsmodel, nieuwe kijk op zorg, kwaliteit van bestaan en persoonlijke toekomstplanning (Selbach, 2010, p. 14). Tegen deze achtergrond zoomen we in op één van de levensbehoeften van mensen met een verstandelijke beperking: seksualiteit.

Mensen met een verstandelijke beperking ondergaan net als iemand met een 'normale ontwikkeling' de lichamelijke veranderingen wanneer ze zich in de kalenderjaren van de puberteit bevinden (Frans & Franck, 2010, p. 28). Een kind met een verstandelijke beperking loopt in de verdere ontwikkeling echter achter op die van een normaal begaafd kind (Bosch & Suykerbuyk, 2000, p. 39). Dit is deels af te leiden aan de beschrijving van de definitie van verstandelijke beperking door de American Association on Intellectual and Developmental Disabilities, die stelt dat de algemene mentale capaciteit van iemand met een verstandelijke beperking minder groot is. (AAIDD, 2013). Daarnaast gaat dit gepaard met beperkingen in de sociale (zelf)redzaamheid (RVZ, 2002, p. 5).

Verschillende facetten van verstandelijke beperking

Als het gaat over de ontwikkeling van een kind met een verstandelijke beperking, zijn er discrepanties te vinden tussen de cognitieve-, sociale-, en emotionele ontwikkeling, ook wel een disharmonisch ontwikkelingsprofiel genoemd. Het is van belang om kennis te hebben van de normale ontwikkeling, omdat kinderen met een disharmonisch ontwikkelingsprofiel in hun gedrag kenmerken zullen vertonen van de verschillende ontwikkelingsfasen waarin ze zich bevinden op cognitief, sociaal en emotioneel gebied. (Frans & Franck, 2010, pp. 28-29). Vaak is de cognitieve leeftijd het hoogst waarop de sociale leeftijd volgt en ten slotte de emotionele ontwikkelingsleeftijd (Bosch & Suykerbuyk, 2000, pp. 20-40).

Cognitie

Er zijn vier verschillende niveaus te onderscheiden als het gaat om het intellectueel functioneren. De DSM-IV beschrijft deze niveau's als volgt (Schalock et al, 2010):

Lichte verstandelijke beperking: IQ 50/55-70.

Matige verstandelijke beperking: IQ 35/40-50/55.

Ernstige verstandelijke beperking: IQ 20/25-35/40.

Diepe verstandelijke beperking: IQ lager dan 20/25.

- Iemand met een licht verstandelijke beperking kijkt de wereld in met ogen van een acht tot twaalf jarig persoon. Men is in staat om logisch te denken als dit gekoppeld is aan concrete voorstellingen. Zoals beschreven is in voorgaande paragraaf hebben kinderen in deze leeftijd een rijk fantasieleven, wat zich ook uit in fantaseren over seksualiteit (Bosch & Suykerbuyk, 2000, p. 20).
- Mensen met een matig verstandelijke beperking hebben een ontwikkelingsleeftijd rond de vijfenhalf tot acht jaar. Tijdens deze leeftijd wordt nog enigszins egocentrisch gedacht, omdat het moeilijk is om zich in te leven in anderen. Er kan een beginnend besef van schaamtegevoel zijn, maar het kan ook nog opmerkelijk afwezig zijn (Bosch & Suykerbuyk, 2000, p. 23).
- Rond een ontwikkelingsleeftijd van drie tot vijfenhalf jaar zitten mensen met een ernstig verstandelijke beperking. Zij zijn zelf het middelpunt in hun wereld en ze denken egocentrisch (Bosch & Suykerbuyk, 2000, p. 26).
- Een diep verstandelijke beperking komt tot uiting in een ontwikkelingsleeftijd van nul tot drie jaar. Er kan sprake zijn van hechting aan de voor deze mensen vertrouwde personen die ze ook herkennen. Het is belangrijk om hen concreet en direct te laten ervaren (Bosch & Suykerbuyk, 2000, p. 28).

Door beperkte cognitieve mogelijkheden is het voor een kind met een verstandelijke beperking lastiger om informatie over seksualiteit op te pikken. Dit komt doordat men weinig of niet abstract kan denken. Spreken in beeldspraak komt niet over. (Velema – Drent, 2001, pp. 16-17).

Bij bovenstaande categorisatie van niveaus moet rekening worden gehouden met het feit dat het IQ van kinderen wordt gemeten door andere tests die een schatting maken van het IQ, in tegenstelling tot een IQ-test voor een volwassen persoon. Daarnaast kan de ontwikkelingsleeftijd die wordt benoemd in bovenstaande gedeelten afwijkend zijn, omdat kinderen nog niet die kalenderleeftijd hebben bereikt waarin een volwassen persoon met een verstandelijke beperking zich bevindt als zijnde zijn/haar ontwikkelingsleeftijd.

Waar het tot nu toe veelal nog gaat over het 'kunnen', zal de focus nu van kunnen naar 'aankunnen' worden verlegd. Dan komen we uit bij het 'sociale' en het 'emotionele' (Bosch, 2006, p. 65). Deze twee facetten zijn te onderscheiden, maar niet te scheiden.

Sociale & Emotionele ontwikkeling

In het boek 'Seksuele voorlichting aan mensen met een verstandelijke handicap' van Bosch en Suykerbuyk wordt er ingegaan op het emotionele niveau van functioneren aan de hand van de orale-, anale-, en oedipale fase van de theorie van Erik Erikson, welke al kort benoemd zijn in bovenstaande paragraaf.

Als een kind in de emotionele ontwikkeling tussen de nul en een jaar zit, staat de drift centraal. Dit heet ook wel de orale fase. Een baby leert zichzelf tijdens deze leeftijd zien door ogen van zijn ouders. In deze fase staat de bevrediging van behoeften centraal. Kinderen die emotioneel op deze leeftijd zitten, zullen net zoals een baby directe behoeftebevrediging laten zien en daar primair op reageren. Daarnaast is er geen besef van normen (Bosch & Suykerbuyk, 2000, pp. 31-32). Sociaal gezien bevinden deze kinderen zich in een symbiose, waardoor het kind zijn omgeving als één met zichzelf ervaart (Bosch & Suykerbuyk, 2000, p. 38). Op seksueel gebied kan dit zich bijvoorbeeld uiten in te pas en te onpas masturberen. Zo zal het kind mogelijk seksueel ongepast gedrag vertonen, zoals het 'tegen een ander aanrijden' (Bosch & Suykerbuyk, 2000, p. 38).

Tussen de één en drie jaar bevindt een peuter zich in de anale fase en ontwikkelt het een beginnende identiteit. Een gevoel, beleving van wil en keuze(vrijheid) ontstaat. De grens van zichzelf en de ander wordt afgetast: ben ik iemand? Dit kan zich tonen in grenzenstrijd; het kind wil gezien worden (Bosch & Suykerbuyk, 2000, pp. 32-33). Onderhandelen werkt bij deze fase goed. Op sociaal gebied ontdekt het kind dat er meerdere identiteiten zijn, namelijk die van zichzelf en die van de ander. Hij leert daar beginnend mee omgaan. (Bosch & Suykerbuyk, 2000, p. 38)

Als het gaat om de seksuele ontwikkeling, kan hier ook sprake zijn van het spel tussen vrijheid en gebondenheid voor de kinderen. Door een egocentrische manier van beleven van de omstandigheden, kan het kind zich snel afgewezen voelen (Velema-Drent, 2001, p. 19). Een voorbeeld hiervan is de casus over Berend, een man van 25 jaar met een emotionele ontwikkeling van een peuter. Hij wil vaak 'met Saskia neuken' (...). Maar Saskia wil niet zo vaak en dat botst. Daar Berend zich snel afgewezen voelt, heeft hij ook de neiging Saskia de huid vol te schelden (Bosch, 2006, p. 75).

Tijdens de kleutertijd gaat het geweten zich ontwikkelen. Kinderen in deze emotionele fase zijn bezig met het verschil in 'man' en 'vrouw' en identificeren zich met verschillende rollen door middel van experimenteren in rollenspelen. Men leert wat 'hoort' en wat niet 'hoort'. Sociaal kan iemand zich in deze fase meer inleven in de ander en is het kind in staat om mét de ander spelen. Een voorbeeld op seksueel gedrag: Chris, een man met een licht verstandelijke beperking die emotioneel functioneert op het niveau van een kleuter, wordt mateloos opgewonden van sommige vrouwen. Hij vindt vrouwen met een leren broek mooi. Hij weet goed dat hij ze niet

mag aanraken. Zijn seksuele driften kan hij reguleren door masturbatie. Hij handhaaft grenzen (Bosch, 2006, p. 80).

Bij kinderen met een licht verstandelijke beperking is het gebrek aan seksuele kennis vaak groot (Den Hartog, Heestermans, Henderikse, Reijs & den Rooijen, 2006, p. 41). Dit komt onder andere doordat ze minder toegang hebben tot informatie en doordat ze alles wat minder snel begrijpen. Bovendien hebben deze kinderen minder privacy en autonomie, doordat ze veel meer in het oog worden gehouden door ouders en/of begeleiders (De Graaf, 2013, p. 2). Desalniettemin kan het zijn dat bij deze kinderen de wens ontstaat om een vriendin te hebben en op latere leeftijd kunnen deze kinderen ook de wens hebben om seksueel contact aan te gaan.

Ook kinderen met een matig verstandelijke beperking hebben vaak te weinig kennis omtrent het onderwerp seksualiteit. Bij hen ontbreekt meestal kennis over het eigen lichaam. Seksueel gedrag wordt nog sterk op zichzelf gericht, maar er is wel al gerichtheid naar de ander toe te zien. Het kind is bezig met zijn eigen identiteit te ontwikkelen en te ontdekken. Daarom kan het zijn dat een kind met een ander experimenteert, omdat het zijn identiteit kan ontwikkelen door de zijne tegenover die van een ander te zetten (Den Hartog, Heestermans, Henderikse, Reijs & den Rooijen, 2006, pp. 36-37).

4.2.3 Seksuele ontwikkeling bij kinderen met een vorm van autisme

In de ontwikkeling van kinderen met autisme ten opzichte van kinderen die geen autisme hebben, zijn vaak verschillen zichtbaar. In de seksuele ontwikkeling geldt dit echter niet; de lichamelijke en emotionele veranderingen die kinderen zonder autisme ondervinden, ondervinden kinderen met autisme net zo goed. De manier waarop zij met seksualiteit omgaan en hoe zij er tegenaan kijken, kan daarentegen verschillen (Poland, 2007). Dit wordt onder andere veroorzaakt door het verschil tussen de mentale leeftijd en de kalenderleeftijd van deze kinderen, wat net zoals bij kinderen met een verstandelijke beperking een rol speelt in de algehele ontwikkeling (Delfos, 2011, p. 197).

In deze sub-paragraaf zal gekeken worden naar de seksuele ontwikkeling bij kinderen met een vorm van autisme (pervasieve ontwikkelingsstoornis) in de leeftijd van negen tot en met veertien jaar. Ondanks dat het lastig blijkt een onderscheid te maken tussen het verloop van de seksuele ontwikkeling binnen de verschillende vormen van autisme (Gerland, 2006, p. 11), is er toch gekozen om de drie grootste vormen binnen het autisme van elkaar afzonderlijk te behandelen. Aangezien de verschillen tussen de vormen aanzienlijk zijn, vraagt dit van de hulpverlener ook een specifieke benadering. Het betreft de volgende vormen: het klassiek autisme, het syndroom van Asperger en PDD-NOS.

Het klassiek autisme

Het klassiek autisme is de vorm van autisme welke Leo Kanner beschreef in zijn verslag 'Autistic Disturbances of Affective Contact' (Kanner, 1943). Kanner was de eerste wetenschapper die op een heldere wijze het autisme wist te definiëren welke hij omschreef als 'autistisch alleen-zijn', wat een meer respectvolle benaming was dan de tot dan toe bestaande benamingen als 'zwakzinnig', 'idioot' en 'gestoord' (Fischbach, 2007).

Het klassiek autisme kenmerkt zich door ernstige tekortkomingen op drie gebieden, namelijk het vermogen tot wederkerige sociale interactie, het vermogen tot communiceren en de aanwezigheid van stereotiep gedrag en beperkte interesses en activiteiten. Dit wordt ook wel de 'triade' van autisme genoemd (Muris, 2004, p. 45). De beperkingen in het contact met andere mensen kan zich op vele terreinen uiten: extreem gebrek aan belangstelling, atypisch oogcontact, gebrek aan wederkerigheid, beperkt invoelend vermogen etc. (Baron-Cohen, 2009, pp. 39 - 40). Mensen met autisme hebben wel gevoelens, alleen hun gevoelswereld lijkt maar weinig op die van normaal begaafde mensen. Ze uiten hun gevoelens op een andere manier en lijken niet goed om te kunnen gaan met hun eigen gevoelens, laat staan met die van anderen (Vermeulen, 2005, p. 12). Bij het klassiek autisme is ieder IQ-niveau mogelijk. Tegelijkertijd

heeft ieder kind met deze vorm van autisme een vertraagde taalontwikkeling. Zij spreken hun eerste woordjes later dan gebruikelijk en soms blijft het spreken vrijwel uit (Baron-Cohen, 2009, p. 33).

Met betrekking tot de seksuele ontwikkeling van deze doelgroep werd weleens gedacht dat deze kinderen pas veel later of in zijn geheel niet met hun seksuele ontwikkeling bezig zouden zijn. In de loop der tijd is echter duidelijk geworden dat dit zeker niet het geval is (de Nijs, Verheij, Vlutters & Gelderblom, 2004, p. 35). Zoals kinderen met autisme zich op sociaal vlak anders ontwikkelen dan neuro typische lijnen, ontwikkelen zij zich ook op seksueel vlak niet 'zoals gebruikelijk' (Vermeulen, 2005, p. 17). Bij het klassiek autisme kan het zijn dat de seksuele beleving op het eigen lichaam gericht blijft, waarbij masturbatie een belangrijke rol speelt. Men ziet vaak dat dit zonder problemen in de aanwezigheid van anderen gedaan wordt (Hellemans, Colson, Verbraeken, Vermeiren & Deboutte, 2007). Het kan zijn dat een bepaalde prikkel nodig is om opgewonden te raken, denk bijvoorbeeld aan een bepaald voorwerp of geluid. Sommige kinderen met deze vorm van autisme kunnen zodanig in beslag genomen worden door hun seksuele behoeften, dat de verdere ontwikkeling geblokkeerd raakt (Den Hartog, Heestermans, Henderikse, Reijs & den Rooijen, 2006, pp. 46-47).

Echter niet alles wat wij als volwassenen voor seksueel gedrag aanzien, zal ook door het kind als seksueel ervaren worden. Iets wat vaker zichtbaar is bij kinderen met autisme is dat seksualiteit voor hen ook een manier kan zijn om zichzelf te uiten. Masturbatie kan bijvoorbeeld de behoefte aan ontspanning uitdrukken (Gerland, 2006, p. 64). Hierbij duiden we echter wel meteen op een moeilijkheid; gedrag wat door het kind niet als seksueel bedoeld is, kan door anderen wel als seksueel opgevat worden. Dit kan leiden tot onjuiste oordelen door anderen (Gerland, 2006, p. 62).

Het syndroom van Asperger

In de twintigste eeuw merkte de Oostenrijker Hans Asperger bij een aantal kinderen in zijn praktijk gemeenschappelijke kenmerken op, zoals ouwelijk taalgebruik, beperkte interessegebieden en een gemiddeld of bovengemiddeld IQ. Daarnaast vertoonden de kinderen sociaal afwijkend gedrag en konden zij zich bezig en dwingend opstellen. Asperger publiceerde in 1944 zijn bevindingen met betrekking tot wat hij noemde 'het syndroom van Asperger', maar pas in 1994 werd het syndroom officieel erkend als subgroep binnen de DSM (Baron-Cohen, 2009, pp. 46 - 47).

Net als het klassiek autisme kenmerkt ook het syndroom van Asperger zich door tekortkomingen met betrekking tot de triade van autisme, echter in zichtbaar mindere mate dan het klassiek autisme. Kinderen met het syndroom van Asperger hebben vaak buitengewoon toegespitste specifieke interesses en ontwikkelen vaak kennis of vaardigheden op het gebied van techniek en wetenschap (Peeters & Quak, 2002, p. 13). In tegenstelling tot het klassiek autisme is er bij het syndroom van Asperger geen sprake van een vertraagde taalontwikkeling (Baron-Cohen, 2009, p. 33). Ook kinderen met het syndroom van Asperger ondervinden echter problemen op het gebied van communicatie; Luke Jackson, een jongen van dertien jaar, schrijft in zijn boek dat er onderweg vaak iets mis gaat tijdens zijn communicatie met anderen, waardoor de boodschap niet goed overkomt. Andersom geldt dat ook; berichten van anderen naar hem raken onderweg vertekend (Jackson, 2003, p. 23).

Bij mensen met het syndroom van Asperger blijft het sociale aspect een lastig punt, ook binnen de seksualiteit. Uit een onderzoek van Isabelle Hénault en Tony Attwood, welke gehouden is onder volwassenen met het syndroom van Asperger, blijkt dat deze mensen vrijwel even hoog scoren in het verlangen naar seksualiteit als volwassenen zonder autisme. Er is echter vaak sprake van angst en onzekerheid wat hen in deze behoeften belemmerd (Vermeulen, 2005, p. 87). We hoeven er niet aan te twifelen dat seksualiteit en alles wat hiermee te maken heeft, in bepaalde mate ook al speelt bij kinderen met Asperger (de Nijs, Verheij, Vlutters & Gelderblom, 2004, p. 42). De fysiologische veranderingen kunnen bij hen zowel vroegtijdig als vertraagd aandienen.

PDD-NOS

In 1980 werd in de DSM-III slechts één voorbeeld van zo'n specifieke stoornis opgenomen binnen de categorie van PDD's: het autisme. De term Atypisch autisme bestond wel; hetgene waar iedereen met dergelijke symptomen onder viel wanneer de symptomen onvoldoende waren om de diagnose van autisme te stellen. In de DSM-III-R (de aangepaste versie van de DSM-III) werd de term PDD-NOS ingevoerd. Vanaf nu had iemand PDD-NOS wanneer deze niet of net niet voldeed aan de criteria voor autisme (de Vries, 2011).

De term PDD-NOS staat voor Pervasive Developmental Disorder-Not otherwise Specified. Het is een ontwikkelingsstoornis zonder echt duidelijke grenzen (de Vries, 2009, p. 12). Er is dan ook geen helder omschreven kader met kenmerken van het syndroom. De diagnose kan al gesteld worden wanneer er nauwelijks sprake is van autistisch gedrag (Delfos, 2011, p. 95). Waar iemand volgens de DSM-IV tenminste zes van de twaalf kenmerken moet vertonen voor een diagnose van klassiek autisme (de Vries, 2009, p. 12), hoeft iemand voor een diagnose PDD-NOS 'maar' aan drie van deze kenmerken te voldoen, zie hiervoor bijlage M (Delfos, 2011, p. 96). Net als bij de andere vormen van autisme, hebben ook kinderen met PDD-NOS tekortkomingen op de triade van autisme. Kinderen met PDD-NOS komen overigens over het algemeen pas later onder professionele aandacht dan een kind met een andere vorm van autisme, omdat de intellectuele tekortkomingen minder ernstig zijn (de Vries, 2009, p. 16). Bij PDD-NOS is wel vaker sprake van agressieproblematiek dan bij de andere autistische stoornissen (Delfos, 2011, p. 96).

Mede door het brede scala aan gedragskenmerken is er nog weinig bekend over de seksuele ontwikkeling van kinderen met PDD-NOS. Welke invloed de stoornis heeft op de seksuele ontwikkeling van het kind is nog onduidelijk. Dit vraagt van de hulpverlener om naar ieder kind als individueel wezen te kijken met de daarbij horende individuele seksuele ontwikkeling (van der Doef, 2006). Wel kan gezegd worden dat het zichtbare seksuele gedrag sterk overeenkomt met het seksuele gedrag wat kinderen met klassiek autisme vertonen. Iets waar bij kinderen met PDD-NOS rekening mee gehouden zou moeten worden, is het eerder genoemde feit dat bij PDD-NOS vaker sprake is van agressieproblematiek. Dit zou een risico kunnen vormen met betrekking tot het seksuele gedrag van deze kinderen.

Tot slot

Het moge duidelijk zijn dat het lastig is een onderscheid te maken tussen de seksuele gedragingen binnen de verschillende vormen van autisme. Er komt veel overeen gezien bij alle vormen de moeilijkheid zich met name bevindt op het gebied van de sociale interactie. Het niveau kan hier echter een rol in spelen. Kinderen met een combinatie van autisme en een verstandelijke beperking richten volgens Gerland (2006) namelijk vaker hun seksualiteit op een vorm van zintuiglijke stimuli waarbij er geen mensen betrokken zijn (p. 63). Andersom geldt dus ook; kinderen met een hogere cognitie zullen hun seksuele activiteiten eerder betrekken op de ander dan kinderen met een lager verstandelijk niveau.

4.3 Interviews

4.3.1 Normale begaafdheid versus verstandelijke beperking en autisme

Wij hebben de begeleiders van Jacala gevraagd of zij verschillen zien in de seksuele ontwikkeling van kinderen met een normale begaafdheid in vergelijking met kinderen die een verstandelijke beperking en autisme hebben. Hier werd verschillend op geantwoord. Een aantal antwoorden staan hieronder weergegeven.

“Ik denk dat een zeg maar normaal begaafd kind, verstandelijk en mentaal, fysiek meegroeit met het lichaam en.. een kind met een verstandelijke beperking die loopt fysiek zeg maar al een stap voor dan mentaal of een aantal stappen voor” (Begeleider 7, 2.1.1, 2014).

“Lichamelijk gaat alles volgens het boekje zoals 't gaat bij eigenlijk alle kinderen een beetje 't zelfde. Alleen het verstandelijke is gewoon anders (...)” (Begeleider 6, 2.1.7, 2014).

“Als een kind op cognitief op een heel laag niveau zit, dan zul je zien dat 'ie in de alledaagse heel erg achterloopt op een kind met dezelfde leeftijd die.. wel op een normaal niveau functioneert. En zo is dat natuurlijk ook met het sociaal-emotionele niveau” (Begeleider 2, 2.1.1, 2014).

Niet alleen op het gebied van kalender- en ontwikkelingsleeftijd werd er verschil gezien tussen de seksuele ontwikkeling van kinderen met een normale begaafdheid en dezelfde ontwikkeling van kinderen met een verstandelijke beperking en autisme. Ook in hoe de omgeving ermee omgaat is er verschil te zien:

“Ik denk ook en wel dat.. kinderen met autisme en een verstandelijke beperking (...) minder aangereikt krijgen over seksualiteit” (Begeleider 1, 2.1.7, 2014).

“Ik denk dat de kinderen van een van een normale begaafdheid, die komen op school en op televisie al heel veel van zulke dingen tegen, en onze kinderen die leven in een hele.. ja eigenlijk beschermde omgeving” (Begeleider 2, 2.1.2, 2014).

“Ik denk dat het grote verschil is dat kinderen met een normale ontwikkeling... heel veel meekrijgen van de omgeving, al op hele jonge leeftijd, rondom seksualiteit. Het herkennen van de lichaam en.. op televisie, bij vriendjes en vriendinnetjes.. ouders die af en toe met een kind in gesprek gaat. Denk dat dat veel geleidelijker gaat dan een kind met autisme. Ten eerste omdat ze gewoon veel minder.. meekrijgen van wat er in hun omgeving.. En ik denk dat er gewoon veel minder aandacht aan besteed wordt. Aan seksuele voorlichting en seksualiteit en herkennen van het lichaam en dergelijke” (Begeleider 3, 2.1.2 – 2.1.5, 2014).

“En een kind met autisme zijn wel misschien wat.. terughoudender met hun ontwikkeling daarin. Ook wel naar begeleiding toe. En dat kinderen zonder beperking wel wat vrijer misschien zijn” (Begeleider 9, 2.1.2, 2014).

Ten slotte is één van de begeleiders ook nog het volgende opgevallen:

“'t Generaliseren is denk ik een punt, je ziet wel dat kinderen met autisme en een verstandelijke beperking.. het moeilijker vinden om hè, als je A leert om dat in situatie B ook zo te doen” (Begeleider 1, 2.1.3, 2014).

4.3.2 Verstandelijke beperking en autisme

We hebben in de interviews aan de begeleiders van Jacala gevraagd wat overeenkomsten zijn tussen de ontwikkeling van een kind met een verstandelijk beperking en autisme. Er werden onder andere overeenkomsten gezien in de lichamelijke ontwikkeling van deze kinderen:

“Daarbij heb je ook nog wel dat een kind lichamelijk natuurlijk wel op een bepaalde leeftijd zit, maar sociaal emotioneel nog helemaal niet aankan.. op welke leeftijd ‘ie zit” (Begeleider 2, 2.2.1, 2014).

“En het sneue aan alles is ook gewoon dat ze ’n laag niveau hebben, maar hun leeftijd gewoon hoger is, waardoor ook snel gereageerd wordt van: ‘Oe, maar wat doet die nou?’, weet je wel. Terwijl ’t heel normaal is en zo’n kind niet beter weet. En het lichaam dat ook afgeeft aan dat kind, van ja, zo voel ik me gewoon en doe d’r wat mee” (Begeleider 8, 2.5.1, 2014).

Ook in hoe de kinderen met een verstandelijke beperking en autisme omgaan met hun seksuele gevoelens zien de begeleiders overeenkomsten:

“Ze hebben die gevoelens wel, maar ze snappen niet wat het is. Daardoor zien ze ook niet verkeerd dat het op de bank gebeurt, want ja.. weet je, als ik jeuk heb dan krab ik en als ik pijn heb, dan.. laat ik weten dat ik pijn heb, daar hoeft ik niet voor naar m’n kamer toe” (Begeleider 3, 2.5.3-2.5.4, 2014).

“Zullen kinderen met autisme en een verstandelijke beperking nog minder snel doorhebben (...) dat ze.. normen van een ander overschrijden” (Begeleider 1, 2.3.16, 2014).

“Kinderen van een ontwikkelingsleeftijd van een jaar of drie, maar ook wat ouder. Maar vaak wel wat lager niveau die er wat meer in ongeremd zijn in ’t openbaar. Ja en kinderen die wat hoger niveau zijn, die zijn vaak wat stiekemer, beetje sneaky erin. En die gaan ook proberen met andere kinderen” (Begeleider 5, 2.2.3-2.2.4, 2014).

“Maar je ziet bij deze doelgroep dat bij veel dingen dat ze sneller ontremd zijn en op seksueel gebied ook. Frustraties dat ze ’t daarin uiten” (Begeleider 5, 2.2.6, 2014).

We hebben de begeleiders daarnaast gevraagd welk concreet seksueel gedrag zij terugzien bij kinderen met een verstandelijke beperking en autisme. Een aantal van de seksuele gedragingen die in de interviews naar voren zijn gekomen, staan hieronder geciteerd.

“Masturberen, op knuffels rijden in een groep waar mensen bij zijn, op een stofzuiger gaan zitten en erover heen bewegen, met een kussen over je lichaam, aan mijn borsten zitten, onder de douche ’t fijn vinden als met een washand over je rug gegaan wordt” (Begeleider 6, 2.2.1, 2014).

“We hadden een kindje, een meisje die zich, die had hele grote borsten, dus die ging dan aan haar eigen tepel sabbelen. Maar zo erg, dat het op een gegeven moment melk ging produceren. En dat was haar stimulans, dat ze dat bij zichzelf deed” (Begeleider 8, 2.2.4, 2014).

“Ja, sommige laten eigenlijk.. helemaal geen seksueel gedrag zien, maar d’r zijn ook kinderen die zichzelf proberen te bevredigen met een kussen of... ja die het toch nodig hebben om even op hun kamer met zichzelf te spelen... Nou ja we hebben d’r ook eentje die heeft elke keer een ander vriendinnetje, maar vindt.. kussen bijvoorbeeld al vies.

En, hij zei ook pas een keertje tegen mij “A, ik ga nu iets zeggen, en dan moet je niet boos worden. Word je niet boos?”, “Nee, ik word niet boos”, “We hebben het in de bus gehad over bikini’s!”” (Begeleider 2, 2.4.1-2.4.2, 2014).

4.3.3 Verstandelijke beperking of autisme

Verder is de begeleiders gevraagd naar het verschil tussen de seksuele ontwikkeling van een kind met een verstandelijke beperking en een kind met autisme. Een aantal begeleiders vond het lastig om hier antwoord op te geven:

“Ik moet eerlijk zeggen dat ik het niet heel erg gekoppeld vind aan het feit of een kind autistisch is of alleen verstandelijk beperkt. Maar dat ik het vooral vind aan.. ja, in welke ontwikkeling een kind zit. Ik vind niet dat er echt dat je het kan koppelen: ‘O, autisten die doen dat meer of verstandelijk beperkten doen dat meer of..’ ‘k Vind niet echt gelijkenis” (Begeleider 4, 2.3.1, 2014).

“En op seksueel gebied, ja, dat durf ik niet zo te zeggen hoor. Ja, ’t is ook heel verschillend, weet je. De een met autisme, die LF. bijvoorbeeld, daar hoeft je de douche niet binnen te lopen want die denkt echt van: ‘Ga weg,’ en L., dat zal hem allemaal een rotzorg zijn, die heb ook autisme, dus er zitten echt wel, daar zitten ook verschillen in, in hoe het kind is” (Begeleider 8, 2.3.2, 2014).

Sommige begeleiders geven echter aan wel verschillen te kunnen ontdekken tussen de seksuele ontwikkeling van kinderen met een verstandelijke beperking ten opzichte van die van kinderen met autisme. Hieronder vindt u terug wat door een aantal begeleiders aan verschillen gezien is.

“Maar de dingen die ik net opnoem van dat rijden en dat soort gedrag, dat ’s eigenlijk meer geweest bij de kinderen die alleen een verstandelijke beperking hebben” (Begeleider 6, 2.3.2, 2014).

“Kinderen met een verstandelijke beperking en zeker ook bij wat lager niveau die zijn toch ook wat meer gericht op prikkels van de omgeving, zintuiglijke prikkels. En dan is je geslachtsdeel natuurlijk wel een heel sterke prikkel” (Begeleider 1, 2.3.11-2.3.12, 2014)

“Wat me nu nog te binnen schiet, een soort van, is dat.. kinderen met autisme vaak wel een soort van schaamte hebben, terwijl kinderen met een verstandelijke beperking zich nergens voor schamen, of in ieder geval schaamtegevoel véél verder te zoeken is. Waardoor ze dus.. sneller inderdaad.. dingen in de woonkamer zullen doen, terwijl dat helemaal niet de bedoeling is. Terwijl je bij een kind met autisme de douche bijna niet binnen mag komen” (Begeleider 2, 2.3.5-2.3.6, 2014).

Door een aantal begeleiders werd gewezen op de tekortkoming die kinderen met autisme kennen op het gebied van de sociale interactie, in tegenstelling tot kinderen met een verstandelijke beperking:

“De beperking van autisme is natuurlijk de relatie aangaan.. en de wederkerigheid daarvan, ik denk dat dat een hele belangrijke is. Als het kind alleen een verstandelijke beperking zou hebben, heb je wel bijvoorbeeld minder te maken met een beperking in het contact en de relatie..” (Begeleider 1, 2.3.1 & 2.3.6, 2014).

“Maar ook seksualiteit, want (...) een collega dan, die had ook een keer een.. een stel, ook allebei met autisme.. En hij was heel gefixeerd op seks.. En die wilde gewoon elke dag seks en dat zat dan eigenlijk gewoon in zijn dag ritueel hè, ja ze houden van structuur, ja is dat nou wat je wil?” (Begeleider 1, 2.3.18, 2014).

“Autisme die zitten natuurlijk in een bepaalde structuur en als het altijd zo gegaan is en dat dat moet veranderen op de één of andere manier of er moet iets bij, kost heel veel tijd om dat aan te leren, of om het om te buigen... Geduld ook” (Begeleider 2, 2.3.8, 2014).

“Ik denk kinderen met een ontwikkelingsachterstand.. die zijn op socialer vlak veel verder.. Waardoor ze veel meer zien van wat er in hun omgeving gebeurt. Die zullen ook veel makkelijker een vriendje of vriendinnetje hebben dus.. Daar is natuurlijk dat sociale en dan in de vorm van seksualiteit” (Begeleider 3, 2.3.3-2.3.4, 2014).

4.4 Conclusie

In voorgaande paragrafen is veel vanuit de literatuur geschreven en in de interviews verteld over de seksuele ontwikkeling bij kinderen met een normale begaafdheid, kinderen met een verstandelijke beperking en kinderen met een vorm van autisme. Deze paragraaf is bedoeld om al deze informatie uit de literatuur en de interviews bij elkaar te brengen en tot een algehele conclusie te komen. Deze conclusie zal een antwoord vormen op de deelvragen van dit hoofdstuk:

‘Hoe verloopt de seksuele ontwikkeling bij kinderen in de leeftijd van negen tot en met veertien jaar met een verstandelijke beperking?’ en ‘Hoe verloopt de seksuele ontwikkeling bij kinderen in de leeftijd van negen tot en met veertien jaar met een vorm van autisme?’

Wat voorop kan worden gesteld is dat kinderen met een verstandelijke beperking en kinderen met een vorm van autisme net als ieder ander kind behoeften hebben op seksueel gebied. De seksuele ontwikkeling verloopt bij hen echter wel anders dan bij normaal begaafde kinderen (Poland, 2007; Vermeulen, 2005, p. 17).

Allereerst blijkt uit de theorie dat het verschil tussen de kalender- en ontwikkelingsleeftijd bij zowel kinderen met een verstandelijke beperking als kinderen met autisme extra aandacht vereist (Delfos, 2011, p. 197). Bij beiden houdt dit in dat ze lichamelijk gelijk lopen met kinderen met een normaal begaafd kind in dezelfde leeftijd, maar dat zij in hun mentale ontwikkeling achterblijven (Frans & Franck, 2010, p. 28). Dit houdt in dat een kind bijvoorbeeld mentaal zo rond het derde levensjaar kan zitten, terwijl het in werkelijkheid negen jaar is. Bij een kind met een normale begaafdheid gaan deze ontwikkelingen in principe gelijk op.

Ook komt dit punt in de interviews naar voren. Verschillende begeleiders geven aan dit verschil in kalender- en ontwikkelingsleeftijd te herkennen (Begeleider 7, 2.1.1, 2014; Begeleider 6, 2.1.7, 2014). Dit hoeft volgens sommigen echter niet een direct effect te hebben op de seksuele ontwikkeling van de kinderen; het ene kind is er nu eenmaal eerder aan toe dan het andere kind (Begeleider 4, 2.3.1, 2014; Begeleider 8, 2.3.2, 2014). Dat geldt zowel voor kinderen met een normale begaafdheid als voor kinderen met een verstandelijke beperking of een vorm van autisme.

De interesse voor seksualiteit wordt bij kinderen met een verstandelijke beperking en autisme op een andere wijze zichtbaar dan bij een normaal begaafd kind. Voor beide doelgroepen geldt dat ze sneller ongeremd gedrag vertonen, ook op seksueel gebied (Begeleider 5, 2.2.3-2.2.4, 2014). Door onwetendheid van het kind over hoe het met bepaalde gevoelens om kan gaan (Vermeulen, 2005, p. 12), kan seksueel vertoond gedrag ook een frustratie-uiting zijn (Begeleider 5, 2.2.6, 2014). Dit heeft te maken met discrepantie in hun ontwikkeling op cognitief-, sociaal- en emotioneel gebied (Frans & Franck, 2010, pp. 28-29). Daarnaast is het seksueel gedrag wat vertoond wordt met name op zichzelf gericht, hoewel dit afhankelijk is van de ontwikkelingsfasen waarin het kind zich bevindt (Den Hartog, Heestermans, Henderikse, Reijs & den Rooijen, 2006, pp. 36-37).

Wat logisch is, is dat seksualiteit gepaard gaat met fysiek contact. Kinderen met een verstandelijke beperking zijn meer gericht op prikkels van de omgeving. Zo kan het zijn dat spelen met het geslachtsdeel een goed gevoel geeft, waardoor een kind dit blijft doen (Begeleider 1, 2.3.11-2.3.12, 2014). Bij kinderen met autisme kan dit een fixatie worden of zorgen voor ontspanning. Dit laatste hoeft niet seksueel bedoeld te zijn (Gerland, 2006, p. 64). Bovendien hebben deze kinderen moeite met het aangaan van relaties, waardoor bij hen met name op sociaal vlak hun beperking zichtbaar wordt (Baron-Cohen, 2009, pp. 39 – 40).

Kortom, er kan worden gesteld dat ook deze kinderen behoeften hebben op seksueel vlak. Hierbij moet echter rekening worden gehouden met de verschillende ontwikkelingsniveaus

waarin zij zich kunnen bevinden. Het gedrag van deze kinderen zal in eerste instantie misschien vreemd overkomen, maar wanneer men zich verplaatst in de ontwikkeling van het kind, kan gedrag mogelijk worden verklaard; een kind dat er lichamelijk uit ziet als dertien jaar, maar dat cognitief op zeven jaar, sociaal op vijf jaar en emotioneel op drie jaar functioneert, zal gedrag vertonen dat passend is binnen deze drie verschillende leeftijdscategorieën. Daarom is het lastig om één lijn te trekken in hoe de seksuele ontwikkeling verloopt bij deze doelgroep. Dit is voor ieder kind al uniek, maar voor deze kinderen nog net wat extra; er vallen moeilijk gradaties te maken. Het is dan ook van belang om per kind te beoordelen in welke ontwikkelingsfasen het zich bevindt. Kennis van zaken omtrent deze fasen en gedragingen is van groot belang voor een ieder die met de kinderen betrokken is, zoals de wettelijk vertegenwoordigers en begeleiders.

Hoofdstuk 5 Voorlichtingsmateriaal

Deelvragen: 'Wat is het belang van het geven van voorlichting?', 'Welk materiaal bestaat er al voor kinderen met een verstandelijke beperking?' en 'Welk materiaal bestaat er al voor kinderen met autisme?'

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt gekeken naar materiaal voor het geven van seksuele voorlichting. We onderscheiden hierbij voorlichtingsmateriaal dat is geschreven voor kinderen met een normale begaafdheid, voorlichtingsmateriaal voor kinderen met een verstandelijke beperking en voorlichtingsmateriaal voor kinderen met autisme.

Theoretisch kader

In deze paragraaf zal gekeken worden naar wat volgens de theorie het belang is van het geven van voorlichting. Daarnaast zullen er verschillende voorlichtingsmaterialen worden beschreven. Deze voorlichtingsmaterialen zijn bedoeld voor kinderen met een normale begaafdheid, kinderen met een verstandelijke beperking of kinderen met autisme. Voor iedere doelgroep worden er vier besproken. Per voorlichtingsmateriaal zal gekeken worden naar een drietal aspecten: het doel van het materiaal, hoe deze in de praktijk werkt en wat hierbij aandachtspunten zijn. Er zal in deze paragraaf nog niet gekeken worden naar wat meer of minder geschikt lijkt voor de kinderen van behandelgroep Jacala.

Interviews

In paragraaf 5.3 wordt gekeken naar wat er in de interviews naar voren gekomen is met betrekking tot voorlichtingsmateriaal. Aan bod zal komen waarom het volgens de gedragskundige, zorgcoördinatoren en begeleiders van belang is om de kinderen van Jacala seksuele voorlichting te geven. Er zijn door hen verschillende redenen genoemd waarom dit van belang zou zijn. Daarnaast zijn in de interviews verschillende materialen naar voren gekomen waar zij reeds bekend mee zijn. Er zal gekeken worden om wat voor materiaal het hier gaat en welke positieve of negatieve ervaringen daar mee opgedaan zijn.

Conclusie

In paragraaf 5.4 zal tenslotte een conclusie getrokken worden als het gaat over het geven van seksuele voorlichting. De theorie en interviews zullen geanalyseerd worden om zo te kunnen concluderen wat het belang is achter het geven van seksuele voorlichting en welke overkoepelende aspecten van belang zijn wat betreft het voorlichtingsmateriaal. Deze afsluitende paragraaf zal antwoord geven op de deelvragen welke betrekking hebben op dit hoofdstuk.

5.2 Theoretisch kader

5.2.1 Belang van voorlichting

De seksualisering van jongeren is in de laatste jaren onder invloed van de media toegenomen. Dit baart veel volwassenen zorgen. Als begeleiders van kinderen en jongeren hebben we de verantwoordelijkheid om hier pedagogisch mee om te gaan, zodat jongeren seksualiteit op een zinvolle manier kunnen integreren in hun ontwikkeling. Wat hierbij van belang is, is het bespreekbaar maken van seksueel gedrag (Frans & Frank, 2010, p. 16).

Men lijkt soms te denken dat het praten over seksualiteit kinderen juist aanzet tot seksueel gedrag op jonge leeftijd. Het tegendeel is echter waar; eerder is er een tendens dat juist kinderen die weinig tot geen seksuele voorlichting gehad hebben vaak eerder beginnen aan seks. Hen is bijvoorbeeld niet geleerd om te praten over seksualiteit en daarnaast hebben zij vaak weinig seksuele waarden mee gekregen, waardoor zij sneller een risicogroep vormen voor ongewenste activiteiten rondom seksualiteit (Zwiep, 2010, pp. 55-56).

Seksuele voorlichting vanaf jonge leeftijd is dan ook erg belangrijk. Als er niet vroeg genoeg wordt voorgelicht, kan het zijn dat kinderen een leeftijd bereiken waarin seksualiteit een onderwerp is wat schaamte oproept en waar zij nare gedachten bij krijgen als ze plotseling worden geconfronteerd met nieuwe informatie (Brons-Van der Wekken, 2009, pp. 25-26). De positieve waarde van seksualiteit en de seksuele rechten van ieder mens moeten dan ook centraal staan bij het geven van voorlichting (Gijs, Gianotten, Vanwesenbeeck & Weijenborg, 2009, p. 218).

Het opgroeien in een open sfeer rondom seksualiteit draagt ertoe bij dat kinderen die op jongere leeftijd goed zijn voorgelicht, gemiddeld later beginnen met seksuele activiteiten. Dit komt vermoedelijk doordat de informatie over seksualiteit hen helpt bij het maken van bewustere keuzes en dat zij door de voorlichting gemiddeld mondiger zijn. Dat maakt hen over het algemeen weerbaarder en helpt hen bijvoorbeeld bij het herkennen van een vervelende situatie (Zwiep, 2010, p. 56).

In het voorgaande hoofdstuk kwam al aan bod dat bij zowel kinderen met een verstandelijke beperking als bij kinderen met een vorm van autisme het gebrek aan seksuele kennis vaak groot is (Den Hartog, Heestermans, Henderikse, Reijs & den Rooijen, 2006, p. 41). Dit tekort aan kennis kan zorgen voor belemmeringen in de ontwikkeling van adequaat seksueel gedrag (Gerrits, Ruiter & Mostert-Uijterwijk, 2010, p. 7). Zo kan het zijn dat deze kinderen door veel functionele lichamelijke handelingen, aanrakingen op dezelfde manier gaan beleven. Hierdoor verliezen zij het 'eigendomsrecht' op hun lichaam, waardoor zij niet meer aanvoelen waar hun grenzen liggen (Frans & Frank, 2010, p. 30). Vervolgens maakt dit de kinderen extra kwetsbaar voor grensoverschrijdend gedrag. Dit is slechts een voorbeeld; er zijn meerdere facetten die ten grondslag liggen aan het gebrek aan kennis over seksualiteit bij deze kinderen.

"Leren praten over seks heeft vele voordelen" (Bosch, 1999, p. 86). Door het openlijk praten over seks kan men de kans op seksueel misbruik iets verkleinen. Daarnaast is het gemakkelijker om een relatie te hanteren en kan handelingsverlegenheid worden doorbroken bij begeleiders (Bosch, 1999, p. 88). Bovendien wordt er door seksuele voorlichting gewerkt aan het lichaamsbeeld van de kinderen. Vaak is dat beeld negatief bij kinderen met een verstandelijke beperking. Door openheid te scheppen over lichamelijkeheid, zal het kind een positiever zelfbeeld en zelfvertrouwen ontwikkelen wat bijdraagt aan de weerbaarheid van het kind (Bosch, 1999, p. 91). De seksuele voorlichting zorgt ervoor dat een kind zoveel mogelijk regie over het eigen leven krijgt en meer eigenheid ontwikkelt. Tevens draagt het bij aan het creëren van mondigheid bij de kinderen (Bosch & Suykerbuyk, 2000, p. 46).

5.2.2 Voorlichtingsmateriaal voor kinderen met een normale begaafdheid

In dit gedeelte zal worden gekeken naar voorlichtingsmateriaal voor normaal begaafde kinderen. Aangezien kinderen met een verstandelijke beperking en autisme een achterstand

hebben op cognitief-, sociaal- en emotioneel gebied, kunnen deze geschreven methoden voor kinderen aansluiten bij het ontwikkelingsniveau van de beschreven doelgroep. Het materiaal dat beschreven wordt, bestaat uit informatieve boeken over de seksuele ontwikkeling.

Waar was ik voor ik er was?

Dit is een prentenboek dat geschreven is door Katerina Janouch en geïllustreerd door Mervi Lindeman. Het doel van dit boek is om een kind uitleg te geven over waar baby's vandaan komen (Janouch, 2006, achterzijde).

In dit boek worden we meegenomen naar het begin van ieder menselijk bestaan. Vanuit het oogpunt van een kind van vier jaar wordt stap voor stap uitgelegd op welke wijze baby's worden gemaakt en hoe het proces van de zwangerschap verloopt. Er komt aan de orde wat er nodig is om een baby te maken. Zo wordt ook op een kinderlijke manier ingegaan op het hebben van een relatie tussen twee mensen. Daarna wordt getoond hoe een baby zich ontwikkelt in de buik en op welke wijze een baby geboren kan worden (Janouch, 2006).

Dit alles wordt ondersteund door vele vrolijke en soms paginagrote illustraties in overwegend zachte kleuren die aansluiten op het verhaal. Het boek is op verhalende wijze beschreven en vaak wordt er op een speelse, humoristische wijze ingegaan op de onderwerpen. Toch is het boek informatief van aard. Een aandachtspunt is dat het jongetje soms wel erg wijs is voor zijn leeftijd. De leeftijd waarvoor dit boek geschikt is, ligt rond de zes jaar in tegenstelling tot de vermelde vijf jaar (Van Bruinisse, z.d.)

Ben jij ook op mij? Een boek over seks, voor kinderen

In dit boek wordt ingegaan op het begrip seks. Het doel van het boek is om mee te geven dat seks niet raar of vies is, maar vaak juist leuk en fijn (Van der Doef & Latour, 2011, p. 5). Dit boek richt zich op seksuele voorlichting aan kinderen tot de kalenderleeftijd van twaalf jaar (Van der Blom, 2005, p. 27).

Het werkt aan het lichaamsbesef van kinderen en gaat in op verschillende onderwerpen die te maken hebben met seksualiteit. Onderwerpen die aan bod komen zijn: Wat is seks? verliefdheid, zoenen, verschil tussen jongens en meisjes, de lichamelijke veranderingen bij jongens en meisjes; waarbij menstruatie en natte droom niet worden vergeten, vrijen, het ontstaan en de geboorte van een baby, de context waarbinnen het kind woont en tot slot wordt er ingegaan op nare seksuele ervaringen omtrent seksualiteit; in dit boek benoemd als 'naar geheim' (Van der Doef & Latour, 2011, p. 3). Inhoudelijk wordt in dit boek goed uitleg gegeven en een compleet beeld geschept over de onderwerpen. Er wordt gebruik gemaakt van heldere korte zinnen en de taal is afgestemd op de doelgroep (Redactie Bol.com, z.d.). Het boek staat vol met illustraties welke duidelijk zijn en de tekst ondersteunen. Daarnaast laten ze bijvoorbeeld klinisch zien hoe de geslachtsorganen van man en vrouw eruit zien (Isolde, 2012). De leeftijd waarvoor dit boek werkelijk geschikt is, ligt tussen de zes en elf jaar (Rutgers WPF, z.d.).

Allereerste infoboek seksuele voorlichting 4-6 jaar

Dit boekje is een prentenboek voor kinderen in de leeftijd van vier tot zes jaar. De kinderen in die leeftijd gaan, zoals in voorgaand hoofdstuk beschreven meer vragen stellen over seksualiteit. Bovendien gaan ze verschillen ontdekken tussen de verschillende seksen. Dit boek is bedoeld om in gesprek te komen over het onderwerp seksualiteit (Fougère, 2009, achterzijde).

Aan de hand van Tom en Zoë die vragen stellen aan hun ouders, wordt er op verhalende wijze ingegaan op de volgende onderwerpen: Hoe zitten wij in elkaar, een kindje maken, hoe krijgen dieren hun kleintjes, in de buik van mama, hoe worden baby's geboren, als de baby geboren is en hoe groeit een baby (Fougère, 2009, p. 7). Hier wordt kort en bondig op ingegaan.

De tekeningen in kleur illustreren het verhaal. Echter de tekeningen zijn niet natuurgetrouw als het aankomt op hoe bijvoorbeeld een baby groeit in de buik van hun moeder. Verder zijn de zaadcellen voorzien van gezichtjes, wat om toelichting vraagt. Dit is ook het geval bij de tekst en

meerdere tekeningen. De indicatie van de leeftijd klopt met het taalgebruik en de tekeningen (Stekelenburg-van Halem, z.d.).

Eerste infoboek seksuele voorlichting 7-9 jaar

Dit boek gaat over het maken van een baby. Aan de hand van dit boek leren kinderen hoe het maken van een baby in zijn werk gaat en wat hier allemaal bij komt kijken. Het boek is geschreven met de achterliggende gedachte dat het ondersteuning kan bieden bij het in gesprek komen over seksualiteit (Verdoux, Cohen, Kahn-Nathan & Tordjman, 2009, achterzijde). Het boek is informatief van aard, omdat ingegaan wordt op de verschillende organen van mannen en vrouwen en de werking daarvan. Ook de lichamelijke veranderingen die komen bij het ouder worden, worden niet vergeten. Tevens wordt het proces van zwangerschap beschreven op duidelijke en verhalende wijze, ondersteund door illustraties (Verdoux, Cohen, Kahn-Nathan & Tordjman, 2009). Achterin is een woordenlijst opgenomen waarin moeilijke woorden worden verklaard (Verdoux, Cohen, Kahn-Nathan & Tordjman, 2009, p. 43). De onderwerpen worden aan een tweeling van zeven jaar op verhalende wijze aangestipt. Het taalgebruik is echter op sommige plaatsen te moeilijk, waardoor dit boek niet helemaal lijkt afgestemd op de doelgroep. Daarnaast zijn de illustraties niet zeer realistisch, aangezien verhoudingen niet kloppend zijn (Van der Meer, z.d.).

5.2.3 Voorlichtingsmateriaal voor kinderen met een verstandelijke beperking

In deze paragraaf wordt voorlichtingsmateriaal dat geschreven is voor de doelgroep mensen met een verstandelijke beperking onder de loep genomen.

Hallo ik: Wie ben ik, Wat wil ik, en Wat kan ik? Seksuele beleving bij gehandicapten

Deze methodiek HALLO IK richt zich op mensen met een verstandelijke en auditieve/communicatieve beperking in alle leeftijdscategorieën. “Er wordt gewerkt vanuit de basis, met kleine stappen, in een logische opbouw en met veel herhalingsmomenten” (Jeurissen-Steeghs, 2010, p. 21). Het doel dat is beoogd met deze methodiek, is dat mensen met een verstandelijke beperking kennis verwerven over de werking van het lichaam, seksuele voorlichting, persoonlijke verzorging, masturbatie, condoomgebruik, soa's, gemeenschap, normen en waarden en wat privé is (Jeurissen-Steeghs, 2010, p. 43). De methode biedt concreet en praktisch materiaal om met deze onderwerpen aan de slag te gaan (Jeurissen-Steeghs, 2010, p. 21). De training kan zowel individueel als in groepsverband worden toegepast (Jeurissen-Steeghs, 2010, p. 27).

Naast een trainingshandleiding is er een themaboek, een educatiebox en vijf systeemkaarten die deel uitmaken van de methodiek.

Het doel van het themaboek is om het kind te leren wie het is, wat het wil, wat het kan en wat het voelt. Bovendien wordt door kleine stapjes gewerkt naar een situatie waarbinnen seksualiteit heel normaal is en gewoon bij het dagelijks leven hoort (Jeurissen-Steeghs, 2010, pp. 34-35). Het themaboek omvat de thema's die de begeleider en het kind volgen. Bij ieder thema zijn informatiebladen terug te vinden die uitleg geven in pictogrammen en kernwoorden. Bovendien is er onderscheid te vinden tussen versies voor kinderen en voor volwassenen. Daarnaast zijn er rode en groene werkbladen. Op het groene papier worden de prettige zaken geschreven en op het rode papier de onprettige zaken met betrekking tot het besproken thema. Tevens zijn er in het themaboek afbeeldingen opgenomen (Jeurissen-Steeghs, 2010, pp. 33-34). Per thema zijn verschillende werkvormen opgenomen. De materialen voor de werkvormen bevinden zich in de educatiebox. Het doel van de werkvormen is om kinderen op interactieve wijze kennis bij te brengen over het besproken thema (Jeurissen-Steeghs, 2010, p. 36). De educatiebox omvat een groot aantal pictogramkaartjes. Daarnaast is er een afspraken-/verhelderingsbord met drie verticale stroken in de kleuren groen, geel en rood. De kleuren staan voor fijn, soms ja & soms nee en voor niet fijn/goed. Dit bord helpt om afspraken te maken, thema's te verhelderen en gesprekken te voeren. Verder is er een dialoogbord, dat gebruikt

wordt als spelvorm om onderwerpen te bespreken. Hiervoor zijn pionnen en dobbelstenen nodig. Op de twee bijgevoegde dobbelstenen kan men zes pictogramkaartjes aanbrengen die kunnen leiden tot conversatie. Tevens zijn er 45 praatplaten welke tot dialoog kunnen leiden. Ook zijn tien groene ja-kaartjes en rode nee-kaartjes toegevoegd in aanvulling op eerder beschreven materiaal met dezelfde kleuren. Ten slotte bevat de box zes gekleurde tasjes met kleurendobbelsteen. Dit kan gebruikt worden om op interactieve manier bezig te zijn (Jeurissen-Steeghs, 2010, pp. 37-41).

De vijf systeemkaarten die bij deze methodiek worden gehandhaafd zijn pictogrammen van praten, luisteren, vragen, toneel (rollenspel) en huiswerk. Op deze wijze wordt inzichtelijk gemaakt wat er wordt gedaan bij bepaalde onderdelen van de training. Op deze wijze helpen de kaartjes om een bijeenkomst ordelijk te laten verlopen (Jeurissen-Steeghs, 2010, pp. 35-36).

Thema's die aan bod komen in deze methodiek zijn de volgende (Jeurissen-Steeghs, 2010, pp. 6-7):

Basisthema 'lichaamsbeeld en lichaamsbesef'

Thema 1:	Ik	Thema 12:	Lief zijn voor jezelf (vrouw)
Thema 2:	Gevoel van binnen	Thema 13:	Verschil man en vrouw
Thema 3:	Ja/nee-gevoel	Thema 14:	Van baby tot oudere mens
Thema 4:	Ik en jij	Thema 15:	Een kind maken
Thema 5:	Hoe zie ik eruit?	Thema 16:	Zo groeit een baby in de buik
Thema 6:	Persoonlijke verzorging	Thema 17:	Aanraken
Thema 7:	Aanraken eigen lichaam	Thema 18:	Verschillende mensen
Thema 8:	Bloot	Thema 19:	Condoomgebruik
Thema 9:	Jongen/man	Thema 20:	De pil
Thema 10:	Lief zijn voor jezelf (man)	Thema 21:	SOA
Thema 11:	Meisje/Vrouw	Themacursus:	Ik en jij voor stelletjes

Waar rekening mee moet worden gehouden bij het volgen van deze trainingen, is de ontwikkeling van het kind. Als begeleider moet men aansluiten bij het communicatieniveau, de ervaring, de interesses en de denk- en leefwereld van de deelnemer. Op die manier kan een deelnemer op laagdrempelige wijze werken en leren (Jeurissen-Steeghs, 2010, p. 50). Bovendien is het van belang om naast de verstandelijke en emotionele leeftijd van de deelnemer ook de levenservaring mee te nemen in de training (Jeurissen-Steeghs, 2010, p. 22).

Praten over seks: Methode voor het ondersteunen van mensen met een verstandelijke beperking bij hun seksuele ontwikkeling

De methode Praten over seks is ontwikkeld voor mensen met een licht- tot matig verstandelijke beperking vanaf ongeveer twaalf jaar (Van Doorn & Janssen, 2008, p. 15). Er is sprake van twee algemene doelen van de methode. Eén van deze doelen is het aanbieden van informatie en werkvormen aan begeleiders om cliënten methodisch in hun seksuele gezondheid te ondersteunen. Het andere doel is voor de cliënten, om een persoonlijke invulling te kunnen geven aan hun seksuele gezondheid; basale kennis over het lichaam en de functies daarvan, kennis over adequaat gedrag, kennis over normen, waarden en regels en bewustwording van eigen wensen, mogelijkheden en grenzen (Van Doorn & Janssen, 2008, pp. 15-16).

Deze methode bestaat uit twee verschillende delen.

Voorafgaand aan de delen wordt gestart met uitleg van de training en een seksueel zelfportret van de cliënt (Van Doorn & Janssen, 2008, p. 5).

Deel 1 omvat de basis. Thema's zoals de lichamelijke ontwikkeling en de lichamelijke veranderingen bij een ouder wordend persoon, seksualiteit en intimiteit, een handicap, basisgevoelens, zelfbeeld, rolidentiteit en seksuele identiteit, privacy, lichamelijke nabijheid en lichamelijk welbevinden passeren de revue (Van Doorn & Janssen, 2008, pp. 33-57).

Deel 2 borduurt verder op de basiskennis van het eerste deel. Hierbij staat de puberteit centraal, waarbij wordt ingegaan op de lichamelijke veranderingen, menstruatie, erectie en zaadlozing, hygiëne, pubergevoelens, vrienden en verliefdheid (Van Doorn & Janssen, 2008, pp. 63-77). Een hoofdstuk verder gaat het over seks met jezelf. De thema's die daarbij passeren zijn: seksuele opwinding, masturbatietechniek, normen over masturbatie, hulpmiddelen, seksuele opwinding onderbreken en seksuele problemen (Van Doorn & Janssen, 2008, pp. 81-95). Als laatste wordt ingegaan op seks met een ander. De besproken onderwerpen in dit hoofdstuk zijn: seksuele contacten, seksuele opwinding; samen zin in seks, vrijen, geslachtsgemeenschap, anticonceptie, veilig vrijen, hulpmiddelen, communiceren over seks en seksuele problemen (Van Doorn & Janssen, 2008, pp. 99-117).

Ten slotte wordt afgerond met een seksueel zelfportret: Dit ben je nu. Daarna wordt nog geëvalueerd (Van Doorn & Janssen, 2008, p. 121-123).

Per thema vindt men terug wat het doel is waaraan gewerkt wordt, welke bijzonderheden er zijn omtrent dit thema, welke vragen er gesteld kunnen worden aan de cliënt en op welke werkwijzen dit thema besproken kan worden. Onder andere het oefenen van situaties kan worden gebruikt. Technieken worden ondersteund door visuele communicatie (Van Doorn & Janssen, 2008, p. 17). Daarnaast wordt er in spreektaal informatie verschaft welke de begeleider aan de cliënt voor kan leggen (Van Doorn & Janssen, 2008, p. 19). Ook is het onderdeel nabespreken opgenomen. Verder is er een onderdeel dat 'tegel' heet. Dat is een positief geformuleerde uitspraak met betrekking tot het thema (Van Doorn & Janssen, 2008, p. 19). Het werkboek van deze training bevat allerlei zwart-wit illustraties die aansluiten bij de thema's. Ook worden informatieve teksten weergegeven en is er ruimte voor een soort huiswerk in de vorm van vragen over de verschillende thema's. Tevens is er op diverse pagina's ruimte voor foto's en tekeningen van de cliënt (Van Doorn & Janssen, 2008).

Deze training is geschreven ter ondersteuning van de begeleiders van mensen met een lichte tot matige verstandelijke beperking vanaf de leeftijd twaalf jaar (Van Doorn & Janssen, 2008, p.15). Afhankelijk van de leeftijd, levensfase, specifieke vragen en persoonlijke omstandigheden kunnen bepaalde thema's van deel twee behandeld worden (Van Doorn & Janssen, 2008, p.16).

Verliefd en zo...

Deze methode bestaat uit drie boeken, namelijk een handboek, een werkboek en een vertelboek (Vink, 2009, p. 6). De boeken zijn geschreven met het doel bruikbare handreikingen te doen aan kinderen met een verstandelijke beperking en aan hun ouders en begeleiders (Vink, 2009, p. 4). In het handboek worden de ouders en begeleiders in de eerste vier hoofdstukken handvatten geboden om in gesprek te komen. Daarnaast wordt er in deze hoofdstukken achtergrondinformatie gegeven over seksualiteit (Vink, 2009, p. 6-7).

Het vijfde hoofdstuk is ter ondersteuning van het vertelboek en het werkboek. Dit hoofdstuk biedt begeleiders of ouders van kinderen met een verstandelijke beperking handvatten om bepaalde onderwerpen te behandelen (Vink, 2009, p. 6). Per onderwerp kunnen verschillende kopjes worden teruggevonden, namelijk opdracht, praten over en tip (Vink, 2009, pp. 55-90). Aan het eind van het handboek is ter ondersteuning van de geschreven tekst een woordenlijst opgenomen.

Het werkboek omvat alleen de informatie die waardevol is voor de kinderen (Vink, 2009, p. 55). De informatie over de onderwerpen is op een eenvoudige manier beschreven en daarnaast zijn opdrachten opgenomen in dit werkboek. De volgende onderwerpen komen hierbij aan bod:

Identiteit: Wie ben ik?

Puberteit: Wat gebeurt er met mij?

Lichaam meisjes: Hoe werkt mijn lichaam en wat verandert er?

Lichaam jongens: Hoe werkt mijn lichaam en wat verandert er?

Verliefd: Vlinders in je buik en omgaan met de ander

Vrijen: Hoe werkt dat precies?

Misbruik: Als mensen je pijn doen

Voor deze onderwerpen worden ook pictogrammen gebruikt die in ieder boek terugkomen. Zo kunnen in het vertelboek die gedeelten gevonden worden die passend zijn per onderwerp (Vink, 2009, p. 46).

Het vertelboek wordt verteld vanuit het perspectief van een meisje genaamd Marlisse. Zij krijgt op school lessen over seksualiteit. Daarnaast komt het onderwerp seksueel misbruik aan bod. Het vertelboek is voorzien van prenten die zeer kleurrijk zijn (Vink, 2009). Het werkboek is voorzien van enkele zwart-wit illustraties (Vink, 2009).

Wat aandacht verdient is dat deze methode geschreven is voor de reformatische gezindte. In de eerste helft van het handboek wordt een bijbels kader gegeven (Vink, 2009, pp. 4-26).

Daarnaast is het vertelboek beschreven vanuit een meisje, waardoor met name aspecten aan bod komen die bij een meisje spelen. Wat er gebeurt bij een jongen, weet de hoofdpersoon van het boek niet altijd: "Krijgen jongens ook puistjes als ze in de puberteit zitten? Ik weet het niet zo goed. Wat raar dat ik bijna alles over meisjes weet en niet over jongens" (Vink, 2009, p. 22).

Ontdek wie je bent: Een speurtocht naar jezelf

Ontdek wie je bent is een map die gaat over: 'Wie ben jij?' Deze map bestaat uit vier versies, namelijk een versie voor een jongen, voor een meisje, voor een vrouw en voor een man (Bosch & Suykerbuyk, 2014). Het doel van deze mappen is om te werken aan de identiteit en het zelfbeeld van mensen met een verstandelijke beperking. Daarnaast helpt deze map de lezer meer besef van het eigen lichaam te krijgen (Bosch & Suykerbuyk, 2007, doel van de werkmap).

Voor deze beschrijving van het materiaal, hebben wij de versie van de volwassen vrouw in het bezit gehad. Eerst wordt er ingegaan op 'Hoe zie jij eruit en wat past bij jou?' Daarna volgen er pagina's waar eerst een aangeklede vrouw te zien is, daarna een vrouw in ondergoed en waar als laatste het voor-, achter- en onderaanzicht van een blote vrouw is te zien. Bij iedere plaat zijn vragen opgesteld waarmee men in gesprek kan komen (Bosch & Suykerbuyk, 2007, werkbladen). De platen zijn een getekende weergave van het vrouwenlichaam. Door cliënten die hebben gewerkt met deze map, werd het materiaal als concreet ervaren (Bosch & Suykerbuyk, 2007, enkele algemene adviezen). Verder zijn er lege werkbladen te vinden waar ruimte is voor knip en plakwerk met betrekking tot het uiterlijk, vrienden en familie en kwaliteiten en leerpunten van de lezer. Tot slot zijn er enkele lege werkbladen die naar eigen inzicht in te vullen zijn. Na de werkbladen volgt de handleiding voor de begeleiders/ouders. In deze handleiding worden tips gegeven op welke wijze men met de werkbladen aan de slag kan gaan. Daarna volgen nog algemene adviezen en kwalificaties met betrekking tot de attitude van de begeleider. Ten slotte volgt een overzicht van de kernactiviteiten van het Bosch en Suykerbuyk trainingscentrum.

Wij gaan er vanuit dat de opbouw van de andere versies gelijk is aan deze versie.

De map die wij in het bezit hebben, richt zich op de volwassen vrouw met een matige verstandelijke beperking (verstandelijke leeftijd van vijfenhalf tot acht jaar) (Bosch & Suykerbuyk, 2007, doelgroep). De focus in deze map ligt op het ontwikkelen van een positief lichaamsbeeld. De seksuele lichaamsbeleving komt hierbij niet aan de orde (Bosch & Suykerbuyk, 2007, inleiding bij de werkmap).

5.2.4 Voorlichtingsmateriaal voor kinderen met autisme

Ook voor kinderen met autisme zijn verschillende materialen ontwikkeld met betrekking tot het geven van seksuele voorlichting. Hieronder zullen vier van deze materialen worden omschreven.

Psychoseksuele ontwikkeling bij adolescenten met een autismspectrumstoornis:

Ik Puber-training

Dit boek is een training psychoseksuele vorming voor jongeren met een autismspectrumstoornis (Boudesteijn, van der Vegt, Visser, Tick & Maras, 2011, p. VII). Het boek omvat een werkboek voor de jongere zelf en een handleiding voor de hulpverlener (Boudesteijn, van der Vegt, Visser, Tick & Maras, 2011, achterzijde).

Het boek is ontwikkeld om jongeren vaardigheden aan te leren, waardoor zij de behoeften met betrekking tot intieme relaties en seksualiteit op een meer succesvolle wijze vorm kunnen geven (Boudesteijn, van der Vegt, Visser, Tick & Maras, 2011, VII). Het boek richt zich op het vergroten van kennis over de psychoseksuele ontwikkeling en biedt informatie over de lichamelijke- en seksuele ontwikkeling. Daarnaast biedt het mogelijkheden om reeds aanwezige problematiek op het gebied van seksualiteit aan te pakken (Boudesteijn, van der Vegt, Visser, Tick & Maras, 2011, p. 16). Het is overigens wel belangrijk dat men zich niet alleen richt op preventie van ongepast gedrag, maar ook op het positief beleven van relaties, seksualiteit en intimiteit (Boudesteijn, van der Vegt, Visser, Tick & Maras, 2011, p. 17).

De Ik-Puber-training is een individuele training van achttien lessen. Deze kunnen in aanvulling op een eventuele reguliere behandeling aangeboden worden. De training wordt individueel aangeboden, omdat het sociaalemotionele ontwikkelingsniveau, de informatie- en prikkelverwerking, de waarneming en de persoonlijke ervaringen met relatievorming en seksualiteit van jongeren met een autismespectrumstoornis sterk van elkaar kunnen verschillen (Boudesteijn, van der Vegt, Visser, Tick & Maras, 2011, pp. 18-19). De cliënt zal gedurende de Ik Puber-training kennismaken met de volgende thema's:

1. Praten over de puberteit
2. Zo zie ik eruit
3. Een goede eerste indruk
4. Hoe noem je dat
5. Veranderingen tijdens de puberteit bij jongens
6. Veranderingen tijdens de puberteit bij meisjes
7. Vrijen met jezelf
8. Vriendschap
9. Verliefd zijn en zo ...
10. Twijfels en verwarring tijdens de puberteit
11. Verliefd zijn en verkering
12. Veilig vrijen
13. De eerste keer
14. Zwangerschap en geboorte
15. Waar ligt jouw grens?
16. Grenzen van jezelf en een ander
17. Internet en contact maken
18. Foute vriendjes en loverboys (aanvullende les voor meisjes)

De opgedane kennis en vaardigheden zullen de jongeren in staat stellen om op een juiste manier in hun behoefte aan seksualiteit te kunnen voorzien (Boudesteijn, van der Vegt, Visser, Tick & Maras, 2011, p. 16).

Een aandachtspunt bij dit boek, is dat het is ontwikkeld voor kinderen in de kalenderleeftijd van twaalf tot achttien jaar (Boudesteijn, van der Vegt, Visser, Tick & Maras, 2011, achterzijde). Bij dit boek is het goed om rekening te houden met de ontwikkelingsleeftijd van het kind, omdat deze lager is dan zijn kalenderleeftijd (Delfos, 2011, p. 197). Het niveau van de training en een aantal thema's welke behandeld worden, zullen mogelijk te moeilijk zijn voor kinderen met een lagere ontwikkelingsleeftijd dan twaalf jaar.

Daarnaast is het goed om te weten dat een minimaal IQ van 85 gewenst om het niveau van de Ik Puber-training te kunnen bijhouden. Vanaf een IQ van 80 kan het volgen van de training overwogen worden (Boudesteijn, van der Vegt, Visser, Tick & Maras, 2011, p. 17).

Wat doe je?! Psycho-educatie over seksualiteit voor jongeren met autisme

Deze training is bedoeld voor jongeren met een stoornis in het autismespectrum (Gerrits, Ruiter & Mostert-Uijterwijk, 2010, voorblad). De trainershandleiding voor de hulpverlener bevat een versie voor jongens en een versie voor meisjes (Gerrits, Ruiter & Mostert-Uijterwijk, 2010, p. 7).

Daarnaast zijn er bijbehorende werkbladen welke bedoelt zijn voor de jongere (Gerrits, Ruiter & Mostert-Uijterwijk, 2010, p. 9).

De training is ontwikkeld om jongeren met autisme te helpen met specifieke vragen rondom seksualiteit. Daarnaast is het geschikt om eventuele scheefgroei in de seksuele en relationele ontwikkeling zoveel mogelijk te voorkomen (Gerrits, Ruiter & Mostert-Uijterwijk, 2010, p. 7). De training 'Wat doe je?!' bestaat uit dertien bijeenkomsten, waarvan de tweede tot en met de twaalfde training op dezelfde wijze zijn opgebouwd. Er is voor gekozen om de training individueel te geven, omdat de bijeenkomsten erg persoonlijk kunnen worden. Na de zevende bijeenkomst zou het echter mogelijk zijn om de training bijvoorbeeld in duo's te geven (Gerrits, Ruiter & Mostert-Uijterwijk, 2010, p. 9).

Gedurende de bijeenkomsten komen er verschillende onderwerpen aan bod. Hier en daar is er verschil in onderwerp tussen de jongens- en meisjesversie (Gerrits, Ruiter & Mostert-Uijterwijk, 2010, pp. 14-16 & 53-56):

	<u>Jongens</u>	<u>Meisjes</u>
Bijeenkomst 1:	Kennismaken	Kennismaken
Bijeenkomst 2:	Puberteit, je persoonlijkheid verandert	Puberteit, je persoonlijkheid verandert
Bijeenkomst 3:	Puberteit, lichamelijke veranderingen	Puberteit, uiterlijke veranderingen
Bijeenkomst 4:	Taalgebruik	Puberteit, innerlijke veranderingen
Bijeenkomst 5:	Puberteit, ontwikkelen van seksuele gevoelens	Hygiëne
Bijeenkomst 6:	Hygiëne	Puberteit, ontwikkelen van seksuele gevoelens
Bijeenkomst 7:	Masturbatie	Verliefd zijn
Bijeenkomst 8:	Verliefd zijn	Als verliefdheid niet wederzijds is
Bijeenkomst 9:	Intimiteit	Intimiteit
Bijeenkomst 10:	Romantiek	Grenzen aangeven en respecteren
Bijeenkomst 11:	Verliefdheid en seks	Relaties en romantiek
Bijeenkomst 12:	Homoseksualiteit en biseksualiteit	Seks met een ander
Bijeenkomst 13:	Afsluiting	Afsluiting

In de trainershandleiding staat de aanpak en opbouw van de training beschreven als handvat voor de hulpverlener (Gerrits, Ruiter & Mostert-Uijterwijk, 2010, pp. 9-10).

Voor het gebruik van deze training is het interessant om te weten dat de ontwikkelaars zelf de training niet bedoeld hebben als seksuele voorlichting. Het richt zich met name op het sociale aspect wat de training autismespecifiek maakt; wat zijn de regels, wat mag wel en wat mag niet en waar kan iets wel en waar niet (Gerrits, Ruiter & Mostert-Uijterwijk, 2010, p. 10).

Daarnaast wordt er in de trainershandleiding geen gebruik gemaakt van visueel materiaal. Deze trainershandleiding is overigens niet bedoeld voor de jongere, maar aangezien de voor de jongere bedoelde werkbladen niet op aanvraag beschikbaar waren, is het voor ons onduidelijk of de werkbladen de jongere wel visuele ondersteuning bieden met betrekking tot het besprokene. Aangezien kinderen met een verstandelijke beperking minder abstractievermogen hebben, is deze visualisering wel gewenst (Bosch & Suykerbuyk, 2000, p. 62). Hetzelfde geldt voor kinderen met autisme (Driessen, 2013, p. 7).'

Programma voor het ontwikkelen van socioseksuele vaardigheden

In het tweede deel van het boek 'Asperger-syndroom & seksualiteit: in adolescentie en volwassenheid' van Isabelle Hénault, is een socioseksueel educatieprogramma opgenomen met betrekking tot het geven van seksuele voorlichting (Hénault, 2006, pp. 131-218).

Het socioseksuele educatieprogramma is bedoeld om ondersteuning te bieden bij interventies en bij de seksuele educatie van mensen met hoogfunctionerend autisme en het syndroom van Asperger (Hénault, 2006, p. 126). Het doel is te informeren, aan te zetten tot het ontwikkelen van eigen waarden, het versterken van relationele vaardigheden en de mensen helpen om verantwoordelijkheid te nemen voor hun seksuele gedrag. Het is er op uit om mensen met autisme toegang te bieden tot een gestructureerd seksueel educatieprogramma dat gericht is op hun specifieke behoeften (Hénault, 2006, p. 123).

Het programma bestaat uit twaalf workshops. Iedere workshop bevat een ondersteund informatieblad voor de groepsleider, benodigde materialen en de instructies. De beschreven activiteiten in deze workshops zijn gemakkelijk aan te passen aan bijvoorbeeld leeftijd, speciale behoeften en ontvankelijkheid. De workshops zijn gericht op de seksuele realiteit van mensen met Asperger-syndroom, de vorm van autisme welke in dit boek met name centraal staat. Technieken zoals rollenspellen, zich inleven in een situatie en groepsgesprekken worden zoal gebruikt bij de uitvoering van deze workshops (Hénault, 2006, p. 125). De onderwerpen die worden behandeld, zijn:

1. Liefde en vriendschap
2. Lichamelijke aspecten
3. Geslachtsgemeenschap en andere handelingen
4. Emoties
5. SOA's, HIV en anticonceptie
6. Seksuele oriëntatie
7. Alcohol en drugs
8. Seksueel misbruik en ongepaste handelingen
9. Seksisme en geweld in liefdesrelaties
10. Beheersing van emoties, *theory of mind* en intimiteit

In principe is het beschreven programma bedoeld om in groepsverband tot uitvoer te brengen, maar het is eventueel ook mogelijk dit in de individuele begeleiding plaats te laten nemen (Hénault, 2006, p. 125).

Een aandachtspunt bij het socioseksuele educatieprogramma is dat het programma nog niet gepubliceerd is (Hénault, 2006, p. 125). Het is dus nog niet uitgebracht als officieel voorlichtingsmateriaal, waardoor de effectiviteit van het materiaal nog niet geheel bewezen is. Het programma is overigens wel empirisch gevalideerd en is met vier verschillende groepen in de praktijk getest (Hénault, 2006, p. 125).

Een ander aandachtspunt is de generaliseerbaarheid van het geleerde op de langer termijn, oftewel; in hoeverre de deelnemers in staat zijn om de vaardigheden die zij hebben verworven (op verschillende terreinen) toe te passen (Hénault, 2006, p. 128). Didden en Didden-Alburg (2008) geven aan dat kinderen met een verstandelijke beperking en autisme doorgaans moeite hebben met het generaliseren van vaardigheden (p. 170).

Werkboek: Seksuele voorlichting voor jongeren met autisme

Dit werkboek is geschreven om jongeren met autisme te kunnen voorlichten. Het is ontwikkeld door een moeder van twee kinderen met een autismespectrumstoornis (Princen, 2004, p. 5). In het werkboek is een handleiding opgenomen voor de ouder/begeleider. De daarop volgende pagina's zijn bestemd voor de jongere. Ten slotte zijn aan het eind van het werkboek bijlagen, het nawoord en de literatuur opgenomen (Princen, 2004, p. 7).

Princen (2004) geeft aan dat personen met autisme recht hebben op een op hun afgestemde seksuele voorlichting (p. 9). Het doel van het werkboek is om hen meer duidelijkheid te geven op het gebied van seksualiteit (Princen, 2004, p. 78).

Het werkboek is geschreven op het individu. Het is een persoonlijk werkboek en er kan daarom per jongere gekeken worden naar welke onderwerpen men met hem of haar gaat bespreken; onderwerpen waar de jongere nog niet aan toe is kunnen weggelaten worden, of er kunnen juist onderwerpen aan worden toegevoegd. Er wordt aangeraden om diverse materialen voor handen

te hebben wanneer er met het werkboek gewerkt wordt, zoals maandverband-, tampons- en condooms van allerlei merken, een scheerapparaat en foto's van diverse (blote) personen (Princen, 2004, p. 5). Het werkboek zelf is voorzien van diverse zwart/wit tekeningen. In het werkboek komen de volgende onderwerpen aan bod (Princen, 2004, p. 7):

1. Ojee, wat gebeurt er allemaal!
2. Vertel iets over jezelf
3. Welke woorden gebruiken we
4. Het lichaam
5. Menstruatie/ongesteld
6. Erectie/zaadlozing
7. Contact met anderen
8. Seks/gemeenschap
9. Teleurgesteld
10. Masturbatie
11. Voorbehoedsmiddelen
12. Als contact leggen moeilijk lukt
13. Zijn er nog vragen?

Een aandachtspunt bij dit werkboek, is dat de instructie voor de ouder/begeleider minimaal is. De handleiding bestaat uit twee pagina's waar met name de kenmerken van autisme besproken worden. Daarop volgen enkele aandachtspunten welke voorafgaan aan het werken met dit werkboek, zoals het observeren van de jongere en het afspreken van een duidelijk tijdstip waarop er met het boek gewerkt zal gaan worden (Princen, 2004, p. 9-10). Verdere instructies hoe met het materiaal zelf omgegaan dient te worden, blijven uit.

5.3 Interviews

5.3.1 Belang van voorlichting

We hebben de begeleiders van Jacala gevraagd wat volgens hen het belang is van voorlichting. Voor een aantal is dit met name om de kennis van de kinderen te vergroten. Hieronder staan een aantal citaten weergegeven.

“Ja, voor om kennis te krijgen inderdaad en.. ook jezelf leren begrijpen en een ander. En hoe je lichaam in elkaar zit. En dat is gewoon denk ik het allerbelangrijkste ook om verder te kunnen in heel veel dingen. Anders loop je toch ook misschien vast en begrijp je heel veel dingen niet en.. begrijp je een ander niet hoe iemand in elkaar zit” (Begeleider 9, 3.1.1, 2014).

“Om wel ze gewoon goed voor te bereiden wat kan wel, wat kan niet. In ieder geval hoe werkt alles. Wanneer mag je ‘t wel of niet toepassen. Omdat ik denk dat ze anders te pas en te onpas.. niet weten hoe ze mee om moeten gaan, dat ze dan in bepaalde situaties misschien wel gaan toepassen gewoon in ‘t openbaar. Dus ze moeten wel een beetje weten wat ze, wat kan wel en wat kan niet” (Begeleider 4, 3.1.3-3.1.4, 2014).

Volgens anderen moet de voorlichting vooral een preventieve werking hebben:

“Eigenlijk preventie! ‘t Het voorkomen van seksueel misbruik of.. seksuele intimiteiten, dat soort dingen wil je voorkomen, en daar gebruik je voorlichtingsmateriaal voor” (Begeleider 2, 3.1.1, 2014).

“Voor de veiligheid van de kinderen. Voor ‘t vertrouwen, voor het vervolg van hun leven. Je wil ze dat gewoon meegeven. ‘k Vind dat gewoon ontzettend belangrijk. Dat hoort bij de opvoeding en je wil zo’n kind ook een beetje wereldwijs maken voor zover dat kan allemaal. En dan is ‘t wel belangrijk om ze dat mee te geven” (Begeleider 8, 3.1.5, 2014).

“Sowieso zijn onze cliënten op een bepaalde manier kwetsbaarder.. Ja en dan is ‘t wel handig als je wat tools.. kan bieden om ze daarin ook te helpen. Weten wat hun lichaam is, weten hoe je daarmee om kan gaan en met je gevoelens om kan gaan” (Begeleider 1, 3.1.4-3.1.5, 2014).

“En als je het kind, als je samen met het kind stap, stapsgewijs.. dat gaat doornemen dan denk ik ook dat je misschien nare situaties helpt te voorkomen” (Begeleider 7, 3.1.1, 2014).

Het belang van voorlichting werd door een aantal ook op zichzelf betrokken. Hieronder een paar citaten.

“Het is een houvast voor ons hoe we daar stapsgewijs mee om.. kunnen gaan en op een juiste manier en.. ik denk dan ook op een speelse manier. En daarnaast denk ik dat het een visuele houvast is voor de kinderen, en dat ook voor de kinderen daar stapsgewijs mee om kunnen gaan” (Begeleider 3, 3.1.1-3.1.2, 2014).

“Maar omdat wij ook zelf de kennis, te weinig kennis d’r over hebben.. ja, is het gewoon belangrijk dat we daar een methodiek hebben om te weten hoe we daar op een goeie manier.. mee om kunnen gaan” (Begeleider 3, 2.6.1, 2014).

5.3.2 Informatievoorziening

Aangezien de vraag vanuit de behandelgroep kwam of wij onderzoek wilden doen naar seksuele voorlichting, vroegen wij ons af hoe de informatievoorziening was vanuit de instelling zelf. Een aantal gaf aan dat deze minimaal is:

“(…) Ik denk dat ‘t wel een zwak punt is” (Begeleider 8, 3.5.1, 2014).

“Als niemand uit het team vraagt of er materiaal deze kant op komt, dan komt het niet” (Begeleider 2, 3.5.2, 2014).

“Als het echt ter sprake zou komen, ja dan.. en we hebben niet de juiste materialen, zullen we toch of van internet moeten plukken, of we moeten het gewoon bestellen” (Begeleider 10, 3.5.4, 2014).

Er zijn echter mogelijkheden die instellingsbreed worden aangeboden:

“D'r is bijvoorbeeld ook een expertiseteam op gericht op seksualiteit. Daar kun je dan bijvoorbeeld.. ja advies aan vragen als er iets is” (Begeleider 1, 3.5.1-3.5.2, 2014).

“Cursussen bieden ze ook echt wel aan, vorig jaar is er nog een cursus seksualiteit geweest.. voor alle medewerkers” (Begeleider 3, 3.5.3, 2014).

“We mogen sowieso altijd wel cursussen volgen bij ROOT. Die organiseert de cursussen voor medewerkers van Reinaerde (..)” (Begeleider 7, 3.5.2, 2014).

Verder wordt door een aantal begeleiders genoemd dat er mogelijkheden zijn voor overleg met de gedragskundige en/of elkaar:

“Via gedragskundige kunnen we tuurlijk wel aan alles komen als dat nodig is. (..) We noemen de situatie, kan zij natuurlijk wel voor materiaal zorgen” (Begeleider 4, 3.4.1, 2014).

“Voor mijn gevoel is het wel toegankelijk om inderdaad een gesprek te openen of om advies te vragen. Joh, weet je, ik wil er meer over weten. Wat voor boek kan ik lezen.. Ik voel me altijd wel erg gesteund door mijn gedragskundige, ja” (Begeleider 7, 3.5.3-3.5.4, 2014).

“Je kan bij elkaar al heel veel bespreken, want mijn collega zegt soms dingen dat ‘k denk: ‘Oeh, ja, daar heb ‘k nog helemaal niet over nagedacht, dat het ook zo kan’ (..)” (Begeleider 6, 3.4.2, 2014).

5.3.3 Bekend met voorlichtingsmateriaal

Op de vraag of men bekend is met voorlichtingsmateriaal, wordt duidelijk dat dit bij de meesten niet het geval is. Hieronder volgen enkele citaten.

“Eigenlijk helemaal niet” (Begeleider 3, 3.2.1, 2014).

“Ik weet natuurlijk sowieso niet heel erg veel van welke aanpakken er zijn en hoe je dat moet doen” (Begeleider 4, 3.2.1, 2014).

Velen weten echter wel van het bestaan van bepaalde voorlichtingsmaterialen af, maar wat het materiaal inhoudt kan men niet duidelijk weergeven:

“Ik weet wel dat we inmiddels wel het één en ander aan.. informatie hebben wat door collega's gekocht is. Ik weet ook niet of daar.. al mee gewerkt wordt” (Begeleider 10, 3.2.1-3.2.2, 2014).

“Volgens mij is daar niks mee gedaan.. of weinig mee gedaan. En puur denk ik door onwetendheid van collega's hoe moet je hier op een goeie manier mee om gaan. Ik denk dat het materiaal dan ook niet voldoende genoeg houvast heeft gegeven” (Begeleider 3, 3.2.3-3.2.4, 2014).

Een enkeling heeft meer kennis van bepaald materiaal, omdat deze er zelf mee gewerkt heeft:

“Toen zijn we wel met een kind hier met zo’n Ik-boek. Eerst gewoon om je eigen lichaam te leren kennen. Wel een boek die daar vooral op.. gericht was Dat die daar gewoon wat meer eigenwaarde van kreeg en dan ook wat weerbaarder werd voor anderen om ‘nee’ te kunnen zeggen bijvoorbeeld” (Begeleider 4, 3.2.2, 2014).

“Nou.. inderdaad dat boek dan. Ja ik heb natuurlijk vanuit mijn opleiding ook wel verschillende, verschillende dingen gezien. Die hadden dan een koffer met allerlei materiaal” (Begeleider 7, 3.2.1, 2014).

“Ik heb er.. pas een boek besteld, seks@relaties.com heet dat geloof ik, daar staan ook wel iets van plaatjes en dingetjes in. Dat je ook gewoon een plaatje hebt van het lichaam, gewoon zonder verdere situatie of wat dan ook, maar dat je gewoon een man en een vrouw hebt zeg maar” (Begeleider 1, 3.2.5 & 3.2.7, 2014).

“Het vlaggensysteem daar hebben wij ook wel mee gewerkt.. dat is ook met.. met getekende plaatjes. Dat is heel erg gericht op de normen en waarden (...)” (Begeleider 1, 3.2.9-3.2.10, 2014).

5.4 Conclusie

Er is in voorgaande paragrafen ingegaan op wat het belang is van voorlichting. Daarnaast zijn er verschillende voorlichtingsmaterialen behandeld welke betrekking hebben op kinderen met een normale begaafdheid, kinderen met een verstandelijke beperking en kinderen met autisme. Deze afsluitende paragraaf is bedoeld om deze informatie bij elkaar te brengen en van hieruit een conclusie te formuleren. De conclusie zal antwoord geven op de volgende deelvragen:

‘Wat is het belang van het geven van voorlichting?’, ‘Welk materiaal bestaat er al voor kinderen met een verstandelijke beperking?’ en ‘Welk materiaal bestaat er al voor kinderen met autisme?’

Allereerst komt zowel in het theoretisch kader als in de interviews het belang van het geven van voorlichting naar voren. Zo is seksuele voorlichting bijvoorbeeld van belang om het kind kennis te laten krijgen van het eigen lichaam. Het kind kan aan de hand van voorlichting worden voorbereid op het feit dat het lichaam gaat veranderen in de puberteit. Op dezelfde wijze maakt het kind kennis met het lichaam van de ander en leert het wat van hem- en wat van de ander is (Begeleider 9, 3.1.1, 2014). Het niet krijgen van seksuele voorlichting kan belemmeringen opleveren als het gaat over het ontwikkelen van adequaat seksueel gedrag (Gerrits, Ruiter & Mostert-Uijterwijk, 2010, p. 7).

Daarnaast is de voorlichting van belang voor het creëren van een open sfeer rondom dit thema (Zwiep, 2010, p. 56). In de interviews wordt genoemd dat dit ten goede komt aan de veiligheid van het kind (Begeleider 9, 3.1.5, 2014). Het kind zal bijvoorbeeld eerder weten wanneer zich een vervelende situatie voordoet waarin seksualiteit een rol speelt. In dit geval heeft het geven van voorlichting een preventieve werking (Begeleider 2, 3.1.1, 2014; Begeleider 7, 3.1.1, 2014).

Uit de interviews is gebleken dat de begeleiders van Jacala nog weinig bekend zijn met concreet voorlichtingsmateriaal. Dit komt mede doordat er bij hen onvoldoende kennis is over de (seksuele) ontwikkeling van deze kinderen. Daarnaast zijn de begeleiders op zichzelf aangewezen als het gaat over het verkrijgen van voorlichtingsmateriaal en worden zij hier weinig in begeleid, dan wel gesteund (Begeleider 2, 3.5.2, 2014; Begeleider 10, 3.5.4, 2014).

In het theoretisch kader is een aantal voorlichtingsmaterialen beschreven. Zowel voor de doelgroep kinderen met een verstandelijke beperking als voor de doelgroep kinderen met autisme zijn er verschillende materialen beschikbaar. Deze worden op diverse wijzen vormgegeven; het ene materiaal biedt handvatten om zeer uiteenlopende onderwerpen bespreekbaar te maken met het kind, terwijl het andere materiaal meer bij de basis blijft (denk hierbij bijvoorbeeld aan hoe een baby gemaakt wordt), maar wel visuele ondersteuning biedt. Het ‘juiste materiaal’ vinden is dan ook sterk afhankelijk van de eisen die er aan gesteld worden.

Hoofdstuk 6 Visie instelling

Deelvraag: 'Vanuit welke visie wordt binnen de behandelgroep Jacala invulling gegeven aan seksuele voorlichting?'

6.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zal gekeken worden naar de termen missie, visie en doelstellingen in het algemeen en hoe deze betrekking kunnen hebben op het thema seksualiteit. Ook zal worden gekeken naar de missie, visie en doelstellingen van Reinaerde en Jacala en in hoeverre er ruimte is voor het thema seksualiteit op de behandelgroep.

Theoretisch kader

In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk zal worden ingezoomd op de begrippen missie, visie en doelstellingen. Hierbij zal het ten eerste gaan om deze begrippen in het algemeen; wat houden de visie, missie en doelstellingen van een organisatie in? Tevens wordt er gekeken naar het belang van visievorming omtrent het thema seksualiteit. Vervolgens zal worden gekeken naar de huidige visie en doelstellingen van Reinaerde en de behandelgroep Jacala. Daarna wordt gekeken in hoeverre het thema seksualiteit binnen deze visie past.

Interviews

In paragraaf 6.3 richten we ons op de informatie die we verkregen hebben aan de hand van de interviews met betrekking tot het thema visie en seksualiteit. Tijdens de interviews zijn de begeleiders en zorgcoördinatoren bevraagd over de visie van Jacala en hoe deze zichtbaar wordt in hun handelen. Tevens is er aandacht voor hun mening met betrekking tot het thema seksualiteit en hoe het thema volgens hen past binnen de visie van Jacala. Er wordt ingegaan op de vraag of er ruimte is voor het thema en of er spanningsvelden waar te nemen zijn op dat gebied.

Conclusie

Deze laatste paragraaf zal worden geweid aan het trekken van een conclusie met betrekking tot het geschrevene in de voorgaande paragrafen van dit hoofdstuk en zal tevens antwoord geven op de deelvraag die dit hoofdstuk beslaat. De theorie zal naast de informatie uit de interviews worden gelegd. Op deze wijze kan worden beoordeeld in hoeverre de begeleiders in het werkveld op de hoogte zijn van de visie en doelstellingen van Jacala en welke plaats het thema seksualiteit binnen de visie heeft of zou moeten hebben.

6.2 Theoretisch kader

6.2.1 Missie, visie en doelstellingen

Over het algemeen weten de mensen die werkzaam zijn binnen een organisatie wel waar hun organisatie of instelling voor staat. Voor de buitenwereld is dit echter vaak onduidelijk; de missie is dan hetgeen wat de buitenwereld vertelt waar men voor staat (Schermer & Quint, 2008, p. 66). “De missie is een korte formulering van het maatschappelijke doel van de organisatie” (Schermer & Quint, 2008, p. 72). Binnen een organisatie heeft de missie als doel om de cohesie en coherentie tussen medewerkers onderling te bevorderen (Bart, Bontis, Taggar, 2001).

Vanuit de missie volgt de visie. Een visie is inspirerend van aard en geeft een visionaire (verdergaand dan aspecten van het dagelijks leven) en ambitieus beeld van wat een organisatie wil zijn. In de visie wordt gekeken naar het hier en nu en tegelijkertijd naar de toekomst; wat is de gewenste droomsituatie? (Visie & strategie, 2011).

Samengevat gaat de missie dus over waarom de instelling bestaat; de primaire functie en de permanente opdracht. De visie gaat over wat de instelling wil zijn; het ambitieuze beeld voor de toekomst. Willen zowel missie als visie betekenis hebben voor de medewerkers van een organisatie, dan is het van belang dat deze gebaseerd zijn op ideeën die men met elkaar deelt of wil delen (Nieuwenhuis, 2010).

Uit de missie en visie vloeien de doelstellingen voort. Dit zijn de tastbare resultaten die nagestreefd worden om de visie en missie te verwezenlijken. De doelen zijn specifiek, meetbaar, acceptabel, realistisch en tijdsgebonden. Hierdoor kunnen de doelen gemakkelijk geëvalueerd en bijgesteld worden (Visie & strategie, 2011).

Ten slotte hebben de mensen die werkzaam zijn in een instelling vaak een motief om daar werkzaam te zijn. Dit heet ook wel een drijfveer. Vanuit een persoonlijke drijfveer worden doelen nagestreefd (Schermer & Quint, 2008, pp. 73-74). Het is belangrijk om te kijken of de persoonlijke drijfveer aansluit bij de visie en missie van de instelling. Als dit niet het geval is, zit een persoon niet op de juiste plaats.

De missie en visie zijn voor een organisatie van belang, omdat deze de opstellers ervan dwingt na te denken over een aantal fundamentele uitgangspunten en deze uitgangspunten vervolgens expliciet onder woorden te brengen. De uitgangspunten fungeren voor het beleid en handelen in de organisatie (Koster & Stolze, z.d.).

Naast dat de missie identiteit verleent aan de organisatie, heeft de missie ook een richtinggevende werking; er kan een focus in de activiteiten worden aangebracht, omdat duidelijk is wat de organisatie wel en niet wil doen. Voor de visie geldt dat deze de koers naar een gedroomde toekomstige positie verwoord. “Een pakkende missie en een bevlogen visie hebben daardoor een inspirerend effect op alle betrokkenen” (Koster & Stolze, z.d.).

Beiden komen echter alleen tot hun recht, wanneer zij duidelijk worden gecommuniceerd aan de betrokkenen (extern en intern). Voor de interne betrokkenen geldt bovendien dat zij achter de missie en visie moeten kunnen staan, wat maakt dat uitleg en toelichting soms vereist is (Koster & Stolze, z.d.).

6.2.2 Belang visievorming omtrent thema seksualiteit

De hulpverlener heeft een grote taak als het gaat over het instrueren van de cliënt. Niet voor niets is er geschreven “De creatieve professional: met afstand het meest nabij” (LOO SPH, 2009). Bosch (1999) vertelt ons: “Verbaal en non-verbaal vertellen we veel over onze kijk op de ander. In die zin is er altijd sprake van beïnvloeding” (p. 27). Het is belangrijk dat de hulpverlener zich hiervan bewust is wanneer deze doelgericht en systematisch de motivatie en denkwijze van de cliënt wil beïnvloeden, ook omtrent het onderwerp seksualiteit.

Mensen met een verstandelijke beperking zijn afhankelijk van de visie van personen die een professionele relatie met hen aangaan. Dit kan leiden tot eenduidigheid bij de mensen met een verstandelijke beperking (Bosch, 1999, p. 28). Wanneer er geen sprake is van een duidelijke

visie op het onderwerp, kan dit voor verwarring zorgen bij de personen die de hulp ontvangen. Zeker voor kinderen met een vorm van autisme is het daarom belangrijk om duidelijk te hebben wat de visie is en hoe daar invulling aan gegeven wordt met betrekking tot het onderwerp seksualiteit. Ook Den Hartog, Heestermans, Henderikse, Reijs & Den Rooijen (2006) benadrukken het belang van een visievorming op seksualiteit; zij benoemen dat het noodzakelijk is om een heldere visie te hebben op dit thema die bekend, zichtbaar en begrijpelijk is, wil men mensen met een verstandelijke beperking ondersteunen bij het vorm geven van hun seksualiteitsbeleving (p. 6).

Voor de begeleiders helpt een duidelijke visie en missie met betrekking tot seksualiteit om op één lijn te functioneren; de neuzen staan dezelfde kant op en het geeft handvatten om op juiste wijze met bepaalde situaties om te gaan. Bovendien neemt ieder persoon zijn eigen normen en waarden mee. Als niet eenduidig is vastgelegd welke normen de instelling hanteert, handelt iedereen vanuit eigen normen. Daarom moet er een kader gevormd worden, zodat dit voorkomen wordt (Den Hartog, Heestermans, Henderikse, Reijs & Den Rooijen, 2006, p. 6). Mensen met een vorm van autisme zijn bovendien gebaat bij structuur en duidelijkheid, zoals al in het eerste inhoudelijke hoofdstuk naar voren gekomen is. In dat hoofdstuk staat tevens beschreven dat mensen met een verstandelijke beperking net als normaal begaafde mensen behoeften hebben op het gebied van seksualiteit. Tenslotte blijft ieder mens een seksueel wezen en heeft ieder mens het recht om zich seksueel te ontplooien, aldus Bosch (Bosch, 1999, p. 40). Zwiep (2010) gaat in op de seksuele opvoeding. Zij vindt het belangrijk dat seksualiteit vanaf de geboorte al in de opvoeding een plaats heeft. “Gedurende de seksuele opvoeding leer je kinderen op het gebied van seksualiteit omgaan met zichzelf en met anderen, in overeenstemming met de wensen van de sociale omgeving. Je helpt hen zo bij de ontwikkeling van een seksuele identiteit” (p. 53). Voor het begeleiden van de kinderen in het ontwikkelen van een seksuele identiteit zijn duidelijke richtlijnen in de vorm van doelstellingen nodig om deze ontwikkeling in juiste banen te leiden. Daarnaast is het belangrijk om samen met de andere opvoeders tot overeenstemming te komen wat betreft de seksuele opvoeding. Het is goed om daar duidelijke afspraken over te maken zodat daarin één lijn kan worden getrokken (Zwiep, 2010, p. 61).

6.2.3 Missie en visie van Reinaerde en Jacala

Ook de zorginstelling Reinaerde heeft een missie en visie opgesteld. De missie van Reinaerde luidt als volgt: “Reinaerde ondersteunt midden in de samenleving mensen met een beperking in de ontwikkeling van hun eigen kracht” (Reinaerde, 2014). Dit wordt gedaan door een lokaal aanbod van dienstverlening waarbij eigen kracht centraal staat. Het aanbod varieert van tijdelijke begeleiding tot langdurige zorg en behandeling en is afgestemd op allerlei levensfasen. De lokale situatie en de wet en regelgeving zijn richtlijnen. Verder wordt er samengewerkt met andere instanties, indien dit nodig is voor de cliënt (Reinaerde, 2014).

In de visie komt naar voren waar men naar toe wil werken en wat dan het gewenste doel is. Reinaerde organiseert haar dienstverlening op zodanige wijze dat die een bijdrage levert aan de kwaliteit van het bestaan. De drie pijlers van kwaliteit van bestaan zijn zelfstandigheid (persoonlijke ontwikkeling en zelfbepaling), sociale participatie (interpersoonlijke relaties, sociale inclusie, rechten en plichten) en welzijn op emotioneel, fysiek en materieel vlak. Waar mogelijk beslissen cliënten over hun eigen leven. In dialoog met Reinaerde of de gemeente zijn maatschappelijke kaders van wet- en regelgeving en de maatschappelijke normen van eigen kracht en verantwoordelijkheid van de burger leidend.

De visie is concreter gemaakt door uit te leggen hoe er aan die pijlers gewerkt wordt. Cliënten hebben een eigen huis en richten die naar eigen smaak in. Zij voelen zich thuis en op hun gemak. De cliënten hebben een eigen plaats waar zij veilig kunnen opgroeien of wonen. Bij Reinaerde betekent het wonen dat cliënten zeggenschap hebben over hun woonplaats en met wie zij willen wonen, om aan de omgeving vorm te geven, om zelf regels te bepalen en te veranderen binnen de maatschappelijk geaccepteerde normen en waarden.

Als cliënt van Reinaerde is het belangrijk om deel te nemen aan betekenisvol werk en dagbesteding. Daarvoor is een visie opgesteld: “Onze visie op werk en dagbesteding is, dat mensen met een beperking net als iedereen, hun tijd op een prettige betekenisvolle manier

willen doorbrengen” (Reinaerde, 2014). Door te werken of leren wordt het leven interessant, belangrijk en kleurrijk en bovendien zorgt het voor structuur in de dag. Daarnaast bevestigt het de mensen dat ze waardevol zijn. Door dagbesteding en het activiteitenaanbod kunnen de cliënten zich ontwikkelen en voelen ze zich verantwoordelijk.

Reinaerde zet zich in voor een goede dialoog tussen cliënten, vertegenwoordigers en hulpverleners. Reinaerde stimuleert de eigen kracht en (mede)zeggenschap van de cliënten en vertegenwoordigers op alle niveaus in de organisatie en daarvoor creëert zij passende voorwaarden. Zorg en ondersteuning worden in alle fasen van het leven geboden (Reinaerde, 2014).

De organisatie Reinaerde biedt op diverse wijze ondersteuning en begeleiding aan verschillende groepen mensen met een bepaalde beperking. De behandelgroep Jacala is hier onderdeel van. Over deze behandelgroep wordt het volgende gezegd: “Met een vaste en voorspelbare structuur, veiligheid en een op het kind afgestemde begeleiding, wordt de wereld voor het kind meer inzichtelijk en begrijpelijk gemaakt” (Reinaerde, 2014).” Dit kan worden gelezen als de missie van de behandelgroep. Door deze aanpak wil de behandelgroep Jacala bereiken dat het kind beter leert functioneren en dat angst, agressie en boosheid minder worden. “Er ontstaat ruimte voor ontwikkeling en plezier” (Reinaerde, 2014).

6.2.4 Seksualiteit passend binnen missie en visie van Reinaerde en Jacala

In de visie en missie van zowel Reinaerde algeheel als van Jacala komt het onderwerp seksualiteit niet expliciet aan bod. Het is echter wel een thema waar binnen Reinaerde aandacht aan besteed wordt; er is een expertiseteam welke onderzoekt, adviseert en behandelt bij vragen of problemen rondom seksualiteit. Zo stellen zij: “Seksualiteit is een wezenlijk aspect van het leven. Ieder mens heeft seksuele gevoelens, behoeften en het recht om zelf vorm te geven aan de beleving van hun seksualiteit” (Reinaerde, 2014). Er mag dan ook gesteld worden dat er binnen de missie en visie van Reinaerde ruimte is voor het thema, alleen dat het momenteel nog geen plaats heeft in de begeleiding aan de kinderen.

6.3 Interviews

6.3.1 Visie Reinaerde en Jacala

Om met seksuele voorlichting aan de slag te kunnen gaan, moet daar draagvlak voor zijn binnen de visie van Reinaerde. Naar aanleiding hiervan is de begeleiders van Jacala gevraagd naar deze visie:

“Jacala die werkt natuurlijk vanuit de visie van Reinaerde, en dat is dat je de kwaliteit van bestaan.. van het kind zoveel mogelijk probeert te vergroten.

En volgens mij is dat op sociaal vlak, cognitief vlak en op.. emotioneel vlak” (Zoco, 1, 4.1.1-4.1.2, 2014).

“(…) Dat de cliënten worden gezien als mensen.. gewoon volwaardige mensen die gewoon mee doen in de maatschappij en daar ook soort regie over ervaren, dat wordt heel belangrijk gevonden dat ze.. ja zelfbeschikking hebben.

Het gaat niet om dat we de vrijheid moeten beperken, maar juist.. de regie moeten teruggeven, zodat het minder nodig is dat je iemands vrijheid beperkt” (Begeleider 1, 4.1.1-4.1.2, 2014).

“Alles uit de cliënt halen wat er in zit en dan op verschillende- zelfstandigheid, op sociaal gebied, op cognitief gebied.. en niet kijken naar wat een cliënt niet kan, maar kijken naar wat een cliënt wel kan!

Dat je ze.. laat mee beslissen in hun leven. Bevorderen in zelfredzaamheid, dat een kind zichzelf op z’n eigen niveau weet te redden, en.. weet te verzorgen” (Begeleider 3, 4.1.2-4.1.4, 2014).

“Ik weet dat.. positiviteit.. hoog staat, dus vanuit de kracht van ieder kind. Dus ieder kind is uniek en vanuit daar moet gekeken worden, vanuit ’t kind zelf gekeken. Ieder kind heeft z’n eigen talent en probeer daar naar te kijken en niet te kijken naar wat er mist of wat niet goed is of dat. Dus echt de kracht zoeken van het kind” (Begeleider 6, 2, 4.1.1, 2014).

6.3.2 Doelstellingen en methodieken

Vanuit de visie komen de doelstellingen tot stand; hoe werkt men aan het realiseren van deze visie? Hieronder volgen enkele citaten.

“Alle doelstellingen zijn wel gericht hier op het een kind zo gestructureerd mogelijk.. de dag door laten komen en er zijn vooral doelen die wij hebben om te kijken of een kind stapje voor stapje verder in z’n ontwikkeling of vooral zijn zelfredzaamheid kunnen krijgen. En dat wordt oh, inderdaad elke keer aangepast wel op het kind zelf, op ’t individu” (Begeleider 4, 4.3.2, 2014).

“(…) Dat je ze goed en waardevol leven geeft en gunt en dat je daar alles voor doet en voor staat” (Begeleider 9, 4.3.1, 2014).

“En dat ze een steentje kunnen bijdragen in de samenleving, op hun eigen.. manier” (Begeleider 3, 4.3.1, 2014).

“Mijn hoop is dat er een aantal kinderen die hier zitten dat die.. Nou ja, dat die met de tijd dus wel in de supermarkt kunnen werken of..” (Begeleider 10, 4.3.1, 2014).

Door twee begeleiders worden enkele methodieken genoemd waar mee gewerkt wordt op Jacala:

“Binnen kind en jeugd werken we met de groeiklaver als soort van basis en daar dat is.. opgesteld aan de hand van meerdere methodieken. Het is gebaseerd op de theorie Timmers Huigens, dat is een soort.. dat gaat over ervaringsordeningen (...).

We hebben Active Support, dat is waar we op Jacala ook meer mee aan de slag gaan, dat is richt zich meer op het aanleren van vaardigheden. Krachtig en Zelfbewust gaan we ook mee aan de

slag op Jacala en dat is... ja ook op gericht op competenties" (Begeleider 1, 4.2.1, 4.2.2, 4.2.4 & 4.2.5, 2014).

"(...) En andere methodiek is natuurlijk de TEACHH-methode waar we mee werken en dan vooral met de dagprogramma's en.. vaste structuur en picto's en dat soort dingen" (Begeleider 4, 4.2.1, 2014).

6.3.3 Zichtbaar in handelen

Om het concreter te maken, is ook gevraagd naar de zichtbaarheid van de visie en doelstellingen in het handelen van de geïnterviewde personen. Hieronder staat een aantal reacties weergegeven.

"Voor elk kind hebben we ondersteuningsplan.. daarin wordt ja, een soort algemeen beeld van het kind geschetst (...) daarna.. formuleren we ook een perspectief, van waar willen we heen met het kind en vooral waar willen ouders ook... ja wat willen ze dat graag ontwikkelt wordt. En daar volgen dan weer hoofddoelen zeg maar en dat is eigenlijk een soort concretisering van het perspectief" (Begeleider 1, 4.3.1 & 4.3.2, 2014).

"Als zorgcoördinator.. behandelplannen of ondersteuningsplannen opstellen. Doelen steeds bijwerken. Continu ook kijken van nou we hebben dit doel, maar 't is eigenlijk te hoog voor het kind. Het lukt niet; dan stellen we doelen op wat ze niet kunnen voldoen" (Begeleider 4, 4.2.3, 2014).

"En is het voor 't kind nog iets te ver, dan bespreek je 't met elkaar weer en dan ga je daar weer, maak je weer een subdoel van of en dan ga je daar weer in stapje in terug of je gaat een stapje in verder" (Begeleider 9, 4.2.7, 2014).

Aan deze persoonlijke doelen van de kinderen wordt uiteraard gewerkt. De begeleiders begeleiden de kinderen hierin. Zij doen dit onder andere op de volgende wijze:

"Heel concreet dus dat je bijvoorbeeld zegt van: ' Dit mag niet, maar dat mag wel.' En wij passen de werkwijze eigenlijk heel erg aan het kind. Dus ieder kind heeft een eigen dagprogramma, eigen communicatiesysteem, eigen werk en leerdoelen dus echt op hun eigen tempo, hun eigen manier wat bij het kind past" (Begeleider 7, 4.2.1, 2014).

"(...) maar wel.. blijft stimuleren dat je ze kijkt of ze toch nog een stapje verder kunnen, dat ze uiteindelijk zichzelf wel kunnen aankleden. Maar ook.. kleine taakjes voor in huis.. wat verantwoordelijkheden geven (...). Dat je daar echt naartoe gaat werken. Veel steeds meer zelfstandigheid en.. ja dat ze zich gewaardeerd voelen als.. mens" (Begeleider 3, 4.2.1, 2014).

"Alles wat je doet qua communicatie met een kind is continu voorbereiden op nieuwe situaties die komen en aangeven wat er gaat gebeuren, wat ze kunnen verwachten" (Begeleider 4, 4.2.4, 2014).

"Ik denk wel dat je iedere dag met ze naar buiten gaat en ook deelneemt aan de speeltuinen, de winkels, zulk soort dingen. Zo normaal mogelijk" (Begeleider 5, 4.2.1, 2014).

Oog hebben voor het kind en zijn gedrag staat voor sommigen hierbij centraal:

"(...) dat ik vooral ook probeer te kijken naar hè, wat is de functie van het gedrag voor dat kind (...), dat je meer kijkt van.. nou ja, wat zit daarachter hoe kan je dat dan oplossen zodat je het kind echt helpt. Dat 't niet opgelost is voor de begeleiding, maar dat het opgelost is voor het kind" (Begeleider 1, 4.3.4, 2014).

“Dat je ze ook gewoon met respect behandelt zeg maar. Ook echt wel gaan voor de minste stemmen. Dat ze bij je terecht kunnen. ‘k Denk dat dat belangrijk is in begeleiding” (Begeleider 5, 4.2.3, 2014).

6.3.4 Visie ten opzichte van het thema seksualiteit

Om de vertaalslag naar dit onderzoek te maken, is de begeleiders gevraagd naar de visie omtrent het thema seksualiteit: ‘Wat vindt u van deze visie met betrekking tot seksualiteit?’:

“Nou ja, je wilt de kwaliteit van bestaan van een kind vergroten, en in die kwaliteit van bestaan ben je veilig, kan je jezelf zijn.
Dat kan niet als een ander jou belemmerd.. om jezelf te zijn, om wat voor reden dan ook, en dat kan dus ook door seksueel misbruik of door seksuele intimidatie.
Als jij daar.. voor voorgelicht bent en dat voor kunt zijn, dan.. vergroot dat jouw kwaliteit van bestaan, omdat je niet.. belemmerd wordt. Je kunt jezelf zijn” (Begeleider 2, 4.4.1 – 4.4.3, 2014).

“Nou als je kijkt naar zelfredzaamheid en verzorging, daar hoort seksualiteit natuurlijk ook bij, dat ze weten hoe ze.. in de maatschappij.. Dan is seksualiteit ook gewoon een onderwerp, dus ‘t is gewoon belangrijk dat een kind.. zichzelf leert kennen en ook op dit gebied” (Begeleider 3, 4.4.1, 2014).

“Dat ze door te weten wat hun lichaam is en alles, dat ze dan wel daar ook meer.. regie over kunnen nemen (...). Dat je ze eigenlijk kennis geeft zodat ze meer mogelijkheden leren kennen. Sinds niet zo heel gek lang staat seksualiteit ook echt als.. onderdeel van de persoonsbeschrijving in ‘t ondersteuningsplan. Daarvoor beschreven we dat meestal wel alleen eigenlijk als er iets was” (Begeleider 1, 4.5.2 & 4.5.3, 2014).

“We kijken hier gewoon echt naar elk kind individueel en dat is natuurlijk bij seksuele ontwikkeling of voorlichting precies ‘t zelfde” (Begeleider 4, 4.4.3, 2014).

Veel begeleiders zien in dat de normen en waarden in de visie en omtrent het thema seksualiteit een grote rol innemen. Hier volgt een aantal citaten die betrekking hebben op normen en waarden.

“D’r zit natuurlijk altijd een bepaalde.. lading als je het hebt over seksualiteit. Mensen vinden het moeilijk om er over te praten en d’r heerst nog steeds.. een soort van taboe op en ik denk dat dat ook.. heerst.. ja binnen zo’n organisatie als Reinaerde” (Begeleider 2, 4.5.1, 2014).

“Je werkt hier natuurlijk heel anders met kinderen, dan dat kinderen thuis zijn bij hun ouders. Ze zijn veel vrijer thuis, weet je. Ze mogen bij elkaar op de kamer spelen. Hier zit je eigenlijk best wel op hun huid. Soms te, maar soms is ‘t ook nodig. Dus waardoor zo’n kind een wat beperkter leventje heeft dan dat een gewoon kind thuis heeft (...)” (Begeleider 8, 4.7.3, 2014).

“Ik vind wel ook hè, seksualiteit mag gewoon een plaats hebben in iemands leven” (Begeleider 1, 4.6.1, 2014).

“Het kind moet de vrijheid hebben om z’n eigen zich te ontwikkelen, maar op zekere hoogte dat het een ander niet schaad of dat het een.. team schaad of..” (Begeleider 9, 4.5.1, 2014).

6.3.5 Spanningsveld

Het thema seksualiteit kan nog wel eens in botsing komen met een visie. Zo kunnen er situaties voorkomen waarin onderdelen van de visie met elkaar in strijd gaan. Wij vroegen of de begeleiders een dergelijk spanningsveld herkennen.

“Ik denk dat bij ons wel tot op zekere hoogte.. regels zijn die niet overschreden kunnen worden door experimenteren, D'r zouden sowieso nooit meerdere kinderen op een kamer mogen. Dus wat betreft dat bijvoorbeeld het doktertje spelen, wat heel normaal is op die leeftijd, dat mag hier gewoon echt niet.. en dat soort dingen” (Begeleider 9, 4.6.1, 2014).

“Maar ja wat is normaal en wat is op een gegeven moment abnormaal? Daarin moet je natuurlijk een bepaalde grens in maken en veiligheid voor sommigen ook waarborgen die niet zo mans genoeg zijn om voor zichzelf op te kunnen komen” (Begeleider 4, 4.5.1, 2014).

“En onze kinderen kunnen natuurlijk niet altijd zelf keuzes maken en dan moet er.. geholpen worden, met het maken van keuzes en soms moeten.. de keuzes overgenomen worden... Ja... Hoe vervelend dat soms ook is, maar dan ga je het dus inderdaad hebben over veiligheid, want als.. iemand dan niet die keuzes voor dat kind of voor die persoon maakt, dan wordt het onveilig. Ja en als het onveilig wordt, dan wordt die kwaliteit van bestaan niet vergroot, dus.. ik denk dat het.. niet helemaal botst, maar... Ja het is wel een beetje ingewikkeld” (Begeleider 2, 4.6.1-4.6.3, 2014).

“Dan zit ik meer te denken aan ethische.. dilemma's zeg maar en dan bijvoorbeeld.. nou ja hè, wanneer mag een cliënt seks hebben, wat zijn daarin de grenzen (...), maar ook dingen van.. wanneer laat je iemand trouwen, wanneer krijgt iemand kinderen” (Begeleider 1, 4.7.1, 2014).

6.4 Conclusie

In de voorgaande paragrafen is veel geschreven over de missie, visie en doelstellingen van een organisatie en hoe deze eruit zien op de behandelgroep Jacala. Ook is er gekeken naar hoe het onderwerp seksualiteit past binnen de visie van Jacala. In deze paragraaf zal de informatie welke in dit hoofdstuk aan bod gekomen is bijeen gebracht worden, om van daaruit een conclusie te formuleren. Deze conclusie zal antwoord geven op de deelvraag welke bij dit hoofdstuk centraal stond:

‘Vanuit welke visie wordt binnen de behandelgroep Jacala invulling gegeven aan seksuele voorlichting?’

Om te beginnen is zowel uit de theorie als uit de interviews gebleken dat Jacala werkt vanuit de visie van Reinaerde (Begeleider 2, 4.1.1-4.1.2, 2014). De kern van deze visie zit in het leveren van een bijdrage aan de kwaliteit van bestaan, waarvan zelfstandigheid, sociale participatie en welzijn de drie gebieden zijn waarop deze visie betrekking heeft (Reinaerde, 2014). Uit de interviews blijkt ook dat niet alle begeleiders van Jacala op de hoogte zijn van deze visie. Er worden door veel begeleiders wel aspecten genoemd van de visie, maar bepaalde aspecten lijken bij de meeste begeleiders onbekend te zijn als zijnde onderdeel van de visie, bijvoorbeeld het welzijn op emotioneel, fysiek en materieel vlak.

Vanuit de theorie kunnen we stellen dat het thema seksualiteit valt onder het gebied welzijn, wat maakt dat het thema in principe plaats zou kunnen hebben binnen de huidige visie van Jacala. Uit de interviews blijkt dat ook de begeleiders van Jacala van mening zijn dat het thema past binnen de huidige visie. Er wordt aangegeven dat er ruimte is voor dit thema, binnen de kaders van een gestelde visie (Begeleider 9, 4.5.1, 2014). Bovendien zien de begeleiders geen problemen om met dit thema aan de slag te gaan; er is geen sprake van een botsende visie en het thema seksualiteit (Begeleider 1, 4.6.1, 2014). Dit is van belang, aangezien die visie samen met de missie en doelstellingen hetgeen is van waaruit de begeleiders hun werk verrichten. Daarnaast is het voor de kinderen met een verstandelijke beperking en autisme van belang dat de begeleiders op één lijn kunnen functioneren als het gaat over de aanpak die zij hanteren met betrekking tot het thema seksualiteit (Bosch, 1999, p. 28). Uit de doelstellingen die door de begeleiders van Jacala worden beschreven, blijkt wel dat de begeleiders in principe hetzelfde doel voor ogen hebben; ieder kind stimuleren in de ontwikkeling en zorgen dat het zich van waarde voelt, zodat het kind op latere leeftijd op zijn of haar eigen manier iets kan betekenen voor de maatschappij (Begeleider 4, 4.3.2, 2014).

Hoofdstuk 7 Passend voorlichtingsmateriaal

Deelvraag: 'Welk voorlichtingsmateriaal sluit aan bij de visie van de behandelgroep?'

7.1 Inleiding

In dit laatste inhoudelijke hoofdstuk zal antwoord gegeven worden op de hierboven geformuleerde vraag. Het voorlichtingsmateriaal uit hoofdstuk vijf zal naast de visie uit hoofdstuk zes worden gelegd. Daarnaast wordt informatie over de seksuele ontwikkeling van de kinderen meegenomen wat in het vierde hoofdstuk aan bod gekomen is.

Theoretisch kader

In de eerste paragraaf zal gekeken worden naar de aspecten waar rekening mee gehouden moet worden bij het kiezen van voorlichtingsmateriaal met betrekking tot de seksuele ontwikkeling van de kinderen. Op dezelfde wijze zal er gekeken worden naar aspecten van het voorlichtingsmateriaal zelf en naar aspecten van de missie, visie en doelstellingen welke van belang zijn voor het vinden van het juiste voorlichtingsmateriaal.

Interviews

In deze paragraaf zal aan bod komen wat de begeleiders van Jacala ons verteld hebben met betrekking tot de aanpak op de behandelgroep en het voorlichtingsmateriaal. Er komen verschillende uitspraken aan bod over de huidige aanpak en hoe zij daar als begeleiders tegenaan kijken. Daarop volgen er uitspraken over hoe zij het graag zouden willen zien: de gewenste aanpak. Ten slotte volgen er ideeën die er zijn met betrekking tot het voorlichtingsmateriaal, zoals de mogelijkheden voor het materiaal en onderwerpen die aan de hand van het materiaal zoal aan bod zouden moeten komen.

Conclusie

In de laatste paragraaf van dit hoofdstuk zal een conclusie getrokken worden met betrekking tot het voorgaande. Er zal op een rijtje worden gezet welke afwegingen er gemaakt zijn om tot het uiteindelijke materiaal te komen, waarin zowel theorie als de interviews een rol hebben gespeeld. De conclusie zal het antwoord vormen op de deelvraag van dit hoofdstuk; we zullen weergeven welk materiaal het meest passend is voor de behandelgroep Jacala.

7.2 Theoretisch kader

7.2.1 Aspecten van de seksuele ontwikkeling

Om de juiste keuze te kunnen maken tussen de diverse voorlichtingsmaterialen, zullen meerdere gebieden en de daarbij behorende aspecten tegen elkaar afgewogen moeten worden. De seksuele ontwikkeling van kinderen met een verstandelijke beperking en autisme is één van de gebieden waarop zich een aantal aspecten bevindt. In deze sub-paragraaf zal bij die gebieden en die aspecten stilgestaan worden.

Allereerst is het belangrijk om als begeleider van de kinderen een onbevangen attitude te hebben als het gaat over het aangaan van de dialoog over seksualiteit. Veel kinderen met een verstandelijke beperking en autisme hebben zoals eerder al is genoemd, weinig kennis over seksualiteit en weten vaak niet wat adequaat gedrag is (Den Hartog, Heestermans, Henderikse, Reijs & den Rooijen, 2006, p. 41), (Gerrits, Ruiter & Mostert-Uijterwijk, 2010, p. 7). Echter zijn het net als wij seksuele wezens en hebben ze behoeften op dat vlak (Bosch, 1999, p. 40). De begeleider moet zijn best doen om de betekenis van bepaald gedrag te achterhalen. Daardoor is de begeleider in staat de cliënt beter begrijpen en wordt het de begeleider duidelijk waar al dan niet een vraag ligt op het gebied van seksuele voorlichting (Bosch & Suykerbuyk, 2000, pp. 52-53). Om vervolgens tot een goede seksuele voorlichting te kunnen komen, is het van belang een totaalbeeld te hebben van de facetten die met dit onderwerp te maken hebben. Dit totaalbeeld maakt het mogelijk dat de cliënt beter wordt begeleid in zijn seksuele ontwikkeling.

Men dient bijvoorbeeld rekening te houden met de lichamelijke ontwikkeling, waarin mensen met een verstandelijke beperking en autisme dezelfde processen doorlopen als mensen zonder deze beperkingen (Bosch & Suykerbuyk, 2000, p. 54). Daarnaast moet de cognitieve ontwikkeling in acht genomen worden. Dit houdt in dat men op de hoogte moet zijn van het beperkte vermogen tot het begrijpen van bepaalde informatie (Bosch & Suykerbuyk, 2000, p. 55). Verder is daar ook nog de emotionele ontwikkeling welke van groot belang is. Vaak is er een spanningsveld tussen het 'kunnen' van de cognitie en het 'aankunnen' van de emotionele ontwikkeling; de kinderen kunnen emotioneel niet dragen wat ze op cognitief vlak wel kunnen begrijpen. Zoals in hoofdstuk vier al aan bod gekomen is, is het emotionele functioneren vaak lager dan het cognitieve functioneren. Bovendien gaat het emotionele gepaard met het sociale, want men verhoudt zich tot de omgeving. Vooral bij kinderen met autisme vormt het sociale aspect een beperking. Zij hebben namelijk moeite met sociale interactie en communicatie (Muris, 2004, p. 45). Driessen (2013) zegt hierover: "Mensen met een vorm van autisme hebben vaak moeite met het nemen van initiatief tot het maken van contact op een juiste manier. Ook kost het ze meestal meer moeite om de ander goed te begrijpen" (p. 7). De begeleiding zal dan ook met name op sociaal-emotioneel gebied in moeten spelen, want "hoe eenvoudiger het emotionele niveau van functioneren is, hoe moeilijker het is om adequaat aangepast gedrag te vertonen" (Bosch & Suykerbuyk, 2000, p. 55). Verder zou de persoonlijke levensgeschiedenis meegenomen moeten worden in het maken van een keuze voor voorlichtingsmateriaal. Ieder mens heeft namelijk andere normen en waarden meegekregen en verschillende ervaringen opgedaan tijdens het opgroeien (Bosch & Suykerbuyk, 2000, p. 55).

Waar de moeilijkheidsgraad bij kinderen met een verstandelijke beperking vooral zit in het disharmonische ontwikkelingsprofiel, moet men bij kinderen met autisme rekening houden met extra facetten. Zo verloopt de informatieverwerking bij kinderen met autisme op een andere wijze dan bij normaal begaafde kinderen of kinderen met een verstandelijke beperking. Er is sprake van contextblindheid, wat inhoudt dat een kind met autisme iets op een andere wijze kan plaatsen in een (sociale) context, waardoor een kind meer moeite kan hebben met het begrijpen van sociale situaties. Bovendien kan het zijn dat er alleen gefocust wordt op details, maar dat het grotere geheel niet wordt overzien. Tevens is er sprake van het minder goed in staat zijn non-verbaal gedrag te interpreteren. Dit kan lastig zijn, omdat kinderen zo bijvoorbeeld minder goed in de gaten hebben wanneer iets passend is of niet (Driessen, 2013, p. 6).

7.2.2 Aspecten van de missie, visie en doelstellingen

Niet alleen de seksuele ontwikkeling van de kinderen met een verstandelijke beperking en een vorm van autisme bepaalt voor een groot deel het voorlichtingsmateriaal. Bij het kiezen van het materiaal dient ook rekening gehouden te worden met waar de instelling voor staat, wat deze wil bereiken en hoe de instelling dat wil gaan doen. Daarom zullen we ook deze aspecten langsgaan.

In het vorige hoofdstuk zijn de termen missie, visie en doelstellingen behandeld. Er is uitleg gegeven over wat de termen inhouden en wat voor functie zij hebben. Hierbij is onder andere naar voren gekomen dat de missie, visie en doelstellingen op elkaar voortbouwen en in die zin in harmonie met elkaar moeten zijn; de missie gaat over de primaire functie en de permanente opdracht, de visie is het ambitieuze beeld voor de toekomst (Nieuwenhuis, 2010) en de doelstellingen zijn de tastbare resultaten welke nagestreefd worden voor het verwezenlijken van de missie en visie (Visie & strategie, 2011). Het is van belang dat er door begeleiders ook daadwerkelijk naar deze termen gehandeld wordt, dus dat de missie, visie en doelstellingen door hen worden vertaald naar de dagelijkse beroepspraktijk (Koster & Stolze, z.d.). Voor het voorlichtingsmateriaal is het dan ook van belang dat het niet in strijd is met waar de organisatie voor staat en waar deze naar streeft. Het voorlichtingsmateriaal en de visie en doelstellingen moeten elkaar juist ondersteunen. Op Jacala zou het geven van seksuele voorlichting mogelijk moeten zijn, omdat het welzijn op emotioneel, fysiek en materieel vlak valt onder de visie van Reinaerde, namelijk het vergroten van de kwaliteit van bestaan (Reinaerde, 2014). Bij voorlichting wordt gewerkt aan het emotionele- en fysieke welzijn. Daarom zou seksuele voorlichting van waarde kunnen zijn voor de pijler welzijn van de kwaliteit van bestaan. Dit voorbeeld schetst dus dat het thema seksualiteit niet in strijd is met de visie. Echter om te kunnen bewerkstelligen dat de begeleiders handelen naar de missie, visie en doelstellingen, moeten zij allereerst achter deze missie en visie willen staan, alsook achter de normen en waarden welke hieruit voortkomen. Bovendien zouden zij aan de hand van de opgestelde doelstellingen hun werk ten uitvoer moeten brengen, anders handelt men niet op één lijn met elkaar (Koster & Stolze, z.d.). Als niet op die wijze het werk ten uitvoer wordt gebracht, gaat dit ten koste aan het hulpverlening aan de kinderen.

Op dezelfde wijze is het van belang dat de begeleiders achter de voorlichting kunnen staan. Bij het geven van voorlichting is afstemming tussen de begeleiders met betrekking tot de normen en waarden op het gebied van seksualiteit dan ook op zijn plaats (Bosch, 1999, p. 86). Voorlichting begint vaak met het bespreken van de eigen normen en waarden van de leden van het team. Er dient daarnaast gewerkt te worden aan het leren spreken over seksualiteit (Heemelaar, 2000, p. 192). Hier zullen we in de volgende sub-paragraaf nog op terugkomen. Ten slotte is het van belang om bij het kiezen van het voorlichtingsmateriaal de persoonlijke visie van Jacala voor ogen te houden: "Met een vaste en voorspelbare structuur, veiligheid en een op het kind afgestemde begeleiding, wordt de wereld voor het kind meer inzichtelijk en begrijpelijk gemaakt" (Reinaerde, 2014). Deze visie zegt indirect iets over de eisen welke aan het voorlichtingsmateriaal gesteld zouden moeten worden: het bieden van een vaste en voorspelbare structuur, het bieden van veiligheid en het bieden van materiaal dat afgestemd kan worden op de verschillende niveaus van de kinderen.

7.2.3 Aspecten waarmee rekening gehouden moet worden bij het geven van voorlichting

Naast de aspecten waar rekening mee gehouden dient te worden met betrekking tot het kiezen van passend voorlichtingsmateriaal, is het ook van belang om te kijken naar de aspecten die een rol spelen bij het geven van voorlichting; waar moet men op berekend zijn en wat zijn aandachtspunten om bij stil te staan? Deze sub-paragraaf zal worden gewijd aan het beantwoorden van dergelijke vragen.

Zoals eerder in hoofdstuk vier beschreven, hebben kinderen met een verstandelijke beperking vaak beperkte kennis over het eigen lichaam. Bosch en Suykerbuyk (2000) geven aan: "Vaak is

er (blijkt in de praktijk) sprake van een beperkt tot afwezig zelfbeeld" (p. 56). Daarom is het van essentieel belang om te starten met het lichaamsbeeld, "want met jezelf treed je de ander tegemoet" (Bosch & Suykerbuyk, 2000, p. 65). Van daaruit kan verder seksuele voorlichting gegeven worden. Bovendien hebben mensen met een verstandelijke beperking minder abstractievermogen, waardoor concretisering en visualisering gewenst is (Bosch & Suykerbuyk, 2000, p. 62). Dit is voor kinderen met een vorm van autisme nog belangrijker, gezien het feit dat deze kinderen vaak dingen letterlijk nemen. Concretisering helpt deze kinderen om helder te krijgen hoe alles nu zit en het maakt het onderwerp vatbaarder (Driessen, 2013, p. 5), mede door de visuele ondersteuning (Driessen, 2013, p. 7). Het is dan ook bij de begeleiders van belang dat men open kan zijn. Volgens Bosch (1999) kan hier nog een slag in geslagen worden: "Vaak is onze taal wollig, versluierd (...) we zeggen dan nog niets in concreto en houden onze eigen emoties buiten beschouwing. Al te concreet zijn confronteert ons te zeer met onszelf" (p. 85). Zwiep benadrukt hetzelfde belang van openheid en ook een positieve benadering van seksualiteit. "Dat betekent dat je in eerste instantie als je over seksualiteit praat, de nadruk legt op de leuke kanten ervan. Daarnaast geef je een positief beeld over seksualiteit mee door allerlei bewuste en onbewuste boodschappen die je uitdraagt" (Zwiep, 2010, p. 71). Tevens gaat het over respectvol omgaan met jezelf en met de ander. Dat moeten kinderen leren. Belangrijk daarbij is dat de begeleider het kind het gevoel geeft dat het wat waard is (Zwiep, 2010, p. 71). Verder is het belangrijk dat de voorlichting niet schools is, omdat dit vaak negatieve associaties oproept vanwege de negatieve ervaringen die kinderen met een verstandelijke beperking doorgaans op school hebben opgedaan. De oorzaak daarvan kan bijvoorbeeld in overvraging liggen (Bosch, 1999, p. 92). Wat bijvoorbeeld een goede manier is om met voorlichting aan de slag te gaan, is het gebruik maken van spelletjes. Binnen zo'n spel worden geen fouten gemaakt en het maakt voorlichting interessanter en gemakkelijker. Belangrijk daarbij is dat er wordt herhaald, zodat de kinderen de informatie kunnen laten bezinken en tot zich kunnen nemen (Bosch, 1999, p. 92).

Velema-Drent (2001) benoemt het als volgt: "Het aanleren van vaardigheden op seksueel gebied vraagt om steeds opnieuw, met iedere keer dezelfde hoge eis aan vertrouwelijkheid en integriteit van de voorlichters, datgene te herhalen wat je de ander graag wil leren over seks" (p. 32). Er is namelijk sprake van een vertraging in het verwerken van informatie bij de doelgroep kinderen met een verstandelijke beperking en autisme (Driessen, 2013, p. 11). Naast spelletjes kan uiteraard ook gebruik gemaakt worden van gesprekken en oefeningen. De interactie zorgt ervoor dat informatie sneller blijft hangen dan wanneer er alleen maar geluisterd moet worden. Zoals eerder beschreven geldt 'hoe concreter, des te beter'. "Een beeld is concreter dan een woord. Een handeling toont meer dan een gedachte" (Bosch, 1999, p. 102). Bovendien dient het woordgebruik van de begeleider aan te sluiten op het woordgebruik van de cliënt en moet deze zo concreet mogelijk gehouden worden. Dit is mede doordat kinderen met een verstandelijke beperking en autisme woorden letterlijk kunnen nemen. Bosch noemt hiervan een voorbeeld in zijn boek, namelijk dat twee mensen met een verstandelijke beperking met elkaar naar bed geweest waren. Hun begeleider begreep echter niet dat zij alleen naast elkaar geslapen hadden met hun pyjama's aan (Bosch, 1999, p. 103).

Bij dit alles is het van belang dat er grenzen en voorwaarden geschept worden waarbinnen het kind de ruimte krijgt om zich seksueel te ontwikkelen. Deze grenzen en voorwaarden bieden structuur en houvast en scheppen daarbij een bepaalde veiligheid (Zwiep, 2010, p. 72). Ook is het belangrijk om de tijd te nemen voor dit onderwerp en het kind goed te blijven observeren. Voor het kind moet het leuk blijven om informatie te vergaren. Daarnaast moet de uitleg altijd in kleine stappen gegeven worden (Zwiep, 2010, p. 84). Bosch benoemt de volgende kernbegrippen als het gaat over het geven van seksuele voorlichting: "openheid bij de begeleiders, zo concreet mogelijk, positief bekrachtigen op verbaal en non-verbale wijze, er worden geen fouten gemaakt, regelmatig herhalen en stapsgewijze realisatie" (Bosch, 1999, p. 92).

Als laatste willen we benoemen dat het onderwerp seksueel misbruik ook niet achterwege mag blijven bij het geven van seksuele voorlichting. Uit onderzoek van Rutgers WPF en Movisie is gebleken dat mensen met een verstandelijke beperking een gemakkelijk slachtoffer zijn voor misbruik. "De weerbaarheid is vaak laag, ze kunnen moeilijk nee zeggen, ze zijn vaak niet in staat

hun grenzen aan te geven, ze hebben geen inzicht in bepaald (seksueel) gedrag en weten niet hoe ze moeten reageren in ongewenste situaties” (Van Berlo et al., 2011, p. 132). Het zou goed zijn wanneer de weerbaarheid ook onderdeel uitmaakt van de seksuele voorlichting.

7.3 Interviews

7.3.1 Huidige aanpak met betrekking tot het geven van voorlichting

In de interviews met de begeleiders van Jacala kwam naar voren dat men wel bezig is met het thema seksualiteit, maar dat er nog niet echt iets gedaan wordt als het gaat over het geven van seksuele voorlichting. We waren benieuwd hoe zij hier tegenaan kijken:

“De huidige aanpak is niet echt een aanpak, dus daar kijk ik niet heel positief tegenaan (...)” (Begeleider 2, 1.1.1, 2014).

“Concreet doen we daar nog weinig mee, te weinig.
Dat is wel een gemis denk ik” (Begeleider 1, 1.1.1-1.1.2, 2014).

“Want eigenlijk is dit gewoon een heel belangrijk onderwerp. Ik denk dat ‘t is één van de acht. ontwikkelingsgebieden.. van Sharlock (...) Die je ‘even vergeet’..” (Begeleider 3, 1.1.6, 2014).

De begeleiders noemen verschillende redenen waarom er volgens hen weinig mee gedaan wordt:

“Omdat het ‘n .. onbekend thema is.. Collega’s weten niet hoe ze d’r mee om moeten gaan.. En het wordt vanuit de managers te weinig aandacht aan besteed” (Begeleider 3, 1.1.11, 2014).

“Dan speelt er zoveel op een groep en dan was, hè.. dan is dit.. eigenlijk heel slecht, gewoon een onderwerp wat dan.. nou ja minder prioriteit heeft (...)” (Begeleider 3, 1.1.5, 2014).

“(...) Er zijn niet echt op dit moment hele grote problemen rondom seksualiteit. Waardoor het dus ook eigenlijk niet opgepakt wordt” (Begeleider 6, 1.1.1, 2014).

Tijdens de interviews kwam ook aan bod hoe er dan momenteel omgegaan wordt met ‘seksueel gedrag’:

“Pas als het zichtbaar is wordt er eigenlijk gehandeld.
En dan wordt ‘t in de teamvergadering besproken van nou hoe of wat en dan is het meestal de gedragskundige die dan.. ons informeert hoe we daar mee om moeten gaan” (Begeleider 3, 1.1.2-1.1.3, 2014).

“Als we ‘t op de groep zien, dan gaan we wel met een kind even naar z’n kamer en dan zullen we even zeggen, gewoon eigenlijk van: ‘Goh, als je behoefte hebt om met jezelf te spelen, mag je op je kamer spelen’ (...)” (Begeleider 4, 1.1.5, 2014).

“Proberen we dat dan inderdaad ook wel in te kaderen. (...) Door hen de ruimte daarvoor te geven op.. of de gelegenheid en op een veilige manier” (Begeleider 7, 1.1.6, 2014).

“Ik vis dan wel uit m’n ervaring vanuit mijn werk, maar ook uit.. m’n privésferen hoe ik de dingen aanpak. Op niveau en.. daar hoefde ik dat boek niet voor te hebben” (Begeleider 10, 1.1.2 & 1.1.6, 2014).

“Ja, als er signalen zijn dat kinderen aan elkaar zitten dan worden ze daar op aangesproken of daar wordt een melding van gemaakt, net in hoeverre.. er wat gebeurd is zeg maar (...) dat is een soort van preventie van” (Begeleider 2, 1.1.3, 2014).

7.3.2 Gewenste aanpak met betrekking tot het geven van voorlichting

Ondanks dat er nu nog geen seksuele voorlichting wordt gegeven aan de kinderen van de behandelgroep, hebben de begeleiders van Jacala wel een heldere visie op de gewenste aanpak van het geven van seksuele voorlichting:

“Ik Denk dat je daar gewoon eerst met het team 'n hele duidelijke aanpak voor moet hebben en dat je ook bepaalde mensen aanwijst om te zeggen van: 'Nou, weet je, jij pakt dat kind, jij pakt dat kind en leg het ze voor'. Niet dat ze zich gaan vasthouden aan een persoon. Want het moet wel zo zijn dat ze met alle collega's hè, moeten kunnen bespreken. maar dat in ieder geval de basis even gelegd is door een persoon. En dat iedereen het op dezelfde manier brengt. Dat ligt ook aan welk niveau het kind heeft natuurlijk” (Begeleider 8, 1.3.6, 2014).

“Ik Denk dat je dat gewoon met elkaar helder moet hebben hoe iedereen op bepaalde dingen tegenover staat en dat je alles gewoon heel duidelijk op papier hebt hoe elk kind in elkaar steekt en daarop verder uit gaat borduren. Niet zomaar denk ik iets doen” (Begeleider 9, 1.4.13, 2014).

“(..) Zodat we wel allemaal met onze hoofden dezelfde kant op gaan, want dan kan één iemand hier wel mee aan de gang gaan, maar als dan.. zeven anderen iets anders gaan doen, dan wordt het voor onze kinderen onduidelijk” (Begeleider 2, 1.3.1, 2014).

“Ik denk dat voorlichting een.. goed iets is.. Dat je 't echt.. op hun niveau inzicht geeft in wat seksualiteit überhaupt is, wat ook wat je lijf is hè. Een stukje voorlichting en een stukje ook wel.. weerbaarheid denk ik, dat ook altijd belangrijk is.. Wat als iemand jouw grenzen over gaat.. hoe moet ik dan reageren. Dan is het wel handig als ze weten hè, wat mag, wat is goed (...). Iedereen heeft natuurlijk wel zijn eigen normen en waarden, maar.. je hebt wel bepaalde grenzen” (Begeleider 1, 1.3.1 & 1.3.3 & 1.3.4, 2014)

“Dus door eigenlijk gewoon al om basaal te beginnen bij je lijf en.. om dat zeg maar verder uit te breiden, dat je zeg maar het kind, samen met het kind het proces doorgaat zeg maar” (Begeleider 7, 1.3.1, 2014).

We hebben ook gevraagd naar de wijze waarop voorlichting moet worden gegeven; dan ging het met name over individuele benadering of in groepsverband. Hierop kregen we wisselende reacties:

“Sowieso wel individueel op de kamertjes. Dat ze wel daarin ook hun eigen privacy.. kunnen bewaken en ik denk wel dat iemand het bij ze moet doen die goed vertrouwd met ze is. dat dan ook wel een persoon het overlaten. Gekoppeld aan het kind. Dat je niet met tien verschillende mensen steeds met een boek over voorlichting moet komen of zo” (Begeleider 4, 1.3.4, 2014).

“Ik denk dat je misschien wel een aantal kinderen wel zou kunnen bundelen om dan bijvoorbeeld samen 't gesprek aan te gaan. Maar, ik denk dat individueel altijd wel ook wel goed is omdat het dan wel veilig is en vertrouwd en dat het kind dan misschien ook wel veilig. Maar anderzijds kan dat ook wel weer een kracht zijn van een groep, dat het kind de mond kan houden om en dan alleen maar kan luisteren zeg maar” (Begeleider 7, 1.3.4, 2014).

7.3.3 Ideeën over voorlichtingsmateriaal

Op de gewenste aanpak hebben we doorgevraagd, zodat we een duidelijk beeld konden krijgen van hoe de begeleiders het geven van seksuele voorlichting voor zich zagen; hoe moet het voorlichtingsmateriaal eruit zien en waar moet deze uit bestaan? Verschillende ideeën kwamen naar voren:

“Ik denk dat het heel erg belangrijk is dat de kinderen zo wel visuele ondersteuning hebben. Zeg maar ter ondersteuning van verbale communicatie. Dus dat ze het kunnen visualiseren” (Begeleider 7, 3.3.1, 2014).

“Een soort gevarieerd pakketje te hebben, dat je.. bijvoorbeeld meerdere foto’s hebt, dat je dan ook kan kiezen van deze foto is leuk voor deze cliënt” (Begeleider 1, 3.4.8, 2014).

“Ik denk wel dat dat de leidraad is dat je.. materiaal nodig hebt om met de kinderen in gesprek te gaan, dat je.. tastbaar materiaal hebt. Dat ze aan kunnen wijzen waar ze wel aan mogen komen.. en waar ze niet aan mogen komen. En dat is voor sommige kinderen al veel te hoog gegrepen... Maar ja, dat is denk ik een beetje de kant die we op willen” (Begeleider 2, 3.4.2, 2014).

“Ja, ik denk dat je heel erg naar ’t kind moet kijken, ja. En beetje spelenderwijs denk ik ook wel bij deze doelgroep. Maak ’t niet te zwaar, beetje luchtig ook. Misschien wel door middel van een spel, iets creatiefs. Ik denk dat dat het beste aansluit” (Begeleider 5, 1.4.11, 2014).

“ (...) Ze moeten ’t niet zien als zijnde.. iets wat schools is. Als het iets leuks gemaakt wordt, dan ja, is het voor die kinderen ook leuk om te doen en ik denk dat het heel fijn is als het een op een is.

Heel interactief en samen, samen d’r naar kijken. Dat ze zelf ook niet ’t gevoel hebben van: ‘O dit is wel een beetje raar.’ (Begeleider 6, 1.4.7 & 1.4.10, 2014).

“Ik denk dat er, dat het goed is.. als er bepaalde thema’s.. behandeld worden als.. bijvoorbeeld dat handvat is als er bijvoorbeeld een kindje.. iets gedaan heeft bij een ander kind wat niet goed is. Wat is sociaal wenselijk gedrag? Wat mag wel, wat mag niet en.. en daaraan vast zit natuurlijk ook het omgekeerde, wat mag bij jou wel en wat mag bij jou niet? Hoe kun je aangeven dat je iets niet fijn vindt en wat dat dat niet gewoon is om te doen.

Stel d’r komt een soort voorlichtingsvorm, dat herhaling heel goed is” (Begeleider 6, 1.4.4 & 1.4.2, 2014).

7.4 Conclusie

Dit hoofdstuk is besteed aan het vormen van een antwoord op de volgende deelvraag:

‘Welk voorlichtingsmateriaal sluit aan bij de visie van de behandelgroep?’

Voordat we antwoord kunnen geven op deze deelvraag, is het belangrijk om te kijken tot welke resultaten de voorgaande hoofdstukken hebben geleid.

Allereerst kunnen we stellen dat kinderen met een verstandelijke beperking en kinderen met een vorm van autisme vaak gebrek hebben aan kennis over het eigen lichaam (Den Hartog, Heestermans, Henderikse, Reijs & den Rooijen, 2006, p. 41). Ieder mens is echter een seksueel wezen en iedereen heeft behoeften op seksueel gebied. Ook de kinderen of jongeren waarvan we dat misschien in eerste instantie niet verwachten. (Bosch, 1999, p. 40).

Daarom is het belangrijk om hen te voorzien van kennis, om zo adequaat gedrag aan te leren (Gerrits, Ruiters & Mostert-Uijterwijk, 2010, p. 7).

Uit de literatuur is gebleken dat het van belang is dat begeleiders vooral rekening moeten houden met de discrepantie in de ontwikkeling van kinderen met een verstandelijke beperking en autisme. Echter is het bij het voorlichtingsmateriaal het meest van belang dat deze inspeelt op het sociaal-emotionele ontwikkelingsniveau (Bosch & Suykerbuyk, 2000, p. 55).

Daarbij is het belangrijk dat het voorlichtingsmateriaal werkt aan de kwaliteit van bestaan van de kinderen die verblijven op Jacala, gezien de missie en visie van Reinaerde (Reinaerde, 2014). Voor de behandelgroep van Jacala geldt specifiek dat het voorlichtingsmateriaal veiligheid moet bieden en dat er naar ieder kind individueel gekeken moet worden (Reinaerde, 2014). Het is belangrijk dat de begeleiders achter de visie en missie van Reinaerde kunnen staan (Bosch, 1999, p. 86), zodat zij in het belang van de kinderen op een lijn kunnen en willen handelen als het gaat over het geven van seksuele voorlichting (Begeleider 2, 1.3.1, 2014).

Tevens is het van belang dat de begeleiders open staan voor het thema seksualiteit en dat zij er open over kunnen spreken (Heemelaar, 2000, p. 192). Het is goed om binnen het team gesprekken te hebben over de persoonlijke normen en waarden op het gebied van seksualiteit. Met deze normen en waarden dient vervolgens rekening gehouden te worden als het gaat over het geven van voorlichting (Bosch, 1999, p. 86). De gesprekken binnen het team zorgen ervoor dat er op één lijn kan worden gehandeld.

Verder is gewenst om het thema positief te benaderen bij het geven van seksuele voorlichting (Zwiep, 2010, p. 71). Er moet sprake zijn van interactie/speelsheid, aldus de begeleiders van Jacala (Begeleider 2, 3.4.1, 2014; Begeleider 5, 1.4.11, 2014). Visualisatie en concretisering is bij het voorlichtingsmateriaal van belang, gezien de beperkingen van de doelgroep (Begeleider 7, 3.3.1, 2014; Bosch & Suykerbuyk, 2000, p. 62). Bovendien is herhaling van de informatie nodig, zo blijkt uit de theorie en interviews (Begeleider 6, 1.4.2, 2014; Velema-Drent, 2001, p. 32).

Om de deelvraag van dit hoofdstuk te beantwoorden, hebben wij bovenstaande resultaten in acht genomen. Dit in afweging met de al eerder beschreven voorlichtingsmaterialen, zijn wij tot een conclusie gekomen met betrekking tot de vraag ‘Welk voorlichtingsmateriaal sluit aan bij de visie van de behandelgroep?’ Onderstaande boeken zijn de voorlichtingsmaterialen waarmee de begeleiders en behandelaren van de behandelgroep Jacala de kinderen seksuele voorlichting dienen te geven:

✓ *Eerste infoboek seksuele voorlichting 7-9 jaar*

Het boek wat men dient te gebruiken om uit te leggen waar we vandaan komen.

✓ *Ontdek wie je bent: Een speurtocht naar jezelf*

De kracht van deze werkmap is met name gelegen in de visualisatie van het onderwerp.

✓ *Verliefd en zo...*

Het materiaal waarin explicietere thema's van seksualiteit aan bod komen.

✓ *Hallo ik: Wie ben ik, wat wil ik en wat kan ik?*

Het materiaal waarbij sprake is van interactie tussen de begeleider en het (oudere) kind.

Vanuit literatuurstudie en interviews zijn wij tot de conclusie gekomen dat deze materialen de beste keuzes zijn, omdat dit de materialen zijn welke het beste aansluiten bij de voorwaarden die wij van tevoren hebben gesteld: schrijfstijl, doelgroep, visuele ondersteuning, leeftijd en mogelijkheid tot interactie. Voor meer informatie over de materialen, verwijzen wij u naar hoofdstuk vijf waarin de verschillende materialen zijn beschreven.

Tevens hebben wij zelf de geschiktheid van het voorlichtingsmateriaal beoordeeld op basis van de verkregen kennis. Deze beoordeling kunt u vinden in bijlage P.

Uit de gehouden interviews bleek dat er gebrek is aan kennis bij de begeleiders van Jacala. Door dagelijks gebruik te maken van deze voorlichtingsmaterialen, krijgen zowel de kinderen als de begeleiders kennis omtrent het thema seksualiteit. Daarmee wordt de kwaliteit van bestaan verbeterd, omdat zij beter weten hoe zij met dit thema om kunnen gaan.

Het is goed om verschillende materialen te gebruiken, waarbij het 'juiste' materiaal afhankelijk is van de kennis die het kind op dat moment heeft op het gebied van seksualiteit. Als een kind bijvoorbeeld nog geen tot weinig lichaamsbesef heeft, dient daar eerst aan gewerkt te worden alvorens er bezig gegaan kan worden met verdergaande expliciete thema's, afhankelijk van waar de vragen van het kind liggen.

Hoe door de begeleiders van Jacala kan worden bepaald wanneer bovengenoemd materiaal op een bepaald moment het meest geschikt is om te gebruiken voor het geven van voorlichting en hoe het team hierin op dezelfde wijze dient te handelen, wordt in concrete producten weergegeven in het volgende hoofdstuk: 'De producten'.

Hoofdstuk 8 De producten

8.1 Inleiding

Dit hoofdstuk is een uitwerking van de resultaten uit het voorgaande hoofdstuk. In dit hoofdstuk bieden we de begeleiders van Jacala concrete handvatten met betrekking tot het geven van seksuele voorlichting aan de kinderen. Na gebruikmaking van deze handvatten, zullen zij in staat zijn om als team op dezelfde wijze te handelen omtrent het thema seksualiteit.

Resultaten

In deze paragraaf zullen we de resultaten welke in het onderzoek naar voren zijn gekomen op een heldere wijze weergeven. Het zijn de resultaten zoals deze zijn beschreven in de conclusies van voorgaande hoofdstukken, waarbij deze conclusies antwoord vormden op de bijbehorende deelvragen. De resultaten hebben zowel betrekking op de ontwikkeling van het kind als op het handelen van de begeleiders.

Producten en onderbouwing

In de derde paragraaf van dit hoofdstuk worden de producten die wij naar aanleiding van deze resultaten hebben ontwikkeld, beschreven en onderbouwd. Met deze producten bieden wij de begeleiders van Jacala concrete handvatten waarmee zij in staat zullen zijn om het voorlichtingsmateriaal onderdeel te laten worden van de begeleiding aan de kinderen. De producten zelf zijn terug te vinden in bijlage Q.

8.2 Resultaten

In de theoretische kaders en interviews van dit onderzoek zijn verschillende resultaten naar voren gekomen die zowel betrekking hebben op de ontwikkeling van het kind als op het handelen van de begeleiders. De resultaten zijn in de conclusies van de verschillende hoofdstukken beschreven, waarbij deze het antwoord hebben gevormd op de bijbehorende deelvragen. De resultaten luiden als volgt:

- Ieder mens is een seksueel wezen en heeft behoeften op seksueel vlak
- Het ontbreekt kinderen met een verstandelijke beperking en autisme vaak aan kennis over het eigen lichaam
- Het geven van seksuele voorlichting is van belang voor het aanleren van adequaat gedrag met betrekking tot het thema seksualiteit
- 'Geschikt voorlichtingsmateriaal' is afhankelijk van de ontwikkelingsleeftijd waarin het kind zich bevindt in verband met de discrepantie op lichamelijk, sociaal-, emotioneel- en cognitief gebied; dit verschilt per kind en moet dan ook per kind bepaald worden
- Visualisatie en concretisering van het voorlichtingsmateriaal is van groot belang
- Met het oog op de missie en visie is het van belang dat het voorlichtingsmateriaal bijdraagt aan de kwaliteit van bestaan
- Door als begeleiders invulling te geven aan de missie, visie en doelstellingen, is het mogelijk om op één lijn te functioneren
- Er dient aandacht besteed te worden aan de persoonlijke normen en waarden van de begeleiders
- De begeleiders dienen een open attitude te hebben ten opzichte van het thema seksualiteit. Het is daarbij van belang dat zij hier open over durven te spreken

8.3 Producten en onderbouwing

De hiervoor genoemde resultaten zijn van grote betekenis en vormen samen de uitkomst van dit onderzoek. De begeleiders zoeken een passende methode om als team op dezelfde wijze te handelen omtrent het thema seksualiteit, zodat zij in staat zijn om de kinderen op eenzelfde wijze voorlichting te geven. Dit is het eerder genoemde voorlichtingsmateriaal. Aan het geven van seksuele voorlichting gaat echter nog een weg vooraf. Aan de hand van de resultaten zijn wij dan ook aan de slag gegaan met het ontwikkelen van producten welke als praktische handvatten dienen om de weg die vooraf gaat aan het geven van seksuele voorlichting te bereiden. In deze paragraaf zullen deze producten, die bestemd zijn voor de begeleiders van Jacala worden beschreven. Voor de producten zelf verwijzen wij u naar bijlage Q.

8.3.1 Gesprekspas

Naar aanleiding van de resultaten zijn wij gaan kijken naar een vorm waarin wij deze resultaten konden toepassen en aanbieden als product. Middels een brainstormsessie zijn we uitgekomen op de gesprekspas. Deze gesprekspas is ontwikkeld naar aanleiding van de volgende resultaten: 'Ieder mens is een seksueel wezen en heeft behoeften op seksueel vlak', 'Geschikt voorlichtingsmateriaal' is afhankelijk van de ontwikkelingsleeftijd waarin het kind zich bevindt in verband met de discrepantie op lichamelijk, sociaal-, emotioneel- en cognitief gebied; dit verschilt per kind en moet dan ook per kind bepaald worden', 'Visualisatie en concretisering van het voorlichtingsmateriaal is van groot belang', 'Met het oog op de missie en visie is het van belang dat het voorlichtingsmateriaal bijdraagt aan de kwaliteit van bestaan', 'Door als begeleiders invulling te geven aan de missie, visie en doelstellingen, is het mogelijk om op één lijn te functioneren', 'Er dient aandacht besteed te worden aan de persoonlijke normen en waarden van de begeleiders' en 'De begeleiders dienen een open attitude te hebben ten opzichte van het thema seksualiteit. Het is daarbij van belang dat zij hier open over durven te spreken'. Bij het ontwikkelen van dit product vonden wij het belangrijk dat de vorm waarin het wordt aangereikt de begeleiders zou aanspreken en dat het een compact product zou zijn dat we iedere begeleider kunnen bieden. Hierdoor zal de stap kleiner zijn om daadwerkelijk met het product aan de slag te gaan. Het is een handzaam product geworden, dat bijvoorbeeld gemakkelijk te bewaren is in de portemonnee.

De gesprekspas is een pasje voor in de portemonnee van iedere begeleider. Het pasje is voorzien van verschillende vragen en opmerkingen welke betrekking hebben op het spreken over het thema. Achter de tekst bevindt zich een geïllustreerde zaadcel welke symbool staat voor het actief bezig zijn met de seksuele ontwikkeling van de kinderen.

De functie van dit product is dat het de begeleiders van Jacala stimuleert om met elkaar in gesprek te blijven gaan over het onderwerp seksualiteit met betrekking tot de ontwikkeling van de kinderen en met betrekking tot de missie, visie en doelstellingen van de instelling. Het pasje begint op beide zijden met de prikkelende zin 'Attention! We need to talk!', oftewel: 'Attentie! Wij moeten praten!'. Daarop volgen twee gebieden; de ene kant van het pasje gaat in op de seksuele ontwikkeling van de kinderen en de andere kant van het pasje gaat in op de missie, visie en doelstellingen en welke rol de begeleider daar in speelt. De vragen die onder deze thema's staan, hebben betrekking op de desbetreffende doelgroep. Deze is rechts onder aan het pasje te vinden, namelijk het kind of de begeleider. Verder staat op beide zijden links onderaan nog een aandachtspunt voor de specifieke gebieden.

De kracht van dit pasje ligt in de aanmoediging om het gesprek over het onderwerp seksualiteit gaande te houden. Het vraagt om continue gezamenlijke reflectie op het thema; hoe men er mee bezig is en wat eventueel nog de aandacht verdient. Daarbij heeft iedere begeleider een pasje in het bezit en draagt een ieder deze met zich mee. Zo'n pasje is handzaam en tastbaar. Dit maakt het voor de begeleiders aantrekkelijk om het pasje bij zich te dragen, waardoor de kans dat daadwerkelijk bezig gegaan wordt met seksuele voorlichting groter is.

Het is de bedoeling dat dit pasje minimaal iedere drie maanden in de vergadering erbij gepakt wordt en dat de begeleiders de punten gezamenlijk langslopen. Op deze wijze ontstaat er een

vaste structuur waarmee voor de begeleiders duidelijk is wat er van hen verwacht wordt. Daarnaast heeft het thema seksualiteit zo een duidelijke plaats.

8.3.2 Checklist

De checklist is ontstaan omdat wij het van belang vinden dat we de begeleiders bij wijze van spreken op een presenteerblaadje kunnen aanbieden welke stappen gezet moeten worden voordat aan de slag kan worden gegaan met het geven van voorlichting. Hierdoor hoeven de begeleiders van Jacala daar niet zelf over na te denken, wat tijd bespaart en het proces versnelt. Wij hebben namelijk van de begeleiders begrepen dat de werkdruk momenteel hoog is. De volgende resultaten hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van de checklist: 'Het geven van seksuele voorlichting is van belang voor het aanleren van adequaat gedrag met betrekking tot het thema seksualiteit', 'Geschikt voorlichtingsmateriaal' is afhankelijk van de ontwikkelingsleeftijd waarin het kind zich bevindt in verband met de discrepantie op lichamelijk, sociaal-, emotioneel- en cognitief gebied; dit verschilt per kind en moet dan ook per kind bepaald worden', 'Visualisatie en concretisering van het voorlichtingsmateriaal is van groot belang' en 'De begeleiders dienen een open attitude te hebben ten opzichte van het thema seksualiteit. Het is daarbij van belang dat zij hier open over durven te spreken'

De checklist is een lijst voorzien van punten welke moeten worden langsgelopen en uitgevoerd, alvorens er begonnen kan worden met het geven van seksuele voorlichting aan de kinderen. Daarnaast is de checklist voorzien van aandachtspunten met betrekking tot de begeleider, alsook van voorwaarden om voorlichting te kunnen geven. Ook op de checklist bevinden zich geïllustreerde zaadcellen welke symbool staat voor het actief bezig zijn met de seksuele ontwikkeling van de kinderen. De checklist wordt opgenomen in de ontwikkelingsmap die we verderop zullen beschrijven.

De acties welke door de begeleiders ondernomen moeten worden en die puntsgewijs staan beschreven in de checklist, zijn zoal het om de tafel zitten met alle begeleiders om te bespreken hoe er met seksualiteit omgegaan gaat worden, het inlichten van de wettelijk vertegenwoordigers en het onderling afspreken wie van welk kind toezicht houdt op de seksuele ontwikkeling.

Naast deze acties zijn er aandachtspunten opgenomen welke betrekking hebben op de begeleider. Ook deze punten gaan vooraf aan het geven van voorlichting en maken dan ook deel uit van de voorbereiding. De punten bestaan zowel uit vragen als uit vereisten: 'heeft u het voorlichtingsmateriaal doorgelezen?' en 'zorg dat het kind zich belangrijk en gehoord voelt,' zijn voorbeelden hiervan.

Tenslotte volgen er voorwaarden wat betreft het geven van voorlichting. Deze voorwaarden hebben betrekking op het kind en dienen door de begeleiders te worden beoordeeld of er aan voldaan wordt. Zo niet, dan dient hier acht op gegeven te worden.

De functie van dit product is om de begeleiders te helpen om de stap naar de uitvoering van seksuele voorlichting te maken, zodat het geven van seksuele voorlichting daadwerkelijk een plaats gaat innemen in het begeleiden van de kinderen en dat het niet blijft liggen. Het gemak ervan zit in het feit dat er exact staat aangegeven wat er nog uitgevoerd moet worden. Als het ware is het een kwestie van afvinken tot aan het moment dat al deze voorafgaande stappen zijn uitgevoerd; dan kan er werkelijk begonnen worden met het geven van seksuele voorlichting aan de kinderen.

8.3.3 Behoeften-schema

Dit schema is ontwikkeld naar aanleiding van hoofdstuk zeven, waar vier materialen zijn gekozen om te gaan gebruiken. In dat hoofdstuk is echter niet uitgewerkt waar de vier boeken exact op aansluiten. De kans bestaat dat het voor de begeleiders van Jacala dan ook onduidelijk zou zijn welk materiaal in een bepaalde situatie gebruikt dient te worden. Naar aanleiding van dit gedachtegoed hebben wij het behoeften-schema opgesteld met stellingen van situaties die (kunnen) voorkomen op de behandelgroep en daar het juiste materiaal aan gekoppeld. Met dit

behoeften-schema bieden we een praktisch handvat waarmee per kind de passende methode gevonden kan worden en de begeleiders aan de hand van het materiaal op dezelfde wijze kunnen handelen omtrent het geven van seksuele voorlichting. De resultaten die bijgedragen hebben aan het ontwikkelen van het behoeften-schema zijn de volgende: 'Ieder mens is een seksueel wezen en heeft behoeften op seksueel vlak', 'Het ontbreekt kinderen met een verstandelijke beperking en autisme vaak aan kennis over het eigen lichaam', 'Het geven van seksuele voorlichting is van belang voor het aanleren van adequaat gedrag met betrekking tot het thema seksualiteit', 'Geschikt voorlichtingsmateriaal' is afhankelijk van de ontwikkelingsleeftijd waarin het kind zich bevindt in verband met de discrepantie op lichamelijk, sociaal-, emotioneel- en cognitief gebied; dit verschilt per kind en moet dan ook per kind bepaald worden', 'Visualisatie en concretisering van het voorlichtingsmateriaal is van groot belang' en 'Door als begeleiders invulling te geven aan de missie, visie en doelstellingen, is het mogelijk om op één lijn te functioneren'.

Het behoeften-schema is een product dat volgt op het voorgaande product; het behoeften-schema helpt de begeleiders te bepalen welk voorlichtingsmateriaal geschikt is bij bepaald gedrag dat het kind laat zien. Ook dit schema wordt opgenomen in de ontwikkelingsmap welke in de volgende paragraaf zal worden beschreven.

In de linker kolom staan verschillende situaties beschreven over wat het kind laat zien. Dit kan betrekking hebben op gedrag of kennis. Voorbeelden van situaties welke in deze kolom staan beschreven, zijn 'het kind zoekt fysiek contact met anderen' en 'het kind heeft moeite met praten over seksualiteit'.

De rechter kolom heeft betrekking op de linker kolom; kijkend naar een bepaalde situatie in de linker kolom, staat in de rechter kolom het materiaal vermeld welke gebruikt dient te worden voor dat specifieke gedrag en/of de kennis van het kind.

De functie van dit product is dat de begeleiders een handvat hebben om te bepalen welk materiaal aansluit op de behoefte van het kind. Aangezien het voorlichtingsmateriaal afgestemd dient te worden op de behoefte van het kind, is dit een onmisbaar punt. Door dit schema is de begeleider in staat om zo goed mogelijk aan te sluiten op wat het kind nodig heeft. Het afstemmen op de behoefte van het kind dient voor ieder kind persoonlijk gedaan te worden, aangezien de behoeften van het ene kind niet de behoeften van het andere kind zijn.

8.3.4 Ontwikkelingsmap

Tijdens het brainstormen stuitte we op het feit dat we bij de behandelgroep te maken hebben met meerdere begeleiders die aan de slag zullen moeten gaan met dit thema. Hierbij bedachten we dat het nodig is dat men overzicht heeft over wat er gedaan wordt aan voorlichting bij ieder individueel kind. Het is goed om elkaar daarop scherp te houden en daarnaast is het fijn dat iedereen op de hoogte is van de ontwikkelingen, met name omdat wij het zeer van belang vinden dat in de teamvergadering dit thema ook als agendapunt wordt besproken. Om deze reden hebben wij de ontwikkelingsmap ontwikkeld, waarin bijgehouden wordt wat besproken is en hoe daar aanvulling aan is gegeven. De volgende resultaten hebben aan deze ontwikkelingsmap bijgedragen: 'Ieder mens is een seksueel wezen en heeft behoeften op seksueel vlak', 'Het ontbreekt kinderen met een verstandelijke beperking en autisme vaak aan kennis over het eigen lichaam', 'Het geven van seksuele voorlichting is van belang voor het aanleren van adequaat gedrag met betrekking tot het thema seksualiteit' en 'Door als begeleiders invulling te geven aan de missie, visie en doelstellingen, is het mogelijk om op één lijn te functioneren'. De ontwikkelingsmap ondersteunt op die wijze de begeleiders in het houden van overzicht met betrekking tot de seksuele ontwikkeling van de kinderen.

Vooraan in de map worden de checklist en het behoeften-schema opgenomen. Daarnaast bevat de map verschillende tabbladen, voor ieder kind één. Achter deze tabbladen zijn formats te vinden waarop gevraagd wordt naar de datum, het voorlichtingsmateriaal, het thema van de seksuele voorlichting en hoe het geven van de voorlichting verliep. Het format dient door de

begeleider te worden ingevuld wanneer deze aan de slag geweest is met het geven van seksuele voorlichting. Er is in het format ook ruimte voor 'overige opmerkingen'.

Op de voorkant van de ontwikkelingsmap is dezelfde zaadcel te vinden als bij de eerder omschreven producten. Op deze manier zijn de producten duidelijk herkenbaar als zijnde handvatten voor het geven van seksuele voorlichting. De map dient in de kast gezet te worden waar ook de rapportagemappen in staan.

Het is de bedoeling dat in deze map voor ieder kind de voortgang van de seksuele voorlichting wordt bijgehouden. Het kan gezien worden als een soort rapportage, alleen dan specifiek met betrekking tot de seksuele ontwikkeling van het kind. In de map wordt bijgehouden met welk thema het kind bezig is, zodat door iedere collega teruggevonden kan worden hoever het kind is. Daarnaast is aan de hand van het format ook duidelijk met welk materiaal het kind op dat moment bezig is. De ruimte die er is voor overige opmerkingen, kan naar eigen wens en inzicht worden ingevuld.

Het doel van deze map is om bij alle begeleiders duidelijkheid te scheppen over welke thema's de kinderen individueel bezighouden. Daarbij dient deze map ook als hulpmiddel om de begeleiders te helpen het overzicht te bewaren over de seksuele voorlichting.

Hoofdstuk 9 Conclusie/discussie

9.1 Inleiding

In voorgaande hoofdstukken zijn diverse onderwerpen behandeld. Ieder van deze hoofdstukken heeft op minimaal één deelvraag een antwoord gevormd. Deze deelvragen dragen bij aan het beantwoorden van de hoofdvraag van dit onderzoek:

Welke handvatten kunnen de begeleiders van Jacala geboden worden om de kinderen in de leeftijd van negen tot en met veertien jaar met een verstandelijke beperking en autisme te ondersteunen in hun seksuele ontwikkeling?

Om antwoord op deze hoofdvraag te kunnen geven, is literatuur bestudeerd en zijn er interviews afgenomen. Gedurende het onderzoek werd duidelijk dat het begrip ‘seksuele ontwikkeling’ veel facetten omvat. Het is een breed begrip. Om die reden zijn er keuzes gemaakt met betrekking tot het afbakenen, bijvoorbeeld om ons enkel te richten op de leeftijd van negen tot en met veertien jaar en op kinderen met een licht- tot matige verstandelijke beperking en autisme.

9.2 Conclusie

In het onderzoek zijn verschillende aspecten naar voren gekomen welke van belang zijn om rekening mee te houden, zodat de begeleiders van Jacala van de juiste handvatten kunnen worden voorzien. Hieronder vindt u in het kort de resultaten van de afzonderlijke hoofdstukken:

Het verloop van de seksuele ontwikkeling van de kinderen

Binnen dit hoofdstuk is de seksuele ontwikkeling van kinderen met een verstandelijke beperking en kinderen met een vorm van autisme beschreven, alsook de ontwikkeling van een normaal begaafd kind. De in dit hoofdstuk beschreven informatie is van belang voor de begeleiders om een inschatting te kunnen maken op welk niveau ieder kind functioneert met betrekking tot de cognitieve, sociale en emotionele ontwikkeling. Het hoofdstuk draagt bij aan de kennis van de begeleiders.

Het belang van voorlichting en de functie en werkwijze van verschillende voorlichtingsmaterialen

De literatuur in dit hoofdstuk benadrukt dat seksuele voorlichting van belang is. Het niet geven van voorlichting brengt risico's met zich mee, omdat men (on)bewust belangrijke informatie achterhoudt voor de kinderen, waardoor deze niet op alle gebieden worden ondersteund. De voorlichtingsmaterialen die in dit hoofdstuk beschreven worden, dienen als handvatten om met het thema aan de slag te gaan, welke helpend zijn om de kinderen op de juiste manier voorlichting te geven.

De visie van de instelling ten opzichte van het thema

Aangezien het momenteel voor de begeleiders nog onduidelijk is hoe er precies omgegaan moet worden met het thema seksualiteit, is er gekeken naar de visie van de instelling en hoe daar in de praktijk mee om wordt gegaan. Daarbij is gekeken naar hoe het thema binnen die visie zou passen, maar ook hoe de begeleiders van Jacala zelf tegenover seksualiteit staan. Hierdoor is verheldering en verdieping beoogd wat ook als handvat kan werken.

Passend materiaal

Tevens hebben we de verschillende voorlichtingsmaterialen van hoofdstuk vijf tegen elkaar afgewogen en er een aantal gekozen voor de behandelgroep Jacala. Deze materialen zijn het

meest passend bij de mogelijkheden van de doelgroep en sluiten bovendien aan op de visie van de instelling. Het is de taak van de begeleiders van Jacala om per kind te gaan kijken naar welk materiaal het beste aansluit bij de individuele ontwikkeling. Deze keuze kunnen zij maken aan de hand van het schema welke hulp biedt bij de keuze voor geschikt materiaal. Dit schema is in het vorige hoofdstuk besproken en is te vinden in bijlage Q.

Producten

Door de resultaten van hoofdstuk vier tot en met zeven te verbinden, zijn tastbare producten ontstaan. De focus van de producten ligt op het bieden van handvatten aan de begeleiders om met het thema seksualiteit aan de slag te gaan. Zo is er bijvoorbeeld een gesprekspas ontworpen waarop belangrijke punten uit de resultaten staan die besproken moeten worden. Tevens is er een checklist ontwikkeld om de begeleiders te helpen met het doorlopen van de stappen die voorafgaan aan het geven van seksuele voorlichting. Verder is er een behoeften-schema opgesteld aan de hand van stellingen met daarbij het passende materiaal. Ten slotte bieden we een ontwikkelingsmap aan waarin de ontwikkelingen van het geven van seksuele voorlichting per kind kan worden bijgehouden.

Bovenbeschreven resultaten die verkregen zijn door dit onderzoek wat liep vanaf februari tot mei, hebben bijgedragen aan het creëren van handvatten voor de begeleiders.

Zo zijn theoretische kaders beschreven, waardoor de begeleiders van Jacala na het lezen van dit onderzoek meer kennis over het thema seksualiteit hebben. Dit zorgt ervoor dat zij in staat zijn bewust te handelen. Dit wil zeggen dat zij weten waar rekening mee gehouden dient te worden met betrekking tot de ontwikkeling van de doelgroep op seksueel vlak. Het is hen duidelijk wat 'normaal' gedrag is, afhankelijk van de verschillende ontwikkelingsniveaus.

Naast de theoretische kaders, wordt ook voorlichtingsmateriaal aangereikt wat dient als handvat om als begeleider met een kind met het thema seksualiteit aan de slag te gaan. Dit maakt de drempel lager voor de begeleiders om materiaal uit de kast te trekken.

De ontwikkelde producten werken aan het verkrijgen van een open attitude over seksualiteit en zetten het thema op de kaart, zodat men er niet meer omheen kan. De producten geven de begeleiders een voorzet dat er echt iets mee gedaan moet worden en biedt vervolgens een houvast om het te blijven volhouden.

Ten slotte bieden we handvatten door de aanbevelingen die na deze conclusie volgen. In de aanbevelingen bieden we die handvatten aan die niet direct passend zijn geweest binnen de kaders van ons onderzoek, maar wel belangrijk zijn voor de begeleiders van Jacala om actief met het thema seksuele voorlichting aan de slag te gaan.

De genoemde handvatten zijn stapsgewijs opgebouwd; vanaf het vergroten van de kennis van de begeleiders binnen Jacala, tot en met het daadwerkelijk geven van seksuele voorlichting aan de kinderen. Dit alles draagt bij aan de kwaliteit van bestaan van de kinderen. De kinderen leren hun wensen zichtbaar te maken en grenzen te kennen en te stellen met betrekking tot het thema seksualiteit; het gezegde van 'kennis is macht' sluit mooi op onze bevindingen uit dit onderzoek aan. Tegelijkertijd zullen zij worden erkend in hun (seksuele) ontwikkeling.

9.3 Discussie

Wij hebben overwogen om het management en de wettelijk vertegenwoordigers in dit onderzoek mee te nemen. Uiteindelijk hebben wij er bewust voor gekozen om dit niet te doen en ons te focussen op de personen die uitvoerend werk verrichten, omdat zij met dit onderwerp aan de slag zullen moeten gaan. Het management is echter wel van belang voor een goede implementatie van het geven van seksuele voorlichting. Tevens is de betrokkenheid van ouders hierbij onmisbaar; de voorlichting kan niet worden beperkt tot binnen de instelling, maar moet ook in de thuissituatie aan bod komen.

In dit onderzoek hebben wij ons beperkt tot het interviewen van de begeleiders en gedragskundige van Jacala. Daarom zijn alleen bevindingen van die begeleiders gekoppeld aan de literatuur, waardoor dit onderzoek dus niet te generaliseren is. De persoonlijke bevindingen van de begeleiders worden namelijk weergegeven. Hierbij vonden we het belangrijk dat we alle begeleiders die direct betrokken zijn met de zorg voor de kinderen van Jacala zouden bereiken en dat is ons grotendeels gelukt.

Wij hebben vijftien materialen beschreven in hoofdstuk vijf. Uiteraard zijn dit niet alle materialen die op de markt zijn om seksuele voorlichting te geven, maar het is niet haalbaar om ieder voorlichtingsmateriaal door te nemen. De keuzes zijn gemaakt op basis van eigen voorwaarden die wij aan het materiaal hebben gesteld op basis van de informatie die wij tot ons genomen hebben met betrekking tot het onderwerp. Deze voorwaarden bestonden uit schrijfstijl, doelgroep, visuele ondersteuning, leeftijd en mogelijkheid tot interactie.

Op de behandelgroep Jacala zijn in het verleden al verschillende voorlichtingsmaterialen aangeschaft en is al verscheidene malen geprobeerd om een start te maken met het geven van voorlichting. Dit is echter nooit doorgezet, doordat het hen aan tijd en handvatten ontbrak. De producten die wij hebben ontwikkeld, richten zich dan ook op de weg die voorafgaat aan het geven van voorlichting. Wij denken dat daar de hoogste prioriteit ligt als het gaat over het aanreiken van handvatten. Dit maakt echter dat van de begeleiders wordt verwacht dat zij zelf de te gebruiken voorlichtingsmaterialen doornemen, zodat ze weten hoe deze materialen concreet gebruikt dienen te worden.

Dit onderzoek is dus specifiek uitgevoerd voor de begeleiders van de behandelgroep Jacala, wat maakt dat de resultaten persoonlijk en direct zijn voor hen. In het volgende hoofdstuk volgen de aanbevelingen welke wij doen aan de begeleiders van Jacala.

Hoofdstuk 10 Aanbevelingen

10.1 Inleiding

Tijdens dit onderzoek naar seksuele voorlichting aan kinderen en jongeren in de leeftijd van negen tot en met veertien jaar met een verstandelijke beperking en vorm van autisme, zijn interviews afgenomen en is literatuur doorgelezen. Hierbij stuitte we op informatie die we niet konden verwerken in ons onderzoek, maar welke echter wel aan te bevelen zijn aan de begeleiders van Jacala.

10.2 Aanbevelingen

Wettelijk vertegenwoordigers niet passeren

Ten eerste willen we benadrukken dat seksuele voorlichting niet zonder toestemming van wettelijk vertegenwoordigers mag worden uitgevoerd. Als begeleiders moet men nooit de personen overslaan die over het kind gaan; zij zijn ten slotte verantwoordelijk voor de opvoeding van hun kind en een behandelgroep mag hen deze verantwoordelijkheid nooit ontnemen (Slot & Spanjaard, 2010, p. 295). Het is van belang om te weten hoe zij over het thema denken en wat zij ervan vinden dat hiermee aan de slag gegaan wordt.

Vaak zijn de wettelijk vertegenwoordigers ook de ouders van het kind welke hierin niet mogen gepasseerd worden. Zij blijven de ouders en hebben er recht op om te weten hoe het hun kind vergaat en wat hun kind meemaakt (Slot & Spanjaard, 2010, p.296).

Eigen netwerk-systeem inzetten

Daarnaast is het goed om de wettelijk vertegenwoordigers actief te betrekken in het thema, want samen staat men sterker. Als krachten worden gebundeld, zal de uitwerking het beste zijn en leert het kind dat in beide leefwerelden het thema veilig besproken kan worden (Slot & Spanjaard, 2010, p.296).

Protocolleren

Verder is het goed om een protocol op te stellen omtrent het thema seksualiteit. Momenteel is het voor de begeleiders namelijk onduidelijk hoe er invulling aan het thema gegeven kan worden en lijken de meesten te doen wat hun hart hen ingeeft. Een protocol helpt om duidelijkheid te scheppen over de werkwijze. Het beschrijft namelijk de te volgen procedure op lokaal niveau (NJI, z.d.). Daarbij stuurt een protocol beslissingen aan van de hulpverleners die in de dagelijkse praktijk staan. Kortom geeft het aan 'wie, wat en hoe te handelen op welke werkplek (NJI, z.d.)'. Het verschil met richtlijnen is dat een protocol geen algemene aanbevelingen bevat, maar duidelijke, concrete aanwijzingen omtrent het te volgen beleid. Eigenlijk bevat het dus een soort voorschriften (NJI, z.d.). De begeleiders van de behandelgroep staan echter niet in die positie dat zij zelf een protocol op mogen stellen. Deze verantwoordelijkheid ligt bij hogerhand.

Verdieping zoeken in literatuur

Als begeleiders van Jacala is het goed om cursussen te gaan volgen welke betrekking hebben op het thema seksualiteit, gezien het feit dat zij zelf aangeven weinig tot geen kennis te hebben omtrent dit onderwerp. Dergelijke cursussen worden binnen Reinaerde zelf aangeboden door ROOT.

Naast deze cursussen zou het goed zijn om zelf ook echt tijd te nemen en te investeren in het doornemen van literatuur. Begeleiders zijn op een bepaalde manier ook verplicht om kennis te hebben over dit soort onderwerpen, omdat zij voor een groot gedeelte bezig zijn met de opvoeding van de kinderen en jongeren (Zwikker, Van de Haterd, Hens & Uyttenboogaart, 2011, p.40).

Plan do check act (deming circle)

Tevens is het in onze ogen van belang om het thema regelmatig te evalueren en per kind door te nemen in bijvoorbeeld de teamvergadering bij bespreking van kind-zaken. Voorafgaand moet een duidelijk plan opgesteld zijn; hoe geven we richting aan het geven van voorlichting, daarna moet dit plan tot uitvoering worden gebracht, waarna een evaluatie volgt waarin besproken wordt of het plan en de uitvoering goed waren of dat er sprake moet zijn van aanpassing. Na die check is de mogelijkheid er om bij te sturen, dus te reageren op de check (Nieuwenhuis, 2010).

Verzorging

Verder lijkt het ons goed om een levensgrote spiegel aan te schaffen en die in de badkamer te plaatsen of op te hangen. Vaak hangt er maar een kleine spiegel waarbij alleen op ooghoogte naar zichzelf gekeken kan worden, dus dat wil zeggen naar het gezicht. Om kinderen te leren hun lichaam kennen, moeten ze ook de mogelijkheid hebben om zichzelf te bekijken. Zo'n levensgrote spiegel helpt daarbij (Jeurissen-Steeghs, 2010, p.57).

Hoofdstuk 11 Evaluatie

11.1 Inleiding

Aan het begin van dit onderzoek zijn verschillende aspecten vastgesteld om tot onderzoek te kunnen komen. Zo aan het eind van dit onderzoek vragen deze aspecten om een evaluatie; waarin hebben deze aspecten geresulteerd en is dit zoals in het begin werd verwacht? De volgende aspecten zullen in dit hoofdstuk geëvalueerd worden: de probleemstelling, doelstelling, werkwijze en onze persoonlijke visie.

11.2 Probleemstelling

De probleemstelling is bij het schrijven van het plan van aanpak voor dit onderzoek opgesteld en is in het eerste hoofdstuk van dit onderzoek opgenomen. Deze probleemstelling luidt als volgt: 'In de loop van de jaren is de leeftijd van de kinderen op de behandelgroep Jacala van Reinaerde hoger komen te liggen, waardoor seksuele voorlichting een hoge prioriteit gekregen heeft. Aangezien dit thema nieuw is voor de begeleiders van Jacala, ontbreekt het hen aan handvatten om seksuele voorlichting te geven. Hierdoor ontbreekt het de kinderen in de leeftijd van negen tot en met veertien jaar eveneens aan kennis en normatieve kaders met betrekking tot dit onderwerp'.

Als we kijken naar hoe deze probleemstelling een rol heeft gespeeld in het bepalen van de hoofdstukken en de invulling hiervan, is deze rol groots te noemen. Alles wat binnen dit onderzoek in werking is gesteld, is naar aanleiding van de probleemstelling. Deze heeft mede het kader gevormd waaruit wij ons onderzoek hebben verricht, omdat dit onderzoek namelijk draait om het verhelpen van het geschetste probleem uit de probleemstelling.

Dit was ook de verwachting die wij hadden van de probleemstelling; deze zou ons ondersteunen in het verhelderen van het probleem en ons dwingen er vervolgens mee aan de slag te gaan. Wij zijn dan ook van mening dat een onderzoek staat of valt met de probleemstelling; als deze niet klopt, weet je niet waar je naar moet zoeken en kan er dus onmogelijk een samenhangend onderzoek uit voortkomen.

11.3 Doelstelling

Ook de doelstelling is bij het schrijven van het plan van aanpak ontstaan. Deze gaf het doel weer welke wij voorafgaand aan het onderzoek beoogden, ook wel voorspellingen te noemen.

De doelstelling heeft ons geholpen om voor ogen te houden waar we naar toe wilden werken. Daarnaast bood het een houvast op de momenten dat we even niet meer wisten hoe we verder moesten met ons onderzoek.

Aan het eind van het onderzoek is de doelstelling echter hier en daar wat bijgeschaafd. Waar de doelstelling in het begin een leidraad vormde, waren we aan het eind juist verder dan het in het begin beoogde doel. Door het onderzoek heen werd ons steeds duidelijker hoe er concreet aan de doelstellingen kon worden gewerkt, waardoor we ze uiteindelijk specifieker en concreter hebben neer kunnen zetten. Wij hadden aan het begin als doelstelling voor ogen dat we de begeleiders zouden voorzien van namen van methoden die geschikt zijn voor de doelgroep om seksuele voorlichting te kunnen geven. Dus wij hadden niet voor ogen dat we ook nog producten zouden ontwikkelen die ook dienen als handvat voor de begeleiders om tot het geven van voorlichting te komen. Daardoor is ons blikveld verruimd. Dit zien wij echter alleen maar als positief; in het begin kan men niet altijd voorzien welke mooie resultaten er bereikt zullen worden!

11.4 Werkwijze

Het plan van aanpak vroeg ons verder om een werkwijze te beschrijven voor het uitvoeren van ons onderzoek. Deze werkwijze vormde de basis voor de onderzoeksmethoden, zoals het houden van interviews en het onderzoeken van de literatuur.

De werkwijze heeft op deze manier aan het begin een duidelijk beeld geschept met betrekking tot de uitvoer van ons onderzoek. We hadden op deze manier al snel duidelijk dat we literatuur wilden onderzoeken met betrekking tot verschillende terreinen en dat we met de begeleiders van Jacala interviews wilden gaan houden. Het vormde samen met de voorgaande aspecten voor een bepaalde afbakening van ons onderzoek.

De werkwijze is gedurende het onderzoek echter op een aantal vlakken aangepast. Zo hadden we aan het begin van ons onderzoek voor ogen om de manager bij ons onderzoek te betrekken, maar hebben we al vrij snel besloten om dit niet te doen vanwege de breedte van ons onderzoek. De begeleiders zijn tenslotte de personen die inhoudelijk betrokken zijn met de zorg en hier mee aan de slag gaan. Daarnaast stond ook het plan om een enquête te houden onder de wettelijk vertegenwoordigers van de kinderen, maar ook dit leek voor dit specifieke onderzoek niet relevant; het zou geen toegevoegde waarde gehad hebben voor de probleemstelling en de onderzoeksvraag.

11.5 Persoonlijke visie

Aan het begin van dit onderzoek hadden wij bepaalde verwachtingen omtrent het uiteindelijke eindproduct. We hoopten de begeleiders echt een tastbaar product aan te kunnen reiken waarmee zij verder konden gaan met het thema seksualiteit.

In de eerste plaats waren wij vooral gefocust op het aanreiken van geschikt materiaal, omdat dit de directe vraag was vanuit de instelling. Echter hierdoor hadden we niet de gehele hoofdvraag in beeld, omdat de hoofdvraag breder is dan het aanbieden van geschikt materiaal, namelijk het aanbieden van handvatten. Dit moest nog in concreter vat gegoten worden en dat is ons gelukt door het ontwikkelen van producten die gemakkelijk ingezet kunnen worden en helpend zijn om aan de slag te gaan met het thema seksuele voorlichting. Bovendien voelde het voor ons ook nog niet af toen we alleen geschikte materialen beschreven hadden. Wij zijn tevreden met hoe ons uiteindelijke afstudeeronderzoek eruit is komen te zien en we vinden dat er nu een product voor u ligt wat meer bevat dan wat wij voor ogen hadden. We hebben voldoende informatie aangereikt aan de begeleiders om actief aan de slag te kunnen met dit onderwerp en bovendien hebben we met dit onderzoek goede theoretische kaders geboden die daarvoor zeer van belang zijn. De informatie die beschreven is, is daarbij volgens ons die informatie die van node is om methodisch te kunnen handelen

Literatuur

AAIDD (2013). Definition of Intellectual Disability. Geraadpleegd op 21 maart 2014, van <http://aaid.org/intellectual-disability/definition#.Uyw66vl5OgY>

Alkema, E. & Tjerkstra, W. (2011). *Meer dan onderwijs*. Assen: Van Gorcum

APA (1994). American Psychiatric Association. Diagnostic and statistical manual of mental disorders. Fourth edition. Washington DC: American Psychiatric Association

Baarda, D.B., Goede, M.P.M. de & Teunissen, J. (2009). *Basisboek Kwalitatief Onderzoek*. Groningen - Houten: Wolters-Noordhoff

Baron-Cohen, S. (2009). *Autisme en Asperger-syndroom – de stand van zaken*. Amsterdam: Nieuwezijds

Bart, C.K., Bontis, N. & Taggar, S. (2001). *A model of the impact of mission statements on firm performance*. Management Decision, Vol. 39 Iss: 1. McMaster University, Michael G. DeGroote School of Business, Innovation Research Centre

Berlo, W. van et al. (2011). *Beperkt weerbaar: Een onderzoek naar seksueel geweld bij mensen met een lichamelijke, zintuigelijke of verstandelijke beperking*. Utrecht: Rutgers WPF/Movisie

Blom, W. van der (2005). De voorlichtingsmethodes. In W. van der Blom, *Protocol Autisme en Seksualiteit: Over wensen en grenzen in de seksuele opvoeding van autistische kinderen*. (pp. 23-32). Maastricht: IvOO

Bosch & Suykerbuyk (2014). *Ontdek wie je bent, een speurtocht naar jezelf, versie de volwassen vrouw*. Geraadpleegd op 1 mei 2014, van <http://bosch-suykerbuyk.nl/?product=test-product-1>

Bosch, E. (2006). *Heeft een vrouw ook een piemel? De zin van emancipatie op het gebied van seksualiteit en intimiteit in het leven van mensen met een verstandelijke beperking*. Arnhem: Uitgeverij "Bosch & Suykerbuyk Trainingscentrum B.V."

Bosch, E. (1999). *Seksualiteit en relatievorming van mensen met een verstandelijke handicap; een praktijk- en discussieboek*. Baarn: Uitgeverij H. Nelissen

Bosch, E. & Suykerbuyk, E. (2007). *Ontdek wie je bent: Een speurtocht naar jezelf*. Arnhem: Bosch & Suykerbuyk Trainingscentrum

Bosch, E. & Suykerbuyk, E. (2000). *Seksuele voorlichting aan mensen met een verstandelijke handicap: De kunst van het verstaan*. Baarn: Uitgeverij H. Nelissen

Boudesteijn, F., Vegt, E.J.M. van der, Visser, K., Tick, N. & Maras, A. (2011). *Psychoseksuele ontwikkeling bij adolescenten met een autismespectrumstoornis: Ik Puber-training*. Assen: Koninklijke Van Gorcum

Brons – Wekken, S, van der (2009). Seksuele ontwikkeling. In S. Brons-van der Wekken, *Blozen mag; Met kinderen praten over seksualiteit*. (pp. 38 - 60). Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum

Bruinisse, S. van (z.d.). Recensie. Geraadpleegd op 1 mei 2014, van <http://www.bol.com/nl/p/waar-was-ik-voor-ik-er-was/1001004002903847/>

Burggraaf – Huiskes, M. (2011). Opvoedingsondersteuning en pedagogische preventie. In M. Burggraaf-Huiskes & G. Blokland, *Opvoedingsondersteuning als bijzondere vorm van preventie*. (p. 20) Bussum: Uitgeverij Coutinho

Delfos, M. F. (2011). De autistische stoornissen. In M. F. Delfos, *Een vreemde wereld – over autismespectrumstoornissen (ASS) : voor ouders, partners, hulpverleners, wetenschappers en de mensen zelf*. (pp. 95 - 96). Amsterdam: SWP

Didden, R., Didden-Alburg, J. (2008). Zelfredzaamheid bij kinderen en jeugdigen met autisme en een ernstige verstandelijke beperking. In R. Didden, *Begeleiding van kinderen en jongeren met autisme*. (pp. 161-175). Houten: Bohn Stafleu van Loghum

Doef, S. van der (2006). Hoe begeleid je een kind op seksueel gebied met PDD-NOS? (8 jr). Geraadpleegd op 18 april 2014, van <http://www.ouders.nl/vraagbaken/hoe-begeleid-je-een-kind-met-pdd-nos-op-seksueel-gebied-8-jr>

Doef, S. van der & Latour, M. (2011). *Ben jij ook op mij?* Amsterdam: Uitgeverij Ploegsma bv

Doorn, P. & Janssen, A. (2008). *Praten over seks: Methode voor het ondersteunen van mensen met een verstandelijke beperking bij hun seksuele ontwikkeling. Begeleidersboek*. Antwerpen-Apeldoorn: Garant

Doorn, P. & Janssen, A. (2008). *Praten over seks: Methode voor het ondersteunen van mensen met een verstandelijke beperking bij hun seksuele ontwikkeling. Werkmap*. Antwerpen-Apeldoorn: Garant

Driessen, B. (2013). *Autisme, seksualiteit en intimiteit*. Presentatie gepubliceerd op <http://www.auticomm.nl/docs/2013/presentatie-autisme-seksualiteit-en-intimiteit.pdf>

Encyclo. (2014). Definitie 'Seksualiteit'. Geraadpleegd op 19 april 2014, van <http://www.encyclo.nl/begrip/seksualiteit>

Fischbach, G.D. (2007). Leo Kanner's 1943 paper on autism. Geraadpleegd op 7 maart 2014, van <http://sfari.org/news-and-opinion/classic-paper-reviews/2007/leo-kanners-1943-paper-on-autism-commentary-by-gerald-fischbach>

Fougère, I. (2009). *Allereerste infoboek seksuele voorlichting 4-6 jaar*. Aartselaar: Deltas Centrale uitgeverij

Frans, E. & Franck, T. (2010). *Vlaggensysteem – praten met kinderen en jongeren over seks en seksueel overschrijdend gedrag*. Antwerpen - Apeldoorn: Garant

Gaag, R.J. van der (2006). Bijblijven. In R.J. van der Gaag. *Autismespectrumstoornissen*. (pp. 215-223). Houten: Bohn Stafleu van Loghum

Gerland, G. (2006). *Autisme; relaties & seksualiteit*. Antwerpen - Amsterdam: Houtekiet

Gerrits, P., Ruiter, K. & Mostert-Uijterwijk, M. (2010). *Wat doe je?! Psycho-educatie over seksualiteit voor jongeren met autisme*. Leiden: MultiCopy

Gezondheidsplein.nl (2014). Medische termen met een F. Geraadpleegd op 22 april 2014, van <http://www.gezondheidsplein.nl/medisch-woordenboek/item30768?letter=f>

Gijs, L., Gianotten, W.L., Vanwesenbeeck, I. & Weijnenborg, P.T.M. (2009). Voorlichting en preventie. In L. Gijs, W.L. Gianotten, I. Vanwesenbeeck & P.T.M. Weijnenborg. *Seksuologie*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum

Graaf, H. de (2013). *De seksuele ontwikkeling van kinderen met een beperking of psychiatrisch probleem*. Literatuuronderzoek. Utrecht: Rutgers WPF

Haan, W. de (2011). Zorgvisies uitgewerkt. Geraadpleegd op 22 april 2014, van <http://www.watze.info/zorgvisies.uitgewerkt.htm>

Hartog, A. den, Heestermans, M., Henderikse, B., Reijs, H. & Rooijen, M. den (2006). *Niet alleen – beleid in de ondersteuning van en zorg voor mensen met een verstandelijke beperking op het gebied van seksualiteit*. Reeuwijk: De Heij Repro

Heemelaar, M. (2000). *Seksualiteit, intimiteit en hulpverlening*. Houten/Diegem: Bohn Stafleu van Loghum

Hellemans, H., Colson, K., Verbraeken, C., Vermeiren, R. & Deboutte, D. (2007). Sexual behaviour in high-functioning male adolescents and young adults with autism spectrum disorder, *Journal of Autism and Developmental Disorders*. 37, 260-269

Hénault, I. (2006). Programma voor het ontwikkelen van socioseksuele vaardigheden. In I. Hénault, *Asperger-syndroom & seksualiteit: in adolescentie en volwassenheid*. (pp. 131-218). Amsterdam: Nieuwezijds

Isolde (2012). Ben jij ook op mij? Geraadpleegd op 1 mei 2014, van <http://www.trotsemoeders.nl/2012/01/ben-jij-ook-op-mij/>

Janouch, K. (2006). *Waar was ik voor ik er was?* Haarlem: Uitgeverij J.H. Gottmer

Jeurissen-Steeghs, R. (2010). *Hallo ik: Wie ben ik, Wat wil ik, en Wat kan ik? Seksuele beleving bij gehandicapten: Trainershandleiding*. Leuven - Den Haag: Acco

Kanner, L. (1943). Autistic Disturbances of Affective Contact. Geraadpleegd op 7 maart 2014, van <http://simonsfoundation.s3.amazonaws.com/share/071207-leo-kanner-autistic-affective-contact.pdf>

Koster, J.M.D., Stolze, P.W. (z.d.). Heeft u al een missie en een visie? Geraadpleegd op 30 april 2014, van http://www.google.nl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=4&cad=rja&uact=8&ved=0CEYQFjAD&url=http%3A%2F%2Fwww.hcg.net%2Fpublicaties%2Fontwikkelenideeen%2F42%2520heeft%2520u%2520al%2520een%2520missie%2520en%2520een%2520visie.pdf&ei=uc9gU6vdI4GkPbHNGLgF&usg=AFQjCNHahZSU02nlrImhDt97ZAmPEh_s5Q&sig2=u1K0Xt11r6e3URvIOeE1BA

Kuipers, M. (2009). *Pubers met autisme en seksualiteit*. Publicatie op Auticomm, Enschede: Auticomm

LOO SPH (2009). *De creatieve professional: met afstand het meest nabij*. Amsterdam: SWP

Maris, S., Vlucht, I. van der, Deurloo, J. & Lanting, C. (2014). *JGZ-richtlijn Seksuele ontwikkeling (0-19 jaar)*. Utrecht: Nederlands Centrum Jeugdgezondheid

Meer, R. van der (z.d.). Eerste infoboek - seksuele voorlichting. Geraadpleegd op 1 mei 2014, van <http://www.bol.com/nl/p/eerste-infoboek-seksuele-voorlichting/1001004006859043/>

Muris, P. (2004). Een stuurloos brein. Gebrek aan doelbewuste controle bij kinderen met een pervasieve ontwikkelingsstoornis. In P. Steerneman, J. Vandormael & J. Coolen (Red.). *Kind in de knel – Ontwikkelingsstoornissen in de praktijk van de jeugdzorg: samen-werken*. (p. 45). Antwerpen – Apeldoorn: Garant

Nieuwenhuis, M.A. (2010). Wat is een PDCA of Deming-cirkel? Geraadpleegd op 9 mei 2014, van http://123management.nl/0/020_structuur/a212_structuur_05_processtructuur_pdca.html

Nieuwenhuis, M.A. (2010). Strategie. Geraadpleegd op 25 april 2014, van http://123management.nl/0/010_strategie/a120_strategie_01_missie_visie_strategie.html

Nijs, P.F.A. de, Verheij, F, Vlutters, J.L. & Gelderblom, I.L. (2004). Ontwikkeling van kinderen met PDD op de basisschoolleeftijd, met specifieke aandacht voor de seksuele ontwikkeling. In P.F.A. de Nijs, F. Verheij, J.L. Vlutters & I.L. Gelderblom (Red.). *Ontwikkeling langs de levenslijnen*. (pp. 33 - 43). Antwerpen – Apeldoorn: Garant

NJI (z.d.). Definitie van protocollen. Geraadpleegd op 9 mei 2014, van <http://www.nji.nl/nl/Kennis/Databanken/Databank-Instrumenten-en-Richtlijnen/Definitie-van-protocollen>

Peeters, T. & Quak, G. (2002). *Het Aspergersyndroom – autisme in het regulier en speciaal onderwijs*. Apeldoorn: Garant

Poland, A. (2007). Seksuele voorlichting bij autisme. Geraadpleegd op 27 februari 2014, van http://www.google.nl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&ved=0CDEQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.leokanner.nl%2FPortals%2F712%2Fdocs%2FParachute%2520SO%2FSeksuele%2520voorlichting%2520LKS-AB.pdf&ei=85sQU6bSOI3Y7AaIrYHQBA&usg=AFQjCNFgP4XbYzBcyG36nNRcKgAmeXWkCA&sig2=C4vYmhBY_-mJxtCJwpiYcg

Politieacademie (2014). Thesaurus politiekunde. Geraadpleegd op 22 april 2014, van <https://thesaurus.politieacademie.nl/Thesaurus/Term/6193>

Princen, R. (2004). *Werkboek: Seksuele voorlichting voor jongeren met autisme*. Alkmaar: Uitgeverij Eigen Boek

Prins, M. (2008). De deugd van tegenwoordig. Onderzoek naar jongeren en hun grenzen. Geraadpleegd op 28 januari 2014, van <http://www.ru.nl/publish/pages/583379/dedeugdvantegenwoordig.pdf>

Redactie Bol.com (z.d.). Ben jij ook op mij? Een boek over seks, voor kinderen. Geraadpleegd op 1 mei 2014, van <http://www.bol.com/nl/p/ben-jij-ook-op-mij/1001004011542562/>

Reinaerde (2014). Reinaerde Jacala. Geraadpleegd op 28 april 2014, van <http://reinaerde.nl/locaties-en-diensten/Locatie-detail/?id=350>

Reinaerde (2014). Visie en missie. Geraadpleegd op 26 april 2014, van <http://reinaerde.nl/home/organisatie/visie-missie/>

Reinaerde (2013). *Jaarverslag 2013*. Utrecht: Reinaerde

Reynolds, M.A., Herbenick, D.L. & Bancroft, J.H. (2003). The nature of childhood sexual experiences: Two studies 50 years apart. In J. Bancroft (Red.). *Sexual Development in Childhood*. Bloomington: Indiana University Press

Rijksoverheid. (z.d.). Seksuele vorming van jongeren. Geraadpleegd op 29 januari 2014 van <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/gezonde-seksualiteit/seksuele-vorming-van-jongeren>

Rutgers WPF (z.d.). Seksuele ontwikkeling. Geraadpleegd op 16 april 2014, van <http://www.seksuelevorming.nl/content/seksuele-ontwikkeling>

Rutgers WPF (z.d.). Ben jij ook op mij? Geraadpleegd op 1 mei 2014, van [http://shop.rutgerswvf.nl/webwinkel/leeftijd/\(jonge\)-kinderen/ben-jij-ook-op-mij/15205&page=](http://shop.rutgerswvf.nl/webwinkel/leeftijd/(jonge)-kinderen/ben-jij-ook-op-mij/15205&page=)

RVM (2002). *Verstandelijk gehandicaptenzorg als onderdeel van de gezondheidszorg*. Achtergrondstudie bij het advies samen leven in de samenleving, Zoetermeer: Raad voor de volksgezondheid en zorg.

RIVM (2014). Wat is preventie? Geraadpleegd op 18 april 2014, van <http://www.nationaalkompas.nl/preventie/wat-is-preventie/>

Schalock, R.L. et al. (2010). *Intellectual Disability: Definition, Classification, and Systems of Supports* (Eleventh edition). Washington DC: AAIDD

Schermer, K. & Quint, P. (2008). *De organisatie als hulpmiddel*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum

Slot, N.W. & Spanjaard, H.J.M. (2010), *Competentievergroting in de residentiële jeugdzorg*. Amersfoort: ThiemeMeulenhoff

Stekelenburg – Halem, I, van (z.d.). Allereerste infoboek seksuele voorlichting 4 – 6 jaar. Geraadpleegd op 1 mei 2014, van <http://www.bol.com/nl/p/allereerste-infoboek-seksuele-opvoeding/1001004006859042/>

Telbach, S. (2010). De geschiedenis in modellen en getallen. In S. Telbach. *Dichterbij dan ooit, van patiënt naar burger. Verbeelding van de geschiedenis van de zorg voor mensen met een verstandelijke beperking*. (pp. 12-14). Venlo: Stichting Dichterbij

Van Dale (2014). Betekenis 'intelligentiequotient'. Geraadpleegd op 18 april 2014, van <http://www.vandale.nl/opzoeken?pattern=intelligentie+quotient&lang=nn#.U3TrC I ugY>

Van Dale (2014). Betekenis 'discrepantie'. Geraadpleegd op 18 april 2014, van <http://www.vandale.nl/opzoeken?pattern=discrepantie&lang=nn>

Vandereycken, W. en Deth, R. van (2004). Stoornissen bij kinderen en adolescenten. In W. Vandereycken en R. van Deth, *Psychiatrie*. (p. 234) Houten: Bohn Stafleu van Loghum

Velema – Drent, G. (2001). *Seksualiteit en mensen met een verstandelijke beperking*. Kampen: Kok

Verdoux, C. Cohen, J. Kahn-Nathan & J. Tordjman, G. (2009). *Eerste infoboek seksuele voorlichting 7-9 jaar*. Aartselaar: Deltas Centrale uitgeverij

Vermeulen, P. (2005). Autismespectrumstoornissen en seksualiteit. In de Plaatse. *Autisme en seksualiteit: opstellen over autisme in relatie tot seksualiteit en intimiteit*. (p. 17). Antwerpen – Apeldoorn: Garant

Vermeulen, P. (2005). *Een gesloten boek: autisme en emoties*. Leuven - Voorburg: Acco

Vink, H. et al. (2009). *Verliefd en zo...: Handboek*. Zoetermeer: Uitgeverij boekencentrum

Vink, H. et al. (2009). *Verliefd en zo...: Vertelboek*. Zoetermeer: Uitgeverij boekencentrum

Vink, H. et al. (2009). *Verliefd en zo...: Werkboek*. Zoetermeer: Uitgeverij boekencentrum

Visie & strategie (2011). Visie en strategie: kansen zien en keuzes maken. Geraadpleegd op 25 april 2014, van <http://www.visie-strategie.nl/>

Vries, F. de (2011). Column 'een Storm in je Hoofd'. Geraadpleegd op 18 april 2014, van http://www.pdd-nos.nl/columns/2011col/col_mei_11.html

Vries, F. de (2009). *Storm in je Hoofd*. Harlingen: FlevoDruk

Zeevalking, R. (2000). Prikkelverwerking, waar gaat dat over? In R. Zeevalking (e.d.). *Autisme: hoe te verstaan, hoe te begeleiden?* (p. 20). Houten-Diegem: Bohn Stafleu van Loghum

Zwiep, C. (2010). *Wat is wijsheid: seksuele opvoeding van jonge kinderen*. Amsterdam: SWP

Zwikker, N. Haterd, J. van de, Hens, H. en Uyttenboogaart, A. (2011). *Jeugdzorgwerker*. Publicatie in het kader van het actieplan professionalisering in de jeugdzorg door het Nederlands Jeugdinstituut en MOVISIE beroepsontwikkeling, Amsterdam: Uitgeverij SWP

Bijlage A

Topiclijst

- Werkwijze
 - Huidige aanpak
 - Valkuilen/risico's
 - Gewenste aanpak
 - Benadering vanuit begeleiders
- Verstandelijke beperking en autisme
 - Verschil in seksuele ontwikkeling
 - Seksueel gedrag
 - Emotionele ontwikkeling & cognitieve ontwikkeling
- Voorlichtingsmateriaal
 - Belang
 - Mogelijkheden
- Visie seksualiteit Jacala
 - Drijfveren
 - Zichtbaarheid in handelen
 - Visie op seksualiteit
 - Normen en waarden
 - Spanningsveld

Bijlage B

Interview gedragskundige en zorgcoördinatoren Semigestructureerd interview

Werkwijze

Huidige werkwijze met betrekking tot seksualiteit

1. Hoe kijkt u tegen de huidige aanpak van de behandelgroep Jacala aan met betrekking tot het thema seksualiteit?
2. Wat maakt dat u op zoek bent naar informatie over seksuele voorlichting voor deze doelgroep?
3. Wat vindt u de valkuilen van het niet geven van seksuele voorlichting?
4. Wat zijn in uw ogen risico's waarmee rekening gehouden moet worden wat betreft de seksualiteit?

Gewenste werkwijze

5. Wat moet er in uw ogen veranderen als het gaat over het thema seksualiteit op de behandelgroep Jacala?
6. Welke benaderingswijze zou u willen hanteren richting de kinderen op de groep als het gaat over het geven van seksuele voorlichting

Verstandelijke beperking en autisme

Verskil in seksuele ontwikkeling

7. Waarin zit voor u het verschil bij een kind met een normale seksuele ontwikkeling en een kind met een verstandelijke beperking en/of vorm van autisme?
8. Waarin zit voor u het verschil de seksuele ontwikkeling van een kind met een verstandelijke beperking en een kind met een vorm van autisme?
9. In hoeverre kunt u verschillen onderscheiden tussen de vormen van autisme en het vertoonde seksuele gedrag?

Seksueel gedrag

10. Kunt u wat vertellen over het seksueel gedrag bij kinderen met een verstandelijke beperking en een vorm van autisme?
11. Kunt u vertellen wat u heeft waargenomen aan seksueel gedrag bij de kinderen van Jacala?

Emotionele ontwikkeling vs. cognitieve ontwikkeling

12. Hoe kijkt u aan tegen de facetten binnen de (sociale), emotionele ontwikkeling en cognitieve ontwikkeling bij kinderen met een verstandelijke beperking?

Voorlichtingsmateriaal

Belang

13. Wat is volgens u het belang achter voorlichtingsmateriaal?

Mogelijkheden

14. Bent u bekend met voorlichtingsmateriaal met betrekking tot het besproken onderwerp?
15. Welke mogelijkheden zijn er binnen uw instelling om aan informatie te komen als het gaat over het werken met kinderen met een verstandelijke beperking en een vorm van autisme in relatie tot seksualiteit?

Visie

Drijfveren

16. Kunt u iets vertellen over de visie van de instelling?
17. Wat ziet u van de visie terug in de doelstellingen?
18. Hoe vertalen deze doelstellingen zich voor u in drijfveren? (missie)

Zichtbaarheid in handelen

19. Op welke wijze wordt deze visie zichtbaar in uw handelen?

Visie op seksualiteit

20. Wat vindt u van deze visie met betrekking op seksualiteit?
21. Wat vindt u positief aan de visie ten opzichte van het thema seksualiteit?
22. En wat vindt u minder aan deze visie ten opzichte van dit thema?
23. Hoe komt het thema seksualiteit volgens u aan bod binnen de doelstellingen?

Spanningsveld

24. Waarin ziet u tegenstrijdigheden als het gaat over de drijfveren van de visie ten opzichte van het thema seksualiteit? (bijvoorbeeld veiligheid bieden -> kinderen experimenteren)

Bijlage C

Interview begeleiders Semigestructureerd interview

Werkwijze

Huidige werkwijze met betrekking tot seksualiteit

1. Hoe staat u tegenover de huidige aanpak van het thema seksualiteit binnen Jacala?
2. Waarom bent u opzoek naar informatie over seksuele voorlichting bij deze doelgroep?
3. Wat vindt u de valkuilen van het niet geven van seksuele voorlichting?
4. Wat zijn risico's waar rekening mee gehouden moet worden wat betreft de seksualiteit?

Gewenste werkwijze

5. Wat zou u willen verbeteren/veranderen met betrekking tot het thema seksualiteit?
6. Wat is de benaderingswijze richting de kinderen die in uw ogen passend is als het gaat om het geven van seksuele voorlichting?

Verstandelijke beperking en autisme

Verskil in seksuele ontwikkeling

7. Kunt u verschillen noemen in de ontwikkeling van een kind met een verstandelijke beperking en een vorm van autisme ten opzichte van een kind met een normale ontwikkeling?
8. In wat verschilt een kind met een verstandelijke beperking qua ontwikkeling met een kind die een vorm van autisme heeft?
9. Welke verschillen ziet u tussen de vormen van autisme met betrekking tot het vertoonde seksuele gedrag?

Seksueel gedrag

10. Wat ziet u terug in uw werkveld aan seksueel gedrag bij kinderen met een verstandelijke beperking en autisme?
11. Wat heeft u waargenomen aan seksueel gedrag bij kinderen van de behandelgroep Jacala?

Emotionele ontwikkeling vs. cognitieve ontwikkeling

1. Hoe kijkt u aan tegen de facetten binnen de (sociale), emotionele ontwikkeling en cognitieve ontwikkeling bij kinderen met een verstandelijke beperking?

Voorlichtingsmateriaal

Belang

12. Wat is het belang van voorlichtingsmateriaal voor deze doelgroep?

Mogelijkheden

13. Bent u bekend met bestaande methodes van seksuele voorlichting geven aan deze specifieke doelgroep?
14. Welke mogelijkheden zijn er binnen uw instelling om aan informatie te komen, als het gaat over het hebben van een verstandelijke beperking en een vorm van autisme in relatie tot seksualiteit?

Visie

Drijfveren

15. Wat is volgens u de visie van de instelling?

16. Hoe vertaalt deze visie zich in de doelstellingen van de instelling?

Zichtbaarheid in handelen

17. Hoe vertaalt deze visie zich in de praktijk?

Visie op seksualiteit

18. Op welke manier werkt deze visie door in hoe jullie als instelling kijken naar seksualiteit?

19. Wat ervaart u als positief van de visie in het omgaan met seksualiteit?

20. Wat ervaart u als valkuil van de visie in het omgaan met seksualiteit?

Spanningsveld

21. Wat zijn tegenstrijdigheden tussen de visie ten opzichte van het thema seksualiteit?
(bijvoorbeeld veiligheid bieden -> kinderen experimenteren)

Bijlage D

Labelstructuur

De labelstructuur ziet er als volgt uit:

Kernlabel	Kernlabel	Kernlabel	Kernlabel
Sub-label (+0/-0)	Sub-label (+0/-0)	Sub-label (+0/-0)	Sub-label (+0/-0)
Sub-label (+0/-0)	Sub-label (+0/-0)	Sub-label (+0/-0)	Sub-label (+0/-0)
Sub-label (+0/-0)	Sub-label (+0/-0)	Sub-label (+0/-0)	Sub-label (+0/-0)

In deze tabel worden alle kernlabels en sub-labels weergegeven welke voorkomen in het interview. Achter iedere sub-label wordt aangegeven hoeveel keer het betreffende label voorkomt en of dit positief of negatief is.

In de volgende tabel ziet u de wijze waarop de fragmenten plaatsnemen binnen deze labels:

Kernlabel + sub-label	Fragmentnummer	Geïnterviewde (uitspraken)
Kernlabel + sub-label 1	1.1.1	Positieve uitspraak
-	1.1.2	Negatieve uitspraak
-	1.1.3	Negatieve uitspraak
Kernlabel - sub-label 2	1.2.1	Negatieve uitspraak
+	1.2.2	Positieve uitspraak

In de eerste kolom ziet u de kern- en sub-labels met een positieve of negatieve waarde. Zowel de kernlabel en sub-label worden één keer genoemd, waarna er bij meerdere fragmenten alleen nog een plus of min volgen (positief of negatief). Wanneer er sprake is van een nieuw sub-label maar het kernlabel is nog wel hetzelfde, dan wordt opnieuw eerst het kernlabel genoemd en daarna het nieuwe sub-label.

In de tweede kolom staan de fragmentnummers aangegeven. Het zijn constant drie getallen; het eerste getal staat voor het kernlabel, het tweede getal voor het sub-label en het derde getal voor het fragment. Zijn we bijvoorbeeld bij het tweede fragment van het tweede sub-label onder het eerste kernlabel, dan ziet de cijfercombinatie er als volgt uit: 1.2.2. Bij het eerste fragment van het vierde sub-label onder het tweede kernlabel, is dat 2.4.1 enz.

In de derde kolom zijn de fragmenten zichtbaar. Deze fragmenten bedragen uitspraken van de geïnterviewde wiens naam boven aan deze kolom staat.

Bijlage E

Gelabeld interview begeleider 1

Werkwijze	Seksuele ontwikkeling	Voorlichtingsmateriaal	Visie
Huidige aanpak (+6/-4)	Versus normale begaafdheid (+1/-7)	Belang (+5/-0)	Rode draad (+3/-0)
Seksualiteit hogere prioriteit (+9/-5)	Discrepantie ontwikkeling (+1/-2)	Bekende methoden (+13/-3)	Methodieken (+5/-0)
Gewenste aanpak (+6/-0)	Verstandelijke beperking en autisme (+5/-14)	Gesprek aangaan (+2/-0)	Zichtbaar in handelen (+4/-0)
Risico's geen voorlichting (+0/-8)	Lichamelijke ontwikkeling (+5/-1)	Ideeën (+14/-0)	Drijfveren (+2/-0)
Rekening mee houden (+11/-1)	Seksuele gedragingen (+9/-8)	Informatievoorziening (+6/-0)	Ten opzichte van seksualiteit (+6/-0)
	Achtergrond (+0/-2)		Normen en waarden (+3/-1)
	Kennis (+2/-1)		Ruimte voor seksualiteit (+4/-0)
	Sociale, emotionele, cognitieve ontwikkeling (+6/-3)		Spanningsveld seksualiteit (+1/-2)

Kernlabel	Fragment	Begeleider 1
Werkwijze - Huidige aanpak	1.1.1	Maar concreet doen we daar nog weinig mee, te weinig
-	1.1.2	Dat is wel een gemis denk ik
-	1.1.3	Het is een gemis voor de cliënt eigenlijk
+	1.1.4	Binnen Reinaerde zijn er wel ontwikkelingen, ook naar aanleiding van al die dingen
+	1.1.5	D'r is bijvoorbeeld ook een expertiseteam gericht op seksualiteit
+	1.1.6	Ik vind wel ook hè, seksualiteit mag gewoon een plaats hebben in iemands leven
+	1.1.7	Wat we dan altijd willen leren is hè, dat 't mag maar dat doe je dan op je eigen slaapkamer of zo en niet midden in de groep
-	1.1.8	Bij sommigen is het heel moeilijk om dat überhaupt aangeleerd te krijgen, want dan is het meer de prikkel van..

		dat ze de situatie beseffen
+	1.1.9	Bij een aantal kiezen we d'r ook gewoon voor om een prikpil of iets te doen, dat het gewoon niet meer komt.. Maar ja dat verschilt ook weer
+	1.1.10	Dat vind ik altijd heel belangrijk, als er slachtoffers zijn, is er een.. lijdenslast
Werkwijze + Seksualiteit hogere prioriteit	1.2.1	We zijn ons wel denk ik meer bewust geworden van dat 't.. belangrijk is om daar iets mee te doen
-	1.2.2	Maar concreet doen we daar nog weinig mee, te weinig
+	1.2.3	De aandacht d'r voor is wel gegroeid zeg maar
-	1.2.4	Omdat er op een andere locatie die best wel nauw samenwerkt zeg maar, met Jacala.. ook incidenten zijn voorgevallen.
+	1.2.5	Gelukkig niet heel ernstig, maar wel hè, dat schudt je wel wakker
+	1.2.6	Ook denk ik omdat landelijk het best wel ook een thema is, wat wel regelmatig in het nieuws komt
+	1.2.7	En er is ook, niet zo heel gek lang geleden echt wel een onderzoek geweest naar seksualiteit.. en dan misbruik bij verstandelijk beperkten
-	1.2.8	Ik geloof dat één op de zeven of zo werd misbruikt
+	1.2.9	Vergeleken met vroeger, dat we in het algemeen wel wat meer openheid dus ook over seksualiteit in het algemeen (...). En dat vind ik alleen maar positief. Maar daarmee komen ook weer andere dingen aan het licht
+	1.2.10	Maar als het echt concreet wordt dan.. ga je denk ik ook meer het belang d'r van inzien zeg maar
-	1.2.11	Het voelt voor mij niet af of zo dan, weet je wel, dan ja die jongen is dan wel misschien een slachtoffer geweest van iets
+	1.2.12	Volgens mij is voorlichting dan nooit.. verkeerd
+	1.2.13	't Is niet met één voorlichting klaar of zo zeg maar ook als iemand met autisme een relatie krijgt met een meisje (...) is het denk ik ook goed om daarin.. met begeleiding over te blijven praten
-	1.2.14	Het liefst zou je eigenlijk alles tegelijk willen doen voordat überhaupt Jacala begonnen was, maar ja, zo werkt de praktijk toch niet
Werkwijze + Gewenste aanpak	1.3.1	Ik denk dat voorlichting een.. een goed iets is.. Dat je 't echt.. op hun niveau inzicht geeft in wat.. wat seksualiteit überhaupt is, wat ook wat je lijf is hè
+	1.3.2	In die zin.. is daar denk ik wel wat te halen,
+	1.3.3	Een stukje voorlichting en een stukje ook wel.. weerbaarheid denk ik, dat ook altijd belangrijk is.. Wat als iemand jouw grenzen over gaat.. hoe moet ik dan reageren
+	1.3.4	Dan is het wel handig als ze weten hè, wat mag, wat is goed (...). Iedereen heeft natuurlijk wel zijn eigen normen en waarden, maar.. je hebt wel bepaalde grenzen
+	1.3.5	Een soort inzicht of zo wat je als begeleider dan.. ja moet hebben dan in zo'n situatie
+	1.3.6	Je moet het wel beseffen voordat je dat inzicht kan hebben natuurlijk
Werkwijze	1.4.1	't Risico op.. grensoverschrijdend gedrag ja, door het ook

- Risico's geen voorlichting		gewoon het niet weten
-	1.4.2	Andere kant ook het risico om misbruikt te worden, het slachtoffer zijn
-	1.4.3	Dat je ook.. bijvoorbeeld niet weet wat normaal is dus dat iemand anders je grenzen over gaat of zo
-	1.4.4	Dat je niet weet hoe je dan wel moet reageren, dan zit je meer in de weerbaarheid
-	1.4.5	Ook, als je daar geen aandacht aan geeft, dat cliënten- en zeker bij autisme denk ik, dat ze misschien ook niet goed weten hoe je dat dan kan doen en ondertussen wel gevoelens hebben, maar ja.. Het dan eigenlijk niet kwijt kunnen
-	1.4.6	Dat iemand met autisme de grens van een ander niet kent, echt oprecht misschien niet zich kan inleven in de gevoelens van een ander, terwijl dat juist bij seksualiteit.. heel belangrijk
-	1.4.7	D'r is ook een incident geweest, dat.. heeft natuurlijk wel ook impact gehad
-	1.4.8	Een vermoedelijke dader, dat is nooit officieel vastgesteld (...), maar.. hij was zelf slachtoffer geweest en als gevolg daarvan werd hij eigenlijk soort van een dader
Werkwijze + Rekening mee houden	1.5.1	Dat ligt misschien ook aan de vraag van de.. van de cliënt, de ene zal misschien.. meer individueel nodig hebben dan in een groepje, omdat 'ie anders of de groep.. überhaupt niet volgt of.. niet durft te vragen wat 'ie.. wil vragen of gewoon wil weten
+	1.5.2	Het moet vooral veilig zijn zeg maar en de één vindt het misschien juist in een groepje wel prettig, en de ander misschien niet
+	1.5.3	Niveau is denk ik heel belangrijk.. Dat je wel.. aansluit bij het niveau hè, dat het niet te moeilijk wordt.. maar ook niet ja te makkelijk
+	1.5.4	Misschien ook wel met iemands verleden. Ik ken bijvoorbeeld ook een cliënt.. die is in het verleden zelf misbruikt.. Ja, dan wordt het al heel anders- een ander onderwerp zeg maar voor hem
+	1.5.5	Maar ook ja welke stoornis heeft 'ie want dat is natuurlijk ook wel.. bepalend voor.. in welke vorm je de voorlichting geeft
+	1.5.6	Ik denk dat de één bijvoorbeeld meer.. behoefte heeft aan hele duidelijke kaders van.. bij wijze van spreken.. je mag maximaal een meter dichtbij komen of zo (...), terwijl de ander genoeg heeft aan hè, je moet niet.. te dichtbij komen
+	1.5.7	Kijken naar de situatie hè, geef je iemand een fysieke knuffel als 'ie... gevallen is of zo hè, dan heeft iemand gewoon pijn en ja natuurlijk mag 'ie dan een schouderklopje van mij
+	1.5.8	Maar als je.. voorlichting aan het geven bent, is het dan handig om helemaal naast elkaar te zitten.. Of, moet je dan juist misschien even een paar centimeter afstand bewaren
+	1.5.9	Als je over seks praat met een veertienjarige, ja heb je ook kans dat er wat meer gebeurt in dat lichaam
+	1.5.10	Dat het een functie heeft is denk ik heel belangrijk (...), dat het.. concreet en duidelijk is (...) en dat het.. ja algemene

		normen en waarden biedt denk ik. En veilig
-	1.5.11	Stel dat iemand altijd is misbruikt in een.. bepaald standje of zo, weet je wel dan- dat je nou net niet het plaatje van dat standje bij wijze van spreken opzoekt
+	1.5.12	In dat soort dingen de veiligheid opzoeken bedoel ik dan en.. ja dat 't niet nare dingen oproept
Seksuele ontwikkeling - Versus normale begaafdheid	2.1.1	Sowieso zijn onze cliënten op een bepaalde manier kwetsbaarder..
-	2.1.2	De beperking van autisme is natuurlijk de relatie aangaan.. en de wederkerigheid daarvan, ik denk dat dat een hele belangrijke is
-	2.1.3	't Generaliseren is denk ik.. een punt, je ziet wel dat kinderen met autisme en een verstandelijke beperking.. het moeilijker vinden om hè, als je A leert om dat in situatie B ook zo te doen
-	2.1.4	Het moet misschien ook meer aangereikt worden dan normaal, waar een ander kind misschien hè, die plukt wat van zijn ouders mee als ze d'r aandacht aan besteden en die plukt wat van school en die.. ziet wat op internet
+	2.1.5	Dat maakt het ook wel weer.. anders natuurlijk dan een normaal ontwikkelend kind (...). Elk kind is anders, maar een kind met een beperking is.. weer op een eigen manier anders
-	2.1.6	Zijn d'r heus wel die dat wel vragen, maar op Jacala heb ik dat nog niet gehoord
-	2.1.7	Ik denk ook en wel dat.. kinderen met autisme en een verstandelijke beperking (...) minder aangereikt krijgen over seksualiteit
-	2.1.8	Normaal ontwikkelde kinderen.. merken toch al meer d'r van en.. dan kun je ook makkelijker iets.. d'r over opzoeken
Seksuele ontwikkeling - Discrepantie ontwikkeling	2.2.1	Normaliter heb je een ontwikkeling en dan zit je in leeftijdsfase drie en dan klopt alles zo zeg maar met die leeftijdsfase, zo zit het vaak niet
-	2.2.2	Dat maakt denk ik wel heel veel verschil, als je.. een kind van veertien hebt en.. verstandelijk zit het- zit 'ie op een niveau van zes jaar en emotioneel op een niveau van.. achttien maanden
+	2.2.3	Dus dan zoek je meer in de alternatieve sferen iets zeg maar, dus in die zin.. speelt de ontwikkelingsleeftijd op die verschillende gebieden wel een rol
Seksuele ontwikkeling - Verstandelijke beperking en autisme	2.3.1	De beperking van autisme is natuurlijk de relatie aangaan.. en de wederkerigheid daarvan, ik denk dat dat een hele belangrijke is
-	2.3.2	De mate waarin is natuurlijk.. het is meer of minder aanwezig. En in die zin kun je daar wel op inspelen, maar ik denk dat het altijd een.. aandachtspunt zal blijven
+	2.3.3	Ik denk dat de één bijvoorbeeld meer.. behoefte heeft aan hele duidelijke kaders van.. bij wijze van spreken.. je mag maximaal een meter dichtbij komen of zo (...), terwijl de

		ander genoeg heeft aan hè, je moet niet.. te dichtbij komen
+	2.3.4	Er zal denk ik ook wel een soort.. lijn in te vinden zijn, maar 't is niet zo dat alle klassiek autisme dit zo.. nodig hebben of zo
-	2.3.5	't Generaliseren is denk ik.. een punt, je ziet wel dat kinderen met autisme en een verstandelijke beperking.. het moeilijker vinden om hè, als je A leert om dat in situatie B ook zo te doen
-	2.3.6	Als het kind alleen een verstandelijke beperking zou hebben, heb je wel bijvoorbeeld minder te maken met een beperking in het contact en de relatie, maar ook dat is wel.. anders
-	2.3.7	Je hebt natuurlijk verschillende vormen van autisme (...), die gaan verdwijnen in de DSM-vijf. Vind ik wel een gemis
-	2.3.8	Als ik bijvoorbeeld kijk naar Asperger of zo, dat is zo'n compleet andere vorm van autisme.. dat moet dan ook eigenlijk wel anders benaderd worden
-	2.3.9	Ik weet ook van een cliënt (...) die wordt helemaal opgewonden van laarzen en dat soort dingetjes, die is ook autistisch
-	2.3.10	Dat is met autisme, die.. ja zijn ook wel bekend met fixaties zeg maar, en dan kun je ook wel dat soort fixaties krijgen
-	2.3.11	Kinderen met een verstandelijke beperking en zeker ook bij wat lager niveau die zijn toch ook wat meer gericht op prikkels van de omgeving, zintuiglijke prikkels
+	2.3.12	En dan is je geslachtsdeel natuurlijk wel een heel.. sterke prikkel
+	2.3.13	't Gaat er niet om dat je niet.. bezig mag zijn met seksualiteit, maar.. binnen de juiste kaders zeg maar. Dat is denk ik, zeker bij kinderen met autisme nog wel.. een belangrijke
-	2.3.14	Sommige kinderen met autisme herkennen hun gevoel minder, kunnen het niet.. plaatsen, niet noemen
-	2.3.15	Hulpvragen is soms ook.. moeilijk en bij autisme zie je vaak hè, het contact is functioneel
-	2.3.16	Zullen kinderen met autisme en een verstandelijke beperking nog minder snel doorhebben (...) dat ze.. normen van een ander overschrijden
-	2.3.17	Dat inlevingsvermogen is er minder. En.. Ja dan is het ook moeilijker om hulp te vragen voor iets wat je niet weet wat je dat je 't eigenlijk nodig zou hebben zeg maar
-	2.3.18	Maar ook seksualiteit, want (...) een collega dan, die had ook een keer een.. een stel, ook allebei met autisme.. En hij was heel gefixeerd op seks.. En die wilde gewoon elke dag seks en dat zat dan eigenlijk gewoon in zijn dag ritueel hè, ja ze houden van structuur, ja is dat nou wat je wil?
+	2.3.19	Je hebt ook zoveel dingetjes wat autisme op zich bijzonder maakt
Seksuele ontwikkeling + Lichamelijke ontwikkeling	2.4.1	Zij krijgen natuurlijk ook te maken met.. veranderingen in hun lichaam.. een eerste erectie of weet ik veel wat
-	2.4.2	Meisjes hebben net zo goed die gevoelens, daar geloof ik absoluut in.. Maar jongens ja dat die hebben natuurlijk.. ja een erectie of weet ik veel wat, dan zie je dat zeg maar en bij meisjes moet je het meer van indirecte dingen

+	2.4.3	Was het maar om 't.. kennis erover te krijgen. En.. dat meisjes bijvoorbeeld weten hè, dat dat ze borsten krijgen
+	2.4.4	Goed om daarover te hebben hè, jongens die.. zien de borsten vervolgens ook bij jou dan ontwikkelen en hè.. ja hoe is dat dan
+	2.4.5	Ook met kleren hè, heel praktische dingen van.. hoe kleed je je eigen en.. ook ter bescherming van
	2.4.6	Wat ook wel belangrijk is denk ik.. is menstruatieontwikkeling bij meisjes
Seksuele ontwikkeling + Seksuele gedragingen	2.5.1	Je merkt dan.. bij sommige kinderen.. ook wel hè, zeker ook later als ze in de puberteit komen (...) en d'r echt mee actief mee worden zeg maar, met seksuele ontwikkeling of bij zichzelf of bij meisjes of.. of jongens
+	2.5.2	Dan is het wel handig als ze weten hè, wat mag, wat is goed (...). Iedereen heeft natuurlijk wel zijn eigen normen en waarden, maar.. je hebt wel bepaalde grenzen
-	2.5.3	Wat je soms ziet is bijvoorbeeld dat kinderen.. ja fixeren op bepaalde.. mensen zeg maar.. en dan echt daar heel erg gericht op zijn en daar ook seksueel gericht op kunnen zijn
-	2.5.4	Dat uit zich dan bijvoorbeeld in het krijgen van een erectie of.. het vragen om.. dat ze altijd gedoucht willen worden door die
+	2.5.5	Wat je eigenlijk heel vaak ziet is het.. 't friemelen aan geslachtsdelen
+	2.5.6	Ik kom vaak tegen hoe hoger het niveau, hoe meer het in.. met een ander is
+	2.5.7	Dat ze ook echt wel het contact met of mede cliënten opzoeken
-	2.5.8	Ik merk dat ouders het heel lastig vinden.. om d'r mee om te gaan
-	2.5.9	Ik weet ook van een cliënt (...) die wordt helemaal opgewonden van laarzen
-	2.5.10	Op een gegeven moment ging het ook echt wel zover dat 'ie.. probeerde laarzen mee naar z'n kamer te nemen om daarin te masturberen
-	2.5.11	Dat is grensoverschrijdend
+	2.5.12	Dat probeer je dan te remmen en hem een alternatief te geven, van hè, wel masturberen maar gewoon.. op je kamer, alleen.. daar hoeft je geen laars voor te hebben van een begeleider
+	2.5.13	En dan is je geslachtsdeel natuurlijk wel een heel.. sterke prikkel
+	2.5.14	Maar dat zie je ook wel bij meisjes hoor die die rijden dan bijvoorbeeld
-	2.5.15	Wat ook wel belangrijk is denk ik.. is menstruatieontwikkeling bij meisjes. Ik ken bijvoorbeeld ook een meisje die.. gaat daar dan ook echt in voelen en mee smeren
+	2.5.16	't masturberen wel
-	2.5.17	Maar ook seksualiteit, want (...) een collega dan, die had ook een keer een.. een stel, ook allebei met autisme.. En hij was heel gefixeerd op seks.. En die wilde gewoon elke dag seks en dat zat dan eigenlijk gewoon in zijn dag ritueel hè, ja ze

		houden van structuur, ja is dat nou wat je wil?
Seksuele ontwikkeling - Achtergrond	2.6.1	Ik ken bijvoorbeeld ook een cliënt.. die is in het verleden zelf misbruikt.. Ja, dan wordt het al heel anders- een ander onderwerp zeg maar voor hem
-	2.6.2	Stel dat iemand altijd is misbruikt in een.. bepaald standje of zo, weet je wel dan- dat je nou net niet het plaatje van dat standje bij wijze van spreken opzoekt
Seksuele ontwikkeling + Kennis	2.7.1	Hoe ga je dat dan doen en.. hoe pak je zo iets aan, om dat met de cliënten te bespreken of wat dan ook.. om ze daarin voor te lichten
-	2.7.2	't Masturberen wel.. en verder moet ik eigenlijk ook eerlijk zeggen dat ik 't niet goed weet. Dat zegt natuurlijk ook wat
+	2.7.3	Is denk ik sowieso goed om daar wat kennis over te hebben
Seksuele ontwikkeling - Sociale, emotionele, cognitieve ontwikkeling	2.8.1	Dan ga je toch kijken van hè wat is dan.. nodig en dan kom je ook op vraagstukken als hè, als je dan kijkt naar verstandelijke en z'n kalenderleeftijd, nou ja hè, dan kan 'ie best wel.. seksuele voorlichting gebruiken en.. en moet je oppassen met je.. fysieke grenzen en weet ik veel allemaal
+	2.8.2	Als ik dan kijk naar z'n emotionele ontwikkelingsleeftijd, ja dan is 't gewoon een peuter die af en toe ook eens een knuffel wil
+	2.8.3	En dat ga je wel dan bieden.. in fysiek contact maar dan heb je nog wel eens leuke discussies
+	2.8.4	Iemand heeft wel gewoon behoefte aan fysiek contact en dat mag ook, alleen het moet niet als seksueel iets geïnterpreteerd gaan worden
+	2.8.5	Vaak.. verzinnen we dan iets van hè, dan geef je of zo'n handdruk op een leuk manier, of een schouderklopje of zo weet je wel, dan ga je niet die knuffel aan.. Maar wel om iets in die fysieke behoefte te doen
+	2.8.6	Ontwikkelingsfase is belangrijk in die zin hè, als iemand.. zestien jaar is maar over all functioneert op een niveau van zes maanden.. ja, weet je, dan heeft seksuele voorlichting ook niet zoveel.. zin, of in ieder geval hè, dat.. dat zit 'm dan meer in de omgeving die een bepaalde veiligheid moet creëren of wat dan ook
+	2.8.7	Op een gegeven moment zitten ze in een stukje puberteit hè.. eigenlijk wil je daar nèt iets voor zijn zal 'k maar zeggen.. Nou ja hè je.. van nu ga je dit ontwikkelen (...). Iemand moet het kunnen begrijpen zal 'k zeg maar, qua ontwikkelingsfase
-	2.8.8	Dat is wel maatwerk denk ik weer
-	2.8.9	Volgens mij zit het een beetje matig tot lichtverstandelijk beperkt niveau.. cognitief (...). Emotioneel zitten denk ik de meesten wel minimaal achttien maanden
Voorlichtings-materiaal + Belang	3.1.1	We zijn ons wel denk ik meer bewust geworden van dat 't.. belangrijk is om daar iets mee te doen
+	3.1.2	Je merkt dan.. bij sommige kinderen.. ook wel hè, zeker ook later als ze in de puberteit komen (...) en d'r echt mee actief mee worden zeg maar, met seksuele ontwikkeling of bij zichzelf of bij meisjes of.. of jongens.. Dan is het wel handig als ze weten hè, wat mag, wat is goed (...)

+	3.1.3	't Is wel belangrijk dat ze die eigenlijk.. beter kennen en daarin ook wel.. naar kunnen handelen
+	3.1.4	Sowieso zijn onze cliënten op een bepaalde manier kwetsbaarder.. Ja en dan.. is 't wel handig als je wat tools.. kan bieden om ze daarin ook te helpen
+	3.1.5	Weten wat hun lichaam is, weten hoe je daarmee om kan gaan en met je gevoelens om kan gaan
Voorlichtings- materiaal + Bekende methoden	3.2.1	Toevallig hier op deze locatie zeg maar is d'r ook een groepje.. rots en watertraining heet dat
+	3.2.2	Dan ook onder andere weerbaarheid en dan bijvoorbeeld hoe sta je gewoon fysiek sterk
+	3.2.3	Hoe maak je gewoon goed contact met de ander, moet je dan helemaal dichtbij staan, of ga je gewoon op een afstandje, gewoon zo zeg maar en dan heel praktisch natuurlijk, anders snappen ze het niet
+	3.2.4	Maar dat is dan meer gericht op weerbaarheid wat ik net.. vertelde
+	3.2.5	Ik heb er.. pas een boek besteld, seks@relaties.com heet dat geloof ik, daar staan ook wel iets van plaatjes en dingetjes in
+	3.2.6	't Is iets.. compleets volgens mij, volgens mij zit er ook een werkboekje bij
+	3.2.7	Dat je ook gewoon een plaatje hebt van het lichaam, gewoon zonder verdere situatie of wat dan ook, maar dat je gewoon een man en een vrouw hebt zeg maar
+	3.2.8	Dat is denk ik voor heel veel.. kinderen wel geschikt
+	3.2.9	Het vlaggensysteem daar hebben wij ook wel mee gewerkt.. dat is ook met.. met getekende plaatjes
+	3.2.10	Dat is heel erg gericht op de normen en waarden en dat kun je ook in teamverband doen, hebben we ook in een team gedaan.. en dan heb je bijvoorbeeld plaatjes van situaties
+	3.2.11	Dan heb je eigenlijk al een situatie van.. twee meisjes, twee jongens op een.. groepje of weet ik veel wat, van een bepaalde leeftijd die iets doen zeg maar (...), hadden we.. groene kaartjes, zwarte kaartjes, rode kaartjes, oranje kaartjes.. om aan te geven van nou dat vinden we wel goed of dat vinden we echt heel zwaar de grens overschrijdend
-	3.2.12	Je hebt bepaalde gevallen natuurlijk van ja dat is gewoon.. hoe dan ook, maakt niet uit wie je bent, dat is gewoon grensoverschrijdend
-	3.2.13	Je kan het ook voor cliënten gebruiken, alleen.. is 't denk ik wel vrij hoog niveau
+	3.2.14	D'r staan in het boekje ook soort methodes van hoe je het dan kan bespreken
+	3.2.15	Binnen Reinaerde zijn er wel meer materialen, in het expertiseteam seksualiteit
-	3.2.16	't Expertiseteam heeft dan natuurlijk ook materialen, voorlichtingsmaterialen en zo.. Maar is wel voor heel Reinaerde, dus dat kunnen wij als Jacala niet even een jaartje lenen
Voorlichtings- materiaal	3.3.1	Hoe ga je dat dan doen en hoe pak je zoiets aan, om dat met de cliënten te bespreken of wat dan ook.. om ze daarin voor

+ Gesprek aangaan		te lichten
	3.3.2	Goed om daarover te hebben hè, jongens die.. zien de borsten vervolgens ook bij jou dan ontwikkelen en hè.. ja hoe is dat dan
Voorlichtings-materiaal + Ideeën	3.4.1	In ieder geval.. met behulp van iets visueels
+	3.4.2	Plaatjes, foto's of weet ik veel wat.. dat je met- aan de hand daarvan zeg maar kunt vertellen wat je lichaam is
+	3.4.3	Misschien ook wel met fysieke oefeningen (...), bijvoorbeeld.. psychomotorische therapie of zo, heb je ook wel mogelijkheden om bijvoorbeeld.. dan op weerbaarheid te oefenen van hè, wanneer ga je je grens over, wanneer moet je stoppen
+	3.4.4	Hoe maak je gewoon goed contact met de ander, moet je dan helemaal dichtbij staan, of ga je gewoon op een afstandje, gewoon zo zeg maar en dan heel praktisch natuurlijk, anders snappen ze het niet
+	3.4.5	Maar dat is dan meer gericht op weerbaarheid wat ik net.. vertelde, ik denk voorlichting, dat ja dat dat misschien vooral visueel gemaakt moet worden
+	3.4.6	Ook met kleren hè, heel praktische dingen van.. hoe kleed je je eigen en.. ook ter bescherming van
+	3.4.7	Masturberen op je slaapkamer. Zoiets weet je wel, dat zijn gewoon concrete dingen, dat.. kun je gaan trainen, of gaan aanleren
+	3.4.8	Een soort gevarieerd pakketje te hebben, dat je.. bijvoorbeeld meerdere foto's hebt, dat je dan ook kan kiezen van deze foto is leuk voor deze cliënt
+	3.4.9	En dat het ook mogelijkheden biedt om te generaliseren, dat niet alleen het poppetje op dit plaatje hier borsten heeft, maar dat jij dat ook hebt
+	3.4.10	Ik denk niet dat je per se.. standaard in het pakketje moet hebben hoe masturbeer ik
+	3.4.11	In het standaardpakketje zal 'k maar zeggen.. moet het vooral gaan om wat is m'n lichaam en.. wat zijn de normen en waarden algemeen
+	3.4.12	Als je 't bij de basis houdt zeg maar, dat het vooral gaat over het lichaam en.. dan in relatie tot een ander ook, van hè wat.. ja wat mag, wat niet zeg maar, in die zin
+	3.4.13	En ik denk als het dan gaat om gebruik van condooms (...) als 'ie daar of letterlijk naar vraagt, maar ook als je ziet dat er een behoefte aan is
+	3.4.14	Denk wel dat het goed is dat dat er iets.. in zit van hè, als je.. seks wilt hebben of zo, dat het dat het dat.. dat dat goed is om te bespreken met iemand weet je wel, dat er zoiets wel aan de cliënt geleerd wordt
Voorlichtings-materiaal + Informatie-voorziening	3.5.1	D'r is bijvoorbeeld ook een expertiseteam op gericht op seksualiteit
+	3.5.2	Daar kun je dan bijvoorbeeld.. ja advies aan vragen als er iets

		is
+	3.5.3	We hebben sowieso.. dat expertiseteam dan, dat is bij 't diagnostisch centrum, dat kun je echt in- bij problemen of weet ik veel wat, bij grote hulpvragen
+	3.5.4	We hebben opleidingsbureau ROOT en daar kun je ook.. inschrijven voor een cursus bijvoorbeeld, als begeleider dan.. over seksualiteit, gewoon om als begeleider kennis te krijgen
+	3.5.5	En we hebben.. een CAT-team, dat is Consultatie en Advies.. Team.. En dat is bij seksueel misbruik, of vermoedens van, kun je hun inschakelen
+	3.5.6	We moeten wel zelf mee aan de slag gaan zeg maar hè, want we hebben dus die teams voor als er echt iets is, of als er een heel complexe hulpvraag ligt of zo. Maar in principe is 't wel de bedoeling dat je de basic-voorlichting zal 'k maar zeggen, als locatie zelf.. op kan pakken
Visie + Rode draad	4.1.1	De visie binnen Reinaerde in het algemeen is.. dat de cliënten worden gezien als mensen.. gewoon volwaardige mensen die gewoon mee doen in de maatschappij en daar.. ook soort regie over ervaren, dat wordt heel belangrijk gevonden dat ze.. ja zelfbeschikking hebben
+	4.1.2	Het gaat niet om dat we de vrijheid moeten beperken, maar juist.. de regie moeten terug.. geven, zodat het minder nodig is dat je iemands vrijheid.. beperkt
+	4.1.3	En dat werkt zich dan uit in.. verschillende dingen
Visie + Methodieken	4.2.1	Binnen kind en jeugd werken we met de.. de groeiklaver als soort van basis en daar dat is.. opgesteld aan de hand van meerdere methodieken
+	4.2.2	Het is gebaseerd op de theorie Timmers Huigens, dat is een soort.. dat gaat over ervaringsordeningen (...). En dat is soort opbouw zeg maar; in het begin is een kind vooral bezig met zintuiglijke prikkels om hem heen, dat moet goed voelen.. bij associatief kan een kind meer verbanden.. leggen en dat gaat zo verder
+	4.2.3	Daar aansluitend hebben we aantal methodieken.. Ervaar het maar is daarvan één die veel wordt gebruikt.. en dat is.. heel erg gericht op hè, wat sluit dan aan als je in die ervaringsordeningen zit, nou dan biedt je dus heel veel zintuiglijke prikkels aan bij een lichaamsgebonden ervaringsordering
+	4.2.4	We hebben Active Support, dat is waar we op Jacala ook meer mee aan de slag gaan, dat is richt zich meer op het aanleren van vaardigheden
+	4.2.5	Krachtig en Zelfbewust gaan we ook.. mee aan de slag op Jacala en dat is... ja ook op gericht op competenties
Visie + Zichtbaar in handelen	4.3.1	Voor elk kind hebben we ondersteuningsplan.. daarin wordt ja, een soort algemeen beeld van het kind geschetst (...) daarna.. formuleren we ook een perspectief, van waar willen we heen met het kind en vooral waar willen ouders ook... ja wat willen ze dat graag ontwikkelt wordt
+	4.3.2	En daar volgen dan weer hoofddoelen zeg maar en dat is eigenlijk een soort concretisering van het perspectief
+	4.3.3	Met die hoofddoelen ga je dan ook echt.. aan de slag als begeleider

+	4.3.4	Vooral in het adviseren aan begeleiders, dat ik vooral ook probeer te kijken naar hè, wat is de functie van het gedrag voor dat kind (...), dat je meer kijkt van.. nou ja, wat zit daarachter hoe kan je dat dan oplossen zodat je het kind echt helpt. Dat 't niet opgelost is voor de begeleiding, maar dat het opgelost is voor het kind
Visie + Drijfveren	4.4.1	Van daaruit.. probeer je eigenlijk een kind zoveel mogelijk mee te geven om.. zich verder te kunnen ontwikkelen, waar mogelijk
+	4.4.2	Met die hoofddoelen ga je dan ook echt.. aan de slag als begeleider
Visie + Ten opzichte van seksualiteit	4.5.1	Ik denk dat.. cliënten.. als ik kijk naar seksualiteit, dat ze daar ook regie over hun eigen lichaam.. dat dat ook wel een.. ja passend iets is dan
+	4.5.2	Dat ze door te weten wat hun lichaam is en alles, dat ze dan wel daar ook meer.. regie over kunnen nemen (...). Dat je ze eigenlijk kennis geeft zodat ze meer mogelijkheden leren kennen
+	4.5.3	Sinds niet zo heel gek lang staat seksualiteit ook echt als.. onderdeel van de persoonsbeschrijving in 't ondersteuningsplan. Daarvoor beschreven we dat meestal wel alleen eigenlijk als er iets was
+	4.5.4	Dat dwingt je dan ook gewoon om te kijken.. op z'n minst elk jaar.. om, hoe zit die ontwikkeling nu voor zover we weten en zien
+	4.5.5	Qua perspectieven en hoofddoelen ben ik weinig tegengekomen dat echt over seksualiteit gaat, tenzij er dus echt problemen mee zijn
+	4.5.6	Weerbaarheid komt wel ook.. regelmatig wel voor
Visie + Normen en waarden	4.6.1	Dan is het wel handig als ze weten hè, wat mag, wat is goed (...). Iedereen heeft natuurlijk wel zijn eigen normen en waarden, maar.. je hebt wel bepaalde grenzen
+	4.6.2	Dat het een functie heeft is denk ik heel belangrijk (...), dat het.. concreet en duidelijk is (...) en dat het.. ja algemene normen en waarden biedt denk ik. En veilig
+	4.6.3	In het standaardpakketje zal 'k maar zeggen.. moet het vooral gaan om wat is m'n lichaam en.. wat zijn de normen en waarden algemeen
-	4.6.4	Zullen kinderen met autisme en een verstandelijke beperking nog minder snel doorhebben (...) dat ze.. normen van een ander overschrijden
Visie + Ruimte voor seksualiteit	4.7.1	Ik vind wel ook hè, seksualiteit mag gewoon een plaats hebben in iemands leven
+	4.7.2	't Gaat er niet om dat je niet.. bezig mag zijn met seksualiteit, maar.. binnen de juiste kaders zeg maar
+	4.7.3	Ik denk dat er echt wel cliënten zijn die bijvoorbeeld.. wel gevoelens hebben, maar niet weten hoe ze.. klaar kunnen komen. Dat.. mag je ze op zich wel leren, alleen dan wel weer binnen die kaders dat het mag
+	4.7.4	Je hoeft natuurlijk niet van kijk, je kan dit of je moet dit zo doen zeg maar.. Meer als je merkt dat een cliënt er tegen aan loopt

Visie - Spanningsveld seksualiteit	4.8.1	Dan zit ik meer te denken aan ethische.. dilemma's zeg maar en dan bijvoorbeeld.. nou ja hè, wanneer mag een cliënt seks hebben, wat zijn daarin de grenzen (...), maar ook dingen van.. wanneer laat je iemand trouwen, wanneer krijgt iemand kinderen
-	4.8.2	Dat heeft natuurlijk wel met een stukje regie te maken
+	4.8.3	Zijn je eigen normen en waarden dat ook van de cliënt, je hebt daar wettelijke kaders in nou ja, die zijn gewoon duidelijk en.. en helder zeg maar

Bijlage F

Gelabeld interview begeleider 2

Werkwijze	Seksuele ontwikkeling	Voorlichtingsmateriaal	Visie
Huidige aanpak (+3/-1)	Versus normale begaafdheid (+0/-3)	Belang (+1/-0)	Rode draad (+3/-0)
Seksualiteit hogere prioriteit (+1/-1)	Discrepantie ontwikkeling (+0/-2)	Bekende methoden (+1/-1)	Zichtbaar in handelen (+1/-0)
Eén lijn hanteren (+0/-1)	Verstandelijke beperking en autisme (+1/-7)	Gesprek aangaan (+1/-2)	Drijfveren (+1/-0)
Risico's geen voorlichting (+1/-3)	Seksuele gedragingen (+6/-3)	Ideeën (+3/-0)	Ten opzichte van seksualiteit (+4/-1)
Rekening mee houden (+0/-2)	Achtergrond (+0/-1)	Informatievoorziening (+1/-1)	Taboe seksualiteit (+0/-1)
	Kennis (+0/-1)		Spanningsveld seksualiteit (+1/-2)
	Sociale, emotionele, cognitieve ontwikkeling (+1/-2)		

Kernlabel	Fragment	Begeleider 2
Werkwijze - Huidige aanpak	1.1.1	De huidige aanpak is niet echt een aanpak, dus daar kijk ik niet heel positief tegenaan. Door een collega is er al een map gemaakt over seksuele voorlichting voor onze doelgroep, maar daar wordt eigenlijk niks mee gedaan
+	1.1.2	D'r zijn natuurlijk wel een soort van huisregels dat we de kinderen douchen met een schort om, dat kinderen niet bij elkaar op de kamer horen te komen... Kinderen die van hun kamer gaan... 's nachts, daar is of vastgesteld in het behandelplan dat de deur op slot gaat, of d'r staat een babyfoon op de kamer
+	1.1.3	Ja, als er signalen zijn dat kinderen aan elkaar zitten dan worden ze daar op aangesproken of daar wordt een melding van gemaakt, net in hoeverre.. er wat gebeurd is zeg maar (...) dat is een soort van preventie van
+	1.1.4	De manier van werken is hier over het algemeen hetzelfde, alleen wordt dat per kind.. aangepast door een ander.. dagprogramma, door een andere manier van communiceren..

Werkwijze + Seksualiteit hogere prioriteit	1.2.1	Onze doelgroep wordt steeds van hoger niveau, met soms de nodige gedragsproblemen en de leeftijd wordt steeds ouder, waarop natuurlijk kinderen op een gegeven moment in de puberteit komen, hormonen gaan opspelen.. Ja dan is het gewoon belangrijk dat kinderen weten wat wel mag, wat niet mag, wat van hun is, wat niet van hun is, wanneer iets wel mag en wanneer je moet stoppen..
-	1.2.2	Eigenlijk is het al een poos van belang.. Alleen wordt het nu pas belangrijk gevonden of zo
Werkwijze - één lijn hanteren	1.3.1	't Is gewoon zonde, maar... d'r is gewoon geen tijd om.. iedereen op de juiste manier.. hiermee om te laten gaan. Zodat we wel allemaal met onze hoofden dezelfde kant op gaan, want dan kan één iemand hier wel mee aan de gang gaan, maar als dan.. zeven anderen iets anders gaan doen, dan wordt het voor onze kinderen onduidelijk
Werkwijze - Risico's geen voorlichting	1.4.1	Dat kinderen dus wel dingen gaan doen die niet mogen, waardoor je de signalen te laat oppikt of dat er dingen stiekem gedaan worden omdat ze.. gewoon iets gaan doen en dan ben je d'r dus te laat bij... Nou ja, dat soort dingen wil je natuurlijk voorkomen
+	1.4.2	Nou kinderen mogen elkaar aanraken op toegestane plekken,
-	1.4.3	maar op plekken, intieme delen, daar horen kinderen bij elkaar niet aan te komen... Maar ja, dat moeten ze wel weten, want als ze dat niet weten, dan is het voor hun onbekend terrein en dan... Ja wat niet gezegd is wat niet mag, dat mag gewoon
-	1.4.4	En in bepaalde fases ga je natuurlijk ook op ontdekkingsreis.. bij jezelf maar dus ook bij de ander en als je dan dat niet in de juiste banen stuurt, ja dan.. loop je de kans dat iets uit de hand loopt
Werkwijze - Rekening mee houden	1.5.1	Ja de kinderen hebben natuurlijk allemaal een verstandelijke beperking en.. bijna allemaal autisme, dus dat is natuurlijk wel.. vrij specifiek, en bij deze kinderen komt het anders binnen als in ieder geval bij kinderen met normale begaafdheid.. Maar ja dat autisme dat maakt het natuurlijk nog iets ingewikkelder
-	1.5.2	Autisme die zitten natuurlijk in een bepaalde structuur en als het altijd zo gegaan is en dat dat moet veranderen op de één of andere manier of er moet iets bij, kost heel veel tijd om dat aan te leren, of om het om te buigen... Geduld ook
Seksuele ontwikkeling - Versus normale begaafdheid	2.1.1	Als een kind op cognitief op een heel laag niveau zit, dan zul je zien dat 'ie in de alledaagse heel erg achterloopt op een kind met dezelfde leeftijd die.. wel op een normaal niveau functioneert. En zo is dat natuurlijk ook met het sociaal-emotionele niveau
-	2.1.2	Ik denk dat de kinderen... van een van een normale begaafdheid, die komen op school en op televisie al heel veel van zulke dingen tegen, en onze kinderen die leven in een hele.. ja eigenlijk beschermde omgeving
-	2.1.3	En bij deze kinderen komt het anders binnen als in ieder geval bij kinderen met normale begaafdheid..
Seksuele ontwikkeling	2.2.1	Daarbij heb je ook nog wel dat een kind lichamenlijk natuurlijk wel op een bepaalde leeftijd zit, maar sociaal emotioneel nog

- Discrepantie ontwikkeling		helemaal niet aan kan... op welke leeftijd 'ie zit
-	2.2.2	Dat 'ie dus lichamelijk rijp is, maar sociaal emotioneel op de leeftijd van een drie-jarige zit
Seksuele ontwikkeling + Verstandelijke beperking en autisme	2.3.1	A. heeft natuurlijk geen autisme, die heeft niet aangeboren hersenletsel, maar.. bij hem zie je dat 'ie veel vrijer praat over... een schaamhaar, puistjes, het krijgen van een snor dat dat soort dingen, dat komt 'ie laten zien, of dat komt 'ie vertellen.
-	2.3.2	Terwijl, de kinderen met autisme die zijn eigenlijk een beetje.. 'kom niet in de buurt, ik ben aan het douchen, blijf uit de badkamer'.. en.. die zullen ons daar ook niet voor bij halen
-	2.3.3	Als je autisme hebt, dan.. ja, is het natuurlijk moeilijk om contact te maken en.. Ik denk dat dit dan een soort van stapje te ver is
-	2.3.4	Ja, nou hebben Y. en M. geen autisme... Maar die ja die zitten op eigenlijk zo'n laag niveau.. met hun verstandelijke beperking, dat ik het ze ook niet zie doen. Dus daar is het dan ook nog afhankelijk van.. op wat voor niveau ze functioneren
-	2.3.5	Wat me nu nog te binnen schiet, een soort van, is dat.. kinderen met autisme vaak wel een soort van schaamte hebben, terwijl kinderen met een verstandelijke beperking zich nergens voor schamen, of in ieder geval schaamtegevoel véél verder te zoeken is.
-	2.3.6	Waardoor ze dus.. sneller inderdaad... dingen in de woonkamer zullen doen, terwijl dat helemaal niet de bedoeling is. Terwijl je bij een kind met autisme de douche bijna niet binnen mag komen
-	2.3.7	Ja de kinderen hebben natuurlijk allemaal een verstandelijke beperking en.. bijna allemaal autisme, dus dat is natuurlijk wel.. vrij specifiek, en bij deze kinderen komt het anders binnen als in ieder geval bij kinderen met normale begaafdheid.. Maar ja dat autisme dat maakt het natuurlijk nog iets ingewikkelder
-	2.3.8	Autisme die zitten natuurlijk in een bepaalde structuur en als het altijd zo gegaan is en dat dat moet veranderen op de één of andere manier of er moet iets bij, kost heel veel tijd om dat aan te leren, of om het om te buigen... Geduld ook
Seksuele ontwikkeling + Seksuele gedragingen	2.4.1	Ja, sommige laten eigenlijk.. helemaal geen seksueel gedrag zien, maar d'r zijn ook kinderen die zichzelf proberen te bevredigen met een kussen of... ja die het toch nodig hebben om even op hun kamer met zichzelf te spelen... Nou ja we hebben d'r ook eentje die heeft elke keer een ander vriendinnetje, maar vindt.. kussen bijvoorbeeld al vies
+	2.4.2	En, hij zei ook pas een keertje tegen mij "Alicia, ik ga nu iets zeggen, en dan moet je niet boos worden. Wordt je niet boos?" "Nee, ik word niet boos" "We hebben het in de bus gehad over bikini's!"
-	2.4.3	we hebben d'r ook nog eentje... Die heeft wel ook een beetje verstoord seksueel gedrag gehad... Dat 'ie aan zijn eigen tepels probeerde te likken onder de douche
-	2.4.4	Dat 'ie.. de borsten van.. personeelsleden probeerde te pakken..

+	2.4.5	Maar dat was in de periode dat 'ie hier net woonde en.. dat doet 'ie eigenlijk niet meer.. Dus dat hebben we toen wel in bepaalde banen weten te leiden van jongen, dat is.. van mij, dat 's niet van jou daar mag je niet aankomen.. En dat is wel binnen gekomen
+	2.4.6	Meestal geeft 'ie het zelf aan, of het wordt tegen hem gezegd van joh.. als je nog even wilt spelen op je kamer dan kan dat nu... En.. ja dan zit de deur gewoon dicht en de gordijnen dicht en ja dan mag dat ook gewoon
-	2.4.7	Dat mensen vonden dat het niet kon, maar ja
+	2.4.8	Lichamelijk is 'ie dertien, dan zit 'ie wel op een.. lager niveau, maar.. in zijn lichaam gebeurt natuurlijk wel van alles al, dus... ja.. moet je dat dan tegen houden? Ja, ik vind van niet
+	2.4.9	Dus als 'ie hier beneden met een kussen.. zichzelf probeert te bevredigen, dan wordt daar wat van gezegd van dat mag niet, je bent in een openbare ruimte
Seksuele ontwikkeling - Achtergrond	2.5.1	We hebben het vermoeden dat dat van huis uit kwam, hij sliep ook tot.. vrij late leeftijd bij zijn moeder in bed en... Was allemaal een beetje raar, dus we denken dat het daar vandaan komt
Seksuele ontwikkeling - Kennis	2.6.1	Ik heb dit wel gehad.. op school bijvoorbeeld tijdens mijn studie.. seksueel gedrag bij volwassenen en.. hoe dat allemaal functioneert.. Maar ja dit is natuurlijk kinderen.. daar heb ik eigenlijk.. ja, te weinig kennis van..
Seksuele ontwikkeling - Sociale, emotionele, cognitieve ontwikkeling	2.7.1	Ja dan is het lastig, en dan in overleg met de gedragskundige.. Ga je.. overleggen.. van oké hoe pak ik dat dan aan met dit kind, want.. dat maakt het best wel heel specifiek
-	2.7.2	Want de één functioneert sociaal-emotioneel heel hoog maar is cognitief heel laag, terwijl het bij een ander andersom is..
+	2.7.3	Dus de aanpak kan wel hetzelfde zijn, maar die zul je bij de één naar links aan moeten passen en bij de ander naar rechts..
Voorlichtings-materiaal + Belang	3.1.1	Eigenlijk preventie! 't Het voorkomen van.. seksueel misbruik of.. seksuele intimiteiten, dat soort dingen wil je voorkomen, en daar gebruik je voorlichtingsmateriaal voor
Voorlichtings-materiaal - Bekende methoden	3.2.1	Te weinig.. Ik.. heb een boek ooit gehad van mijn ouders waar ik doorheen moest bladeren, en daar is het wel bij geëindigd. En.. de map van Darwi, daar heeft ze ook.. twee voorleesboekjes.. bij, maar dat is niet zozeer.. voorlichtingsmateriaal dan wel.. wie ben ik, wie ben jij, wat is van mij, wat is van jou
+	3.2.2	Maar ja, die kunnen dus wel gebruikt worden om in gesprek te gaan met een kind.. op een bepaald niveau
Voorlichtings-materiaal - Gesprek aangaan	3.3.1	Nee, als ik voor mezelf spreek: ik vind het moeilijk om.. op een bepaalde manier een gesprek aan te gaan met een kind.. Omdat elk kind natuurlijk op z'n eigen niveau functioneert en.. het is met het ene kind makkelijker te communiceren als met het ander
-	3.3.2	Maar hoe kom je op dit onderwerp en hoe ga je daar dan mee verder.. Ik vind dat ik daar te weinig handvaten voor heb
+	3.3.3	Daar zouden we iets mee moeten

Voorlichtings- materiaal + Ideeën	3.4.1	Nou ja ik denk dat dat spelenderwijs moet.. Misschien met plaatjes of met foto's, maar dan.. aangepast op het niveau van het kind en dat betekent dus.. dat dat je daar weer verschillende.. middelen voor moet hebben, want wat bij die past, past niet bij die
+	3.4.2	ik denk wel dat dat de leidraad is dat je.. materiaal nodig hebt om met de kinderen in gesprek te gaan, dat je.. tastbaar materiaal hebt. Dat ze aan kunnen wijzen waar ze wel aan mogen komen.. en waar ze niet aan mogen komen. En dat is voor sommige kinderen al veel te hoog gegrepen... Maar ja, dat is denk ik een beetje de kant die we op willen
+	3.4.3	Je moet het eigenlijk dus zo algemeen mogelijk houden, zodat het van toepassing kan zijn op allemaal.. En dan.. Ja moet de gedragskundige in combinatie met het team.. Het passend maken.. en specifiek maken op een bepaald kind
Voorlichtings- materiaal + Informatie- voorziening	3.5.1	Ja dat moet wel kunnen. Via de manager, via de.. gedragskundige.. is 't wel mogelijk. En dan zijn er ook nog trainingen te volgen, seksualiteit bij... mensen met autisme... Dus 't kan wel
-	3.5.2	Als niemand uit het team vraagt of er materiaal deze kant op komt, dan komt het niet
Visie + Rode draad	4.1.1	Nou ja, Jacala die werkt natuurlijk vanuit de visie van Reinaerde, en dat is.. dat je de kwaliteit van bestaan.. van het kind zoveel mogelijk probeert te vergroten
+	4.1.2	En volgens mij is dat op sociaal vlak... cognitief vlak en op.. emotioneel vlak...
+	4.1.3	Maar ik weet dat dat we de kwaliteit van bestaan van de kinderen zo groot mogelijk willen hebben
Visie + Zichtbaar in handelen	4.2.1	Nou ja door kinderen... zoveel mogelijk zelf te laten doen, in hun kracht te zetten.. Dat ze belangrijk zijn, dat wat zij doen ook belangrijk is... Ja door niet alles proberen over te nemen, maar ze nieuwe dingen aan te leren zodat ze dingen zelf kunnen
Visie + Drijfveren	4.3.1	Nou ja, het leuke aan deze doelgroep vind ik dat er heel veel ontwikkeling mogelijk is. En.. ik denk dat mijn drijfveer is de ontwikkeling van de kinderen zoveel mogelijk benutten, dus.. kijken wat ze allemaal zelf kunnen en er niet vanuit gaan.. dat ze het niet kunnen, omdat ze een verstandelijke beperking hebben, of omdat ze autisme hebben.
Visie + Ten opzichte van seksualiteit	4.4.1	Nou ja, je wilt de kwaliteit van bestaan van een kind vergroten, en in die kwaliteit van bestaan ben je veilig, kan je jezelf zijn
-	4.4.2	Dat kan niet als een ander jou belemmerd.. om jezelf te zijn, om wat voor reden dan ook, en dat kan dus ook door seksueel misbruik of door seksuele intimidatie.
+	4.4.3	Als jij daar.. voor voorgelicht bent en dat voor kunt zijn, dan.. vergroot dat jouw kwaliteit van bestaan, omdat je niet.. belemmerd wordt. Je kunt jezelf zijn.
+	4.4.4	Als je kijkt naar de toekomst van de kinderen en je kijkt dan naar de kwaliteit van bestaan, dan.. zijn er kinderen die misschien ook een relatie willen, of op zichzelf willen wonen, onder begeleiding. Dan is het wel belangrijk dat dat ze... zichzelf in veiligheid kunnen brengen

+	4.4.5	daarmee bedoel ik dus dat dat ze.. dingen die die ze niet willen dat er met hun gebeurt, dat dat ze dat kunnen stoppen. Of dat ze aan de bel kunnen trekken
Visie - Taboe seksualiteit	4.5.1	d'r zit natuurlijk altijd een bepaalde.. lading als je het hebt over seksualiteit. Mensen vinden het moeilijk om er over te praten en d'r heerst nog steeds.. een soort van taboe op en ik denk dat dat ook.. heerst.. ja binnen zo'n organisatie als Reinaerde
Visie + Spanningsveld seksualiteit	4.6.1	En onze kinderen kunnen natuurlijk niet altijd zelf keuzes maken en dan moet er.. geholpen worden, met het maken van keuzes en soms moeten.. de keuzes overgenomen worden...
-	4.6.2	Ja... Hoe vervelend dat soms ook is, maar dan ga je het dus inderdaad hebben over veiligheid, want als.. iemand dan niet die keuzes voor dat kind of voor die persoon maakt, dan wordt het onveilig
-	4.6.3	Ja en als het onveilig wordt, dan wordt die kwaliteit van bestaan niet vergroot, dus.. ik denk dat het.. niet helemaal botst, maar... Ja het is wel een beetje ingewikkeld

Bijlage G

Gelabeld interview begeleider 3

Werkwijze	Seksuele ontwikkeling	Voorlichtingsmateriaal	Visie
Huidige aanpak (+3/-9)	Versus normale begaafdheid (+2/-3)	Belang (+2/-0)	Rode draad (+4/-0)
Seksualiteit hogere prioriteit (+1/-2)	Discrepantie ontwikkeling (+1/-1)	Bekende methoden (+1/-3)	Zichtbaar in handelen (+3/-0)
Gewenste aanpak (+2/-1)	Verstandelijke beperking en autisme (+4/-3)	Gesprek aangaan (+0/-2)	Drijfveren (+2/-0)
Risico's geen voorlichting (+0/-4)	Lichamelijke ontwikkeling (+2/-0)	Ideeën (+5/-0)	Ten opzichte van seksualiteit (+2/-1)
Rekening mee houden (+1/-1)	Seksuele gedragingen (+1/-8)	Informatievoorziening (+2/-1)	Ruimte voor seksualiteit (+2/-0)
	Kennis (+1/-4)		Spanningsveld seksualiteit (+1/-0)
	Sociale, emotionele, cognitieve ontwikkeling (+1/-2)		

Kernlabel	Fragment	Begeleider 3
Werkwijze - Huidige aanpak	1.1.1	Op dit moment wordt er eigenlijk niet zoveel aan gedaan
-	1.1.2	Pas als het zichtbaar is wordt er eigenlijk gehandeld
+	1.1.3	En dan wordt 't in de teamvergadering besproken van nou hoe of wat en dan is het meestal de gedragskundige die dan.. ons informeert hoe we daar mee om moeten gaan
-	1.1.4	Het stomme is, het onderwerp.. speelt eigenlijk al twee jaar.. Dat hè, dat dat 't gedrag zichtbaar is bij de kinderen, dat de kinderen gaan ontwikkelen, dat we d'r mee aan de slag moeten.. Maar eigenlijk is er in de praktijk nooit echt iets mee gedaan
-	1.1.5	Dan speelt er zoveel op een groep en dan was, hè.. dan is dit.. eigenlijk heel slecht, gewoon een onderwerp wat dan.. nou ja minder prioriteit heeft en dan.. wat ik zeg, dan wordt alleen maar aandacht aan besteedt als het.. zichtbaar is, of als het fout gaat
-	1.1.6	Want eigenlijk is dit gewoon een heel belangrijk onderwerp. Ik denk dat 't is één van de acht.. ontwikkelingsgebieden.. van

		Sharlock (...) Die je 'even vergeet'..
+	1.1.7	Sinds.. een jaar zijn we heel erg bezig met het bevorderen van de zelfredzaamheid. We hebben daar ook.. vorig jaar een stagiaire rondom.. om gehad die ons.. getraind heeft hoe we de zelfredzaamheid van de kinderen zoveel mogelijk kunnen bevorderen.
-	1.1.8	Je bent heel erg geneigd om vaardigheden over te nemen van de kinderen (...). Terwijl misschien nu 'ie een halfjaar ouder is, kan 'ie 't ineens wel
-	1.1.9	En dan vergeet je even dat een kind best wel kan groeien en.. hem die ruimte geeft. Maar soms is het ook tijdsgebrek hoor
+	1.1.10	Daar.. zijn we in getraind hoe je daar.. zeg maar goed mee om kan gaan en zoveel mogelijk uit de cliënt zelf halen
-	1.1.11	Omdat het 'n .. onbekend thema is.. Collega's weten niet hoe ze d'r mee om moeten gaan.. En het wordt vanuit de managers te weinig aandacht aan besteed.
-	1.1.12	Dat het de gedragskundige is en de manager die daar ook veel meer.. aandacht aan moeten besteden. Het enige waar veel aandacht aan besteed wordt is seksueel misbruik. Daar wordt je elk jaar mee doodgegooid
Werkwijze + Seksualiteit hogere prioriteit	1.2.1	Het zijn eigenlijk allemaal tieners, waarbij je.. ziet en merkt dat zij ook normaal.. in ontwikkeling gaan, het lichaam gaat ontwikkelen, en daarom is het belangrijk dat wij daar wel aandacht aan gaan besteden
-	1.2.2	Ik denk dat het echt nog geen.. nou ja laten we zeggen vijf jaar dat ze daar serieus mee bezig zijn, ook in methodiekontwikkeling
-	1.2.3	Dus ik denk dat het dan pas.. aandacht aan besteed op het moment dat het zichtbaar wordt, en dan ben je eigenlijk half.. te ver
Werkwijze - Gewenste aanpak	1.3.1	Maar nou zijn het veel tieners die er rondlopen.. en eigenlijk is het gewoon belangrijk dat het al veel eerder.. behandeld wordt, om hun lichaam te leren kennen en niet pas als die hormonen in het lijf schieten dat dan pas behandeld worden, want dan weten ze al helemaal niet hoe ze daarmee.. om moeten gaan
+	1.3.2	daarom denk ik dat een goeie methodiek belangrijk is waar.. ook dit soort situaties wordt.. uitgelegd, van hoe ga je om met weerstand, of hoe ga je om als een cliënt aangeeft dat 'ie er geen behoefte aan heeft
+	1.3.3	Ik denk nou laten we beginnen met gewoon de seksuele ontwikkeling, dan hoeft je misschien seksueel misbruik helemaal niet te bespreken
Werkwijze - Risico's geen voorlichting	1.4.1	Ten eerste dat een kind zijn eigen lichaam niet meer herkend.. wat frustraties denk ik wel kan opleveren. Want de hormonen schieten wel door 't lijf, en.. de gevoelens
-	1.4.2	Vervolgens misschien zelfs dat.. d'r kan een taboe op komen, voor een kind, dat 'ie wel die gevoelens heeft, maar dat.. dat dat 'ie er niet mee durft om te gaan zeg maar, of mee om kan gaan
-	1.4.3	Gedrags.. problemen.. 'k Gok maar wat hoor. Of dat een kind die gevoelens heeft en niet op de juiste manier ermee omgaat. Dus.. Naar andere kinderen of op.. of in.. het bijzijn van

		anderen.. met het piemeltje gaat spelen bijvoorbeeld
-	1.4.4	Wat zich daar in kan uiten, ja. Mijn lichaam doet iets, maar ik weet niet.. wat het doet
Werkwijze + Rekening mee houden	1.5.1	Ja, met name ontwikkelingsniveau en dan wat begrijpt een kind en op welke manier moet je het brengen.. want je moet er wel voor zorgen dat een kind geen.. ja dat er geen taboe op komt, of dat het als fout gezien wordt zeg maar. Maar 't moet wel leren om d'r er op een juiste manier mee om te gaan.
-	1.5.2	Deze kinderen worden heel snel gewoon.. over beschermd en.. lager ingeschat. En dat is gewoon zonde, want ze kunnen veel meer dan dat ze soms laten zien
Seksuele ontwikkeling - Versus normale begaafdheid	2.1.1	Normale kinderen krijgen ook al op.. tien elfjarige leeftijd voordat die hormonen of voordat het in het lijf schiet of voordat het lichaam gaat veranderen, weten ze ook al meer over hun eigen lichaam. En bij deze kinderen die kennen hun eigen lichaam nog veel minder
+	2.1.2	Ik denk dat het grote verschil is dat.. kinderen met een normale ontwikkeling... heel veel meekrijgen van de omgeving, al op hele jonge leeftijd, rondom.. seksualiteit
+	2.1.3	Het herkennen van de lichaam en.. op televisie.. bij vriendjes en vriendinnetjes.. nou ja, ouders die af en toe met een kind in gesprek gaat. Denk dat dat veel geleidelijker.. gaat dan een kind met autisme.
-	2.1.4	Ten eerste omdat ze gewoon.. veel minder.. meekrijgen van wat er in hun omgeving..
-	2.1.5	En.. ik denk dat er gewoon veel minder aandacht aan besteed wordt. Aan seksuele voorlichting en seksualiteit en herkennen van het lichaam en dergelijke
Seksuele ontwikkeling - Discrepantie ontwikkeling	2.2.1	Kinderen met autisme of ontwikkelingsachterstand.. Die.. lichamelijk groeien ze wel, maar mentaal blijven ze natuurlijk heel klein, dus het kan best wel eens zijn dat mensen vergeten dat deze kinderen lichamelijk ook ontwikkelen
+	2.2.2	Met dat grote lichaam, maar het is dat peutertje (...), dit kind ontwikkelt zich ook lichamelijk en.. deze kan ook.. hormonen krijgen en zich seksueel ontwikkelen
Seksuele ontwikkeling - Verstandelijke beperking en autisme	2.3.1	Bij autisme gaat dat natuurlijk vaak samen, maar.. autisten die worden wel.. meer beperkt doordat ze veel meer in hun eigen.. wereldje.. zitten eigenlijk
-	2.3.2	Ik denk kinderen met... autisme worden veel meer beperkt.. doordat ze veel minder aannemen van wat hun omgeving gebeurt.
+	2.3.3	Ik denk kinderen met een ontwikkelingsachterstand.. die zijn op socialer vlak veel verder..
+	2.3.4	Waardoor ze veel meer zien van wat er in hun omgeving gebeurt. Die zullen ook veel makkelijker een vriendje of vriendinnetje hebben dus.. Daar is natuurlijk dat sociale en dan in de vorm van seksualiteit
-	2.3.5	Ja, dat dat wat anders is dan kinderen met autisme, dat dat nog veel lastiger is of anders is..
+	2.3.6	Voor de rest, zie ik dat jongetje.. heb ik niet het idee dat.. die hormonen al door dat lijf schieten.. (...). Maar, wie weet, hij is

		ook niet.. autistisch, maar heeft een niet aangeboren hersenletsel.. Dus mogelijk dat die ontwikkeling bij hem weer wat anders loopt dan kinderen die wel autistisch is, want zijn jongere kinderen die wel.. dat spelen met hun piemeltje laten zien
+	2.3.7	Dat is het voordeel van kinderen met autisme.. Op het moment dat dingen geautomatiseerd zijn.. Dat heeft- heeft even tijd nodig dat het in hun.. ritueeltje past, dan doen ze 't gewoon
Seksuele ontwikkeling + Lichamelijke ontwikkeling	2.4.1	Ten eerste dat het lichaam gaat ontwikkelen. Natuurlijk
+	2.4.2	Ja, dat lichaam dat ontwikkelt zich gewoon en.. waar wij van tevoren al.. voorbereid zijn (...), overkomt het deze kinderen en die hebben lichamelijke drang en ze weten daar heel goed mee om te gaan
Seksuele ontwikkeling + Seksuele gedragingen	2.5.1	Daarnaast zie je bij een aantal kinderen dat ze gaan spelen met hun piemeltje
-	2.5.2	Ja het is natuurlijk niet de bedoeling dat ze hier op de bank.. gaan zitten, dus het is wel.. zoekende naar manier om daar.. goed mee om te gaan, maar dat het niet als.. verkeerd wordt gezien
-	2.5.3	Ze hebben die gevoelens wel, maar ze snappen niet wat het is
-	2.5.4	Daardoor zien ze ook niet verkeerd dat het op de bank gebeurt, want ja.. weet je, als ik jeuk heb dan krab ik en als ik pijn heb, dan.. laat ik weten dat ik pijn heb, daar hoef ik niet voor naar m'n kamer toe
-	2.5.5	Ik heb het nooit gezien, maar ik heb wel gehoord, dat kinderen al op.. jonge leeftijd, wat ze dan noemen in de gehandicaptenzorg is zelf stimuleren zeg maar. Dus dat ze, ook meisjes op vijf, zes, zevenjarige leeftijd op het randje van de stoel gaan zitten om zichzelf te stimuleren
-	2.5.6	Ouders schrikken daar enorm van, want die weten daar dus.. echt niet hoe ze daar mee om kunnen gaan
-	2.5.7	En dat het ook voor begeleiders zoeken is.. hoe hoe je daar op een juiste manier mee omgaat zeg maar
-	2.5.8	Ja, ontwikkeling van deze kinderen loopt soms wat anders dan.. normaal en omdat ze natuurlijk.. aan de ene kant kennen ze hun eigen lichaam niet, maar ze voelen hun lichaam wel goed aan.. Ze voelen wanneer ze pijn hebben en weten daar moeilijk mee om te gaan, ze voelen wanneer ze jeuk hebben weten daar moeilijk mee om te gaan, dus deze gevoelens mogelijk ook, komt veel eerder dan.. bij een normaal kind. Kan hoor
-	2.5.9	Ik denk dat het gewoon een heel.. onbekend gebied is. Omdat het gewoon.. deze kinderen kan je het heel moeilijk aan vragen (...). Dus.. ik denk dat het alt- dat het.. ondanks onderzoek altijd wel een.. onwetend.. een deels onwetend gebied blijft
Seksuele ontwikkeling - Kennis	2.6.1	Maar omdat wij ook... zelf de kennis, te weinig kennis d'r over hebben.. ja, is het gewoon belangrijk dat we daar een methodiek hebben om te weten hoe we daar.. op een goeie

		manier.. mee om kunnen gaan
-	2.6.2	Vanuit mezelf pratend zou ik niet weten hoe ik een kind goed.. zou moeten.. begeleiden daarin
-	2.6.3	Een normaal kind wel, maar een kind met autisme.. als 'ie echt behoorlijk autistisch is.. net zoals sommige cliënten van ons, zou ik het heel lastig vinden hoe ga je daar.. op dit gebiedt mee om, ja. En hoe benader je het.. dat het aan komt
-	2.6.4	Ik denk.. omdat wij allemaal vrij onwetend zijn.. rondom dit onderwerp en wat wij.. kunnen verwachten van de kids
+	2.6.5	Ik denk dat het gewoon belangrijk is dat begeleiders kennis.. hebben om daar op een juiste manier mee om te gaan..
Seksuele ontwikkeling + Sociale, emotionele, cognitieve ontwikkeling	2.7.1	Je moet.. ze zoveel mogelijk.. stimuleren. Alles eruit halen wat er in zit Op cognitief vlak, op.. sociaal emotioneel vlak. Maar wel rekening houdend met wat ze emotioneel aan kunnen
-	2.7.2	En dat is de constante schommeling waar je mee te maken hebt, want soms kunnen ze cognitief kunnen ze heel ver komen, maar emotioneel kunnen ze dat niet aan
-	2.7.3	Je haakt nu.. vooral.. in op het gedrag wat ze laten zien Maar dat's.. dat zegt nog niet dat ze dat emotioneel ook aankunnen
Voorlichtings-materiaal + Belang	3.1.1	Het is een houvast voor ons hoe we daar stapsgewijs mee om.. kunnen gaan en op een juiste manier en.. ik denk dan ook op een speelse manier
+	3.1.2	En daarnaast denk ik dat het een visuele houvast is voor de kinderen, en dat ook voor de kinderen daar stapsgewijs mee om kunnen gaan
Voorlichtings-materiaal - Bekende methoden	3.2.1	Eigenlijk helemaal niet
+	3.2.2	Voor één van de cliënten hebben we.. een.. boek aangeschaft, omdat het.. destijds.. speelde
-	3.2.3	Volgens mij is daar niks mee gedaan.. of weinig mee gedaan. En puur denk ik door onwetendheid van collega's hoe moet je hier op een goeie manier mee om gaan
-	3.2.4	ik denk dat het materiaal dan ook niet voldoende genoeg houvast heeft gegeven
Voorlichtings-materiaal - Gesprek aangaan	3.3.1	Als een cliënt zegt van nou ik heb er geen behoefte aan, dat je denkt ja, wat moet ik hier nou weer mee omgaan, nou laat 'm dan maar, dan laten we 't wel liggen en vervolgens blijft het liggen en dan wordt 't niet meer opgepakt
-	3.3.2	Ik denk.. een cliënt heeft er geen zin in betekent gewoon, 't is gewoon ook voor de cliënt een onwetend gebied
Voorlichtings-materiaal + Ideeën	3.4.1	Hoe zie ik dat voor me, is eigenlijk dat je al als een kind tien elf wordt, dat je.. z'n eigen lichaam gaat leren kennen en dat is gewoon heel, hè, wat je ziet dit zijn je benen, dit zijn je armen
+	3.4.2	en dan ook hè, dit is m'n piemeltje, dit zijn m'n billen en... de functie daarvan en.. voelen zeg maar bij zichzelf.. Aaien.. Ja, dus dat dat dat ze echt hun lichaam.. wat beter leren kennen.
+	3.4.3	En op het moment dat ze.. Ja zeg maar voor twaalfjarige

		leeftijd, dat je eigenlijk.. eventueel met een... methodiek gaat werken, waarbij je.. ook de seksuele voorlichting eigenlijk.. gegeven wordt
+	3.4.4	Op zich zitten hier wel kinderen met een redelijk niveau en kan je ze allemaal.. met plaatjes en door gespreksvoering enigszins bereiken, maar ik denk.. een methodiek in combinatie met misschien zelfs wel een cursus, is wel.. noodzakelijk
+	3.4.5	En dat de kinderen 't ook.. als ze daar behoefte aan hebben, 't zelf kunnen pakken zonder dat wij daar in de buurt zijn
Voorlichtings- materiaal - Informatie- voorziening	3.5.1	Volgens mij zijn we zelf gewoon op zoek gegaan naar materiaal
+	3.5.2	Ilona, onze gedragskundige die weet er veel over, dus die zou daar ons over kunnen inlichten. En daarnaast zijn er ook cursussen.. binnen de.. organisatie die je kan volgen rondom seksualiteit en.. autisme en hoe je daar mee om moet gaan
+	3.5.3	Cursussen bieden ze ook echt wel aan, vorig jaar is er nog een cursus seksualiteit geweest.. voor alle medewerkers
Visie + Rode draad	4.1.1	De visie van Reinaerde is dat je... zelfstandigheid geloof ik bevorderen en op sociaal vlak
+	4.1.2	Alles uit de cliënt halen wat er in zit en dan op verschillende-zelfstandigheid, op sociaal gebied, op cognitief gebied.. en niet kijken naar wat een cliënt niet kan, maar kijken naar wat een cliënt wel kan!
+	4.1.3	Dat je ze.. laat mee beslissen in hun leven
+	4.1.4	Bevorderen in zelfredzaamheid, dat een kind zichzelf op z'n eigen niveau weet te redden, en.. weet te verzorgen
Visie + Zichtbaar in handelen	4.2.1	En de ander met wat hulp, maar wel.. blijft stimuleren dat je ze kijkt of ze toch nog een stapje verder kunnen, dat ze uiteindelijk zichzelf wel kunnen aankleden. Maar ook.. kleine taakjes voor in huis.. wat verantwoordelijkheden geven (...). Dat je daar echt naartoe gaat werken. Veel steeds meer zelfstandigheid en.. ja dat ze zich gewaardeerd voelen als.. mens
+	4.2.2	Nou ja goed, dat ik wel zoveel mogelijk de kinderen zelf probeer dingen te laten doen. In plaats van het overnemen, wat heel makkelijk is om.. te doen
+	4.2.3	't Is wel goed om daar stil bij te staan en dat probeer ik ook echt wel stil.. bij te staan
Visie + Drijfveren	4.3.1	En dat ze een steentje kunnen bijdragen in de samenleving, op hun eigen.. manier
+	4.3.2	Dat ze in ieder geval.. zich gewaardeerd voelen Dat vind ik wel heel belangrijk
Visie + Ten opzichte van seksualiteit	4.4.1	Nou als je kijkt naar zelfredzaamheid en verzorging, daar hoort seksualiteit natuurlijk ook bij, dat ze weten hoe ze.. in de maatschappij.. Dan is seksualiteit ook gewoon een onderwerp, dus 't is gewoon belangrijk dat een kind.. zichzelf leert kennen en ook op dit gebied
+	4.4.2	Als je ze wil bevorderen in de ontwikkeling, dat betekent ook dat ze.. hun eigen lichaam leren kennen en dat ze daar ook op een juiste manier weten om te gaan

-	4.4.3	Daar ken ik de visie rondom seksualiteit ook niet genoeg voor.. En hoe ze dat zien binnen Reinaerde. Omdat gewoon hier op de groep eigenlijk gewoon veel te weinig gebeurt
Visie + Ruimte voor seksualiteit	4.5.1	Je probeert natuurlijk zoveel mogelijk een thuissituatie wel na te bootsen.. In feite, wat hier niet acceptabel is, ga ik vanuit dat dat op een- in een normaal gezin ook niet acceptabel is
+	4.5.2	We geven de kinderen de ruimte om zich seksueel te kunnen ontwikkelen.. Maar dan wel op bepaalde plekken hè, bijvoorbeeld op een op een kamertje
Visie + Spanningsveld seksualiteit	4.6.1	Denk dat je dan d'r voor zorgt dat.. veilig ook zorgt dat ze wel kunnen ontdekken.

Bijlage H

Gelabeld interview begeleider 4

Werkwijze	Seksuele ontwikkeling	Voorlichtingsmateriaal	Visie
Huidige aanpak (+3/-2)	Versus normale begaafdheid (+4/-4)	Belang (+4/-0)	Rode draad (+2/-0)
Seksualiteit hogere prioriteit (+5/-0)	Seksuele gedragingen (+2/-2)	Bekende methodes (+1/-1)	Zichtbaar in handelen (+4/-0)
Gewenste aanpak (+6/-0)	Verstandelijke beperking en autisme (+3/-0)	Ideeën (+3/-0)	Drijfveren (+2/-0)
Rekening mee houden (+2/-0)	Sociale, emotionele, cognitieve ontwikkeling (+4/-1)	Informatievoorziening (+1/-0)	Ten opzichte van seksualiteit (+2/-1)
	Discrepantie ontwikkeling (+1/-0)		Spanningsveld (+2/-0)
			Ruimte voor seksualiteit (+1/-0)

Kernlabel	Fragment	Begeleider 4
Werkwijze - Huidige aanpak	1.1.1	We hebben niet heel erg een werkwijze. Dr is sowieso ook niet.. echt een map of zo waarvan je zegt van: 'Nou een kind is daar mee bezig. Zo gaan we het kind nu begeleiden.
+	1.1.2	Eigenlijk hebben we tot nu toe de situaties waar het wel voorkwam gewoon op dat moment bekeken, besproken en op die manier dan gehandeld.
-	1.1.3	Na, sowieso dat we eigenlijk niet zoveel hebben op de groep en volgens mij is er niet heel veel voor gehandicapten, autisme qua voorlichting.
+	1.1.4	't mag niet hier op de bank of zo nee. Als ze 't doen dan zeggen we: 'Mag je even op je kamer gaan spelen.'
+	1.1.5	Als we 't op de groep zien, dan gaan we wel met een kind even naar z'n kamer en dan zullen we even zeggen, gewoon eigenlijk van: 'Goh, als je behoefte hebt om met jezelf te spelen, mag je op je kamer spelen.' Soms vraag ik 't ook wel. Als ik merk dat een kind een beetje gefrustreerd is of snel met iets tussen zijn benen zit te rijden op de bank bijvoorbeeld, zeg ik: 'Nou, wil je even kamer spelen?' Of je laat ze wat langer alleen met douchen, dat ze daarin ook.. zichzelf kunnen ontdekken
Werkwijze + Seksualiteit hogere prioriteit	1.2.1	Dus dat is wel iets wat er moet komen.

+	1.2.2	Dus 't is goed dat er een werkwijze komt ja
+	1.2.3	De kinderen er nu wel meer mee bezig zijn.
+	1.2.4	Er werken hier natuurlijk een hoop meiden die net twee of drie jaar pas werken, ja dan weet je ook niet goed hoe je daarmee om moet gaan, dus 's wel goed dat er iets komt van wat moeten we ermee? Hoe pakken we 't aan? Wat zijn goede stappen om te volgen?
+	1.2.5	't Hebben we natuurlijk voor de rest helemaal niet echt plannen of doelen of oog voor seksuele voorlichting of seksuele ontwikkeling, dus dat is wel iets waar echt wel aan gewerkt moet worden nog.
Werkwijze + Gewenste aanpak	1.3.1	En je moet het per kind denk ik ook weer wel aanpassen wat ze wel en wat ze niet aankunnen.
+	1.3.2	Ja en 't is gewoon goed om straks al eerder voor te bereiden.
+	1.3.3	't liefst inderdaad gewoon dat er een soort draaiboek ligt of een soort werkstuk of verslag, stappenplan van hoe ga je met een kind te werk? Dat je 't misschien wel aanpast natuurlijk op het kind en op het individu zelf. Dat je wel wat meer handvaten hebt of boeken die je kan gebruiken of tekeningen of desnoods filmpjes of wel dat je wat materiaal hebt wat je kan gebruiken. Wat je eventueel op internet kan opzoeken.
+	1.3.4	sowieso wel individueel op de kamertjes. Dat ze wel daarin ook hun eigen privacy.. kunnen bewaken en ik denk wel dat iemand het bij ze moet doen die goed vertrouwd met ze is. dat dan ook wel een persoon het overlaten. Gekoppeld aan het kind. Dat je niet met tien verschillende mensen steeds met een boek over voorlichting moet komen of zo..
+	1.3.5	Ja, een vertrouwenspersoon.
+	1.3.6	Ja, dat moet je juist doen. Ja, voelen hun zich ook veilig als ze weten waar ze aan toe zijn.
Werkwijze - Rekening mee houden	1.4.1	Sowieso dat we eigenlijk niet zoveel hebben op de groep en volgens mij is er niet heel veel voor gehandicapt, autisme qua voorlichting. 't Is allemaal natuurlijk gewoon van hoe je het normaal bij normale kinderen zou gaan doen. En dit is natuurlijk gewoon iets specifiek en je moet het per kind denk ik ook weer wel aanpassen wat ze wel en wat ze niet aankunnen.
-	1.4.2	Vooral het ontwikkelingsniveau ook. En dat je ook weer niet teveel vertelt. Want als ze eigenlijk nog niet aankunnen, dat ze dan weer dingen weten dat ze denken: 'Ja, wat moet 'k daar mee.' Dat je alweer verder gaat dan waar hun mee bezig zijn.
Seksuele ontwikkeling - Versus normale begaafdheid	2.1.1	Maar 't is natuurlijk omdat de kinderen zo anders zijn in ontwikkeling, dat 's best wel lastig inschatten, wanneer is welk kind eraan toe.
-	2.1.2	En vaak pas merk je dat een kind er aan toe is als je signalen opvangt van: 'O, ze zijn wel daarmee bezig of ze praten wel daarover of..
-	2.1.3	Bij je eigen kind denk je: 'Nou, je bent twaalf, huppatee, we gaan effe ervoor zitten.' Maar ja, hier kan een kind van zestien bijvoorbeeld nog niet om geven. Dat weet je gewoon niet.
+	2.1.4	Vooral natuurlijk in hun gedragingen, in hun houding.. je hebt

		ook karaktereigenschappen, ja.. Kijk ik werk natuurlijk niet dagelijks met normale kinderen, met wat je om je heen ziet en hoort, zie je wel verschil met de kinderen van hier
-	2.1.5	In seksuele ontwikkeling ben ik niet heel erg bekend. Als ik het dan vooral vergelijk met jongens natuurlijk die we hier hebben, ben 'k niet heel erg op de hoogte hoe jongetjes dat doen van die leeftijd van een normale ontwikkeling zeg maar.
+	2.1.6	Dat is natuurlijk bij normale kinderen ook al heel anders. De een is heel erg druk mee en de ander nog helemaal niet
+	2.1.7	Met de ontwikkeling van het kind heeft dat te maken. 't Ene kind is daar sneller in als 't andere kind. Net zoals normale kinderen, denk 'k ook dat de één daar heel jong bij is en de ander pas op oudere leeftijd dingen gaat ontdekken. Interesse, denk ik, ja. 'k Zou 't niet koppelen aan leeftijd of ontwikkelingsfase
+	2.1.8	Je kan niet in de supermarkt ineens staan.. Zijn wel bepaalde situaties die niet mogelijk zijn. En 't is zowel voor normale kinderen als voor gehandicapte kinderen hetzelfde.
Seksuele ontwikkeling +Seksuele gedragingen	2.2.1	Niet zo heel veel kinderen die er echt mee bezig zijn, vind ik momenteel, maar de kinderen die dr mee bezig met seksuele ontwikkeling die.. zijn eigenlijk vooral gericht op zichzelf. Met zichzelf willen spelen
+	2.2.2	We hebben wel, ik heb wel situaties meegemaakt waarin kinderen met elkaar dingen gingen ontdekken. Dat je ze ineens op elkaar vindt of zo, niet naakt maar wel dat ze daarin dingen van elkaar aan het voelen zijn. Bewegingen maken waarvan je denkt: 'Hmm, dat 's niet helemaal eh.. gepast dit.' En dat hoort natuurlijk wel bij ontwikkeling,
-	2.2.3	We hebben hier wel een jongetje gehad die.. vrouwelijke lichaamsdelen nog wel eens interessant kon vinden. In ieder geval vrouwen met volle borsten of zo bijvoorbeeld, maar of dat echt seksueel gekoppeld was of dat dat gewoon een autisme tic was van.. als iemand, als je er een keer eraan zit en iemand reageert erop, dan heb je actie-reactie.
-	2.2.4	We hebben hier ooit wel een keer 'n situatie gehad waarin een kind wel met seksuele handelingen bezig was en ook wel ongepast.
Seksuele ontwikkeling +Verstandelijke beperking en autisme	2.3.1	Ik moet eerlijk zeggen dat ik het niet heel erg gekoppeld vind aan het feit of een kind autistisch is of alleen verstandelijk beperkt. Maar dat ik het vooral vind aan.. ja, in welke ontwikkeling een kind zit. Ik vind niet dat er echt dat je het kan koppelen: 'O, autisten die doen dat meer of ge, verstandelijk beperkten doen dat meer of.' 'k Vind niet echt gelijkenis..
+	2.3.2	De kinderen die we hebben die met seksuele handelingen bezig zijn. Het heeft het autisme verder niet veel mee te maken of ze autist zijn of PDD-Nos. Daarin zie 'k eigenlijk niet heel erg verschil.
+	2.3.3	Ja, een jongetje die hier zit die doet het al vanaf zijn achtste. Er zijn ook kinderen die pas twaalf zijn en daarmee gaan starten dus. Er zijn ook kinderen hier die zijn al veertien en die doen nog helemaal niks daarmee
Seksuele ontwikkeling +	2.4.1	Dat moet je echt wel op het individu aanpassen. Elk kind zit weer in een hele andere verschillende ontwikkelingsfase. Zijn

Sociale, emotionele, cognitieve ontwikkeling		ze op cognitief zeven en emotioneel vier, dus dan.. moet je dat wel heel erg aanpassen op o het kind zelf.
+	2.4.2	Maar ik denk wel dat je dan moet kijken naar het jongste leeftijdsniveau waarop ze, vooral emotioneel gezien, waar ze dan op functioneren. Dat 's natuurlijk denk 'k wel het belangrijkste.
+	2.4.3	Je kan wel cognitief heel slim zijn, maar als je emotioneel heel laag bent, ja, dan zijn sommige dingen denk ik heel lastig te begrijpen of gelijk heel moeilijk of komt 't heel erg bij ze binnen en kunnen ze er heel angstig van worden.
+	2.4.4	ik denk dat we emotioneel gezien de kinderen zeker niet ouder zijn als .. vijf jaar oud. Als je echt kijkt naar de jongeren die 't op dit moment nodig hebben denk ik ook dat als je op een leeftijd van .. vijf jaar insteekt, dat je dan echt wel goed zit.
-	2.4.5	Ook hoe ga je met anderen om? Kinderen zijn natuurlijk ook wel van bij anderen ontdek je 'n plekje of.. kinderen die op school met elkaar onder de douche staan en dingen misschien zien of horen of met slimmere kinderen in de klas zitten. En dus ik denk dat je daarin ook wel ze wat mee moet geven ja. Hoe daarmee om te gaan.
Seksuele ontwikkeling Discrepantie ontwikkeling	2.5.1	Elk kind zit weer in een hele andere verschillende ontwikkelingsfase. Zijn ze op cognitief zeven en emotioneel vier, dus dan.. moet je dat wel heel erg aanpassen op o het kind zelf.
Voorlichtings-materiaal + Belang	3.1.1	't is vooral omdat die jongens allemaal ouder worden dat 't goed is dat er nu iets nieuws gaat komen. Omdat je nu niet weet eigenlijk hoe je als mensen als kinderen nu ineens met vragen komen hoe je erop moet reageren.
+	3.1.2	En dat je nu merkt dat de kinderen er langer zijn en ze allemaal steeds ouder worden en opeens ook nieuwe ontwikkelingen gaan krijgen. En dat je daarom er nu tegenaan gaat lopen van: 'O ja, ze zijn nu allemaal rond puberleeftijd. Wat moeten we hier eigenlijk mee?
+	3.1.3	Om wel ze gewoon goed voor te bereiden wat kan wel, wat kan niet. In ieder geval hoe werkt alles. Wanneer mag je 't wel of niet toepassen
+	3.1.4	Omdat ik denk dat ze anders te pas en te onpas.. niet weten hoe ze mee om moeten gaan, dat ze dan in bepaalde situaties misschien wel gaan toepassen gewoon in 't openbaar. Dus ze moeten wel een beetje weten wat ze, wat kan wel en wat kan niet.
Voorlichtings-materiaal - Bekende methodes	3.2.1	Ik weet natuurlijk sowieso niet heel erg veel van welke aanpakken er zijn en hoe je dat moet doen.
+	3.2.2	toen zijn we wel met een kind hier met zo'n Ik-boek. Eerst gewoon om je eigen lichaam te leren kennen. Wel een boek die daar vooral op.. gericht was Dat die daar gewoon wat meer eigenwaarde van kreeg en dan ook wat weerbaarder werd voor anderen om 'nee' te kunnen zeggen bijvoorbeeld.
Voorlichtings-	3.3.1	ik denk dat 't in ieder geval voor hier belangrijk is dat kinderen

materiaal + Ideeën		ook.. boekjes of plaatjes of filmpjes, zo iets kunnen zien omdat ze dan soms beter snappen dan gesproken taal. Ik denk aan de hand van plaatjes dat ze daarmee beter kunnen snappen en beter tot ze doordringt.
+	3.3.2	Ik denk dat een kind dat nog niet weet dat dat wel een eerste stap kan zijn ja, van wie ben jij, wat houdt jouw lichaam in en wat kan je wat kan je ook daarmee? Dan hoeven ze misschien nog niet eens wat te doen met die stijve piemel, maar meer wat houdt het in en hoe verandert je lichaam als je ouder wordt? En hoe veranderen meisjes als ze ouder worden?
+	3.3.3	Meer de kleinere de stapjes daarvoor. Wat houdt het in überhaupt? (..)dat daar uiteindelijk seksuele dingen uit voort kunnen komen, ja, daar kan je dan later op inspelen.
Voorlichtings- materiaal Informatievoorz iening	3.4.1	Via gedragskundige kunnen we tuurlijk wel aan alles komen als dat nodig is. (..) We noemen de situatie, kan zij natuurlijk wel voor materiaal zorgen.
Visie + Rode draad	4.1.1	Reinaerde staat volgens mij vooral voor een kind gewoon 't beste of een cliënt dan 't beste kunnen bieden aan mogelijkheden die er zijn. Om ze zoveel mogelijk te helpen in hun ontwikkeling of zo ver mogelijk ook te kunnen laten komen in ontwikkeling van elk individu.
+	4.1.2	Precies, alles eruit halen wat kan
Visie + Zichtbaar in handelen	4.2.1	hoe we hier werken is natuurlijk, we hebben natuurlijk verschillende methodieken. Nou gaan we ons richten op nieuwe methodieken. De krachtig en zelfbewust, wat het precies inhoudt, dat weet ik nog niet. Daar krijgen we nu cursussen voor dus dat wordt een nieuwe methodiek en.. andere methodiek is natuurlijk de TEACHH-methode waar we mee werken en dan vooral met.. de dagprogramma's en.. vaste structuur en picto's en dat soort dingen.
+	4.2.2	Elke drie maanden wordt er wel gekeken naar we hebben hier aan gewerkt hè kan, kunnen we daarin door blijven gaan en hebben we nog stappen nodig of is 't doel wel behaald kunnen we weer een volgend stapje gaan nemen.
+	4.2.3	Als zorgcoördinator.. behandelplannen of ondersteuningsplannen opstellen. Doelen steeds bijwerken. Continu ook kijken van nou we hebben dit doel, maar 't is eigenlijk te hoog voor het kind. Het lukt niet. Dan stellen we doelen op wat ze niet kunnen voldoen.
+	4.2.4	Alles wat je doet qua communicatie met een kind is continu voorbereiden op nieuwe situaties die komen en aangeven wat er gaat gebeuren, wat ze kunnen verwachten.
Visie + Drijfveren	4.3.1	Nou ja, dat het voor de kinderen hier, 't beste is als er zo duidelijk en gestructureerd mogelijk wordt gewerkt. Dat ze weten waar ze aan toe zijn en dat ze weten wat voor tijd het gaat kosten om hun zoveel mogelijk zonder spanning de dag door te kunnen laten komen.
+	4.3.2	Alle doelstellingen zijn wel gericht hier op het een kind zo gestructureerd mogelijk.. de dag door laten komen en er zijn vooral doelen die wij hebben om te kijken of een kind stapje voor stapje verder in z'n ontwikkeling of vooral zijn zelfredzaamheid kunnen krijgen. En dat wordt oh, inderdaad

		elke keer aangepast wel op het kind zelf, op 't individu.
Visie - t.o.v. seksualiteit	4.4.1	't Hebben we natuurlijk voor de rest helemaal niet echt plannen of doelen of oog voor seksuele voorlichting of seksuele ontwikkeling, dus dat is wel iets waar echt wel aan gewerkt moet worden nog.
+	4.4.2	Ja, het hoort natuurlijk bij 't, bij de ontwikkeling van het kind, dus dat is sowieso iets wat wel gewoon bij de groten in hun dagprogramma opgenomen moet kunnen worden.
+	4.4.3	We kijken hier gewoon echt naar elk kind individueel en dat is natuurlijk bij seksuele ontwikkeling of voorlichting precies 't zelfde.
Visie + Spannings- veld	4.5.1	Maar ja wat is normaal en wat is op een gegeven moment abnormaal? Daarin moet je natuurlijk een bepaalde grens in maken en veiligheid voor sommigen ook waarborgen die niet zo mans genoeg zijn om voor zichzelf op te kunnen komen.
+	4.5.2	Nee, op zich niet want als je een kind goed voorlicht en een kind weet wat ermee doet, bied je op die manier al veiligheid. 'k Denk dat 't juist onveilig is als een kind niet weet wat die met zichzelf aan moet of wat die met de situatie aan moet.
Visie + Ruimte voor seksualiteit	4.6.1	In bepaalde mate. 'k Bedoel 't moet natuurlijk net zoals bij normale kinderen wel gepast zijn. Je kan niet in de supermarkt ineens staan. Zijn wel bepaalde situaties die niet mogelijk zijn. En 't is zowel voor normale kinderen als voor gehandicapte kinderen hetzelfde.

Bijlage I

Gelabeld interview begeleider 5

Werkwijze	Seksuele ontwikkeling	Voorlichtingsmateriaal	Visie
Huidige aanpak (+6/-5)	Versus normale begaafdheid (+1/-1)	Belang (+3/-0)	Rode draad (+1/- 0)
Seksualiteit hogere prioriteit (+4/-0)	Seksuele gedragingen (+3/-7)	Bekende methodes (+1/-2)	Zichtbaar in handelen (+3/- 0)
Risico's geen voorlichting (+0/-3)	Verstandelijke beperking en autisme (+0/-1)	Ideeën (+5/-0)	Drijfveren (+2/-0)
Gewenste aanpak (+15/-1)	Sociale, emotionele, cognitieve ontwikkeling (+3/-2)	Gesprek aangaan (+1/-0)	Ten opzichte van seksualiteit (+4/-1)
Rekening mee houden (+2/-3)	Discrepantie ontwikkeling (+0/-2)	Informatievoorziening (+2/-1)	Spanningsveld (+0/-2)
	Kennis (+2/-1)		

Kernlabel	Fragment	Begeleider 5
Werkwijze + Huidige aanpak	1.1.1	Nou er is nog niet echt een hele duidelijke aanpak wat ik heb meegemaakt van een methode die bijvoorbeeld is beschreven of zo. Nou er is natuurlijk wel over gesproken. Als kinderen dingen benoemen of dingen vragen, vooral duidelijkheid en eerlijkheid.. heel alert op zijn.
+	1.1.2	Er zijn wel wat dingetjes 'n keer geweest, maar dr niet echt verder gekomen. Volgens mij heb Darwi wel wat geschreven voor dr studie. Maar voor mijn gevoel is het niet heel erg naar buiten gekomen.
-	1.1.3	Of we zien het wel, maar dan gebeurd te weinig mee, ook wel. Dat ze zich aan het ontwikkelen zijn en dat 's wel jammer. Dat er te weinig mee wordt gedaan
-	1.1.4	Ja, drukte in je diensten. Dat je best wel met veel kinderen te maken hebt. Je moet je dienst draaien en erdoor komen. Dat er weinig tijd is voor een op een, of een kleine groep jongeren om daarvoor te gaan zitten. Ik denk dat 't daar ook mee te maken heeft, ja. En de sleur waar je misschien af en toe in kan zitten als begeleiders gewoon je dienst draaien en weer naar huis gaan. En een gebrek aan begeleiding ook voor begeleiders. Je moet wel weten hoe je moet aanpakken dat 's best wel moeilijk nog bij deze jongeren.
-	1.1.5	Wordt wel besproken maar er gebeurd niet zoveel mee om..
+	1.1.6	Dr niet, dat is nooit zo vastgesteld, maar dat is wel wat ik

		door de jaren heen heb meegekregen met deze doelgroep. Hoe je daar mee om moet gaan. (inspelen op) Ik weet het niet precies bij laag niveau hoe dat voorvalt. Daar is nog heel weinig voor.
+	1.1.7	Ja, wat heb ik meegekregen van.. van de gedragskundige
-	1.1.8	Ja, en 't is niet heel concreet nog eigenlijk op de groep, hoe we dat aanpakken.
+	1.1.9	Moeten ze toch een stukje in begeleid worden. Dat zie je bij M. ook. Die gaven we dan een kamermoment bijvoorbeeld, ja. Dat voelde in 't begin heel raar.
+	1.1.10	Nou, gewoon duidelijk zeggen dat we gewoon geen knuffel meer gaven of van voorlezen bij het slapen gaan en 'Welterusten S.' op die manier. Dat je 't niet prettig vindt, gewoon. Benoemen hoe je er zelf drin staat.
-	1.1.11	Voor de rest voor deze doelgroep.. gebeurt eigenlijk heel weinig.. op dit gebied.
Werkwijze + Seksualiteit hogere prioriteit	1.2.1	Ik denk dat het wel meer moet komen, want.. je hebt best wel met pubers op 't moment te maken, dus 'k vind dat we er op 't moment te weinig aan gebeurd
+	1.2.2	Het had denk 'k wel eerder nog mogen gebeuren.
+	1.2.3	Nou, toen we hier zijn gestart denk ik dat we er toen al over hadden na moeten denken. Van hoe gaan we dat aanpakken
+	1.2.4	Maar ik denk dat 't heel belangrijk is dat 't wel aangepakt wordt.
Werkwijze - Risico's geen voorlichting	1.3.1	Misschien onzekerheid bij sommige kinderen. 't Dat dat hun lichaam verandert, dat ze niet zo goed weten wat ze ermee aan moeten
-	1.3.2	Dat ze fantasie op losslaan en dat ze weer een ander beeld van krijgen. Dat 't dan mis kan gaan in de klas of hier of thuis. Dat is ook een risico.
-	1.3.3	Dat we 't niet helemaal doorhebben dat.. dat met sommige jongeren aan de hand is.
Werkwijze + Gewenste aanpak	1.4.1	Ja, ja, wat ze vragen, wat ze laten zien. Vertel nog niet teveel, maar waar zijn ze aan toe, denk je.
+	1.4.2	Ja, wat ter voorbereiding voor begeleiders hoe je ermee omgaat en dan ook heel concreet maken. Misschien wel begeleiders verdeelt van neem jij die jongere onder je en jij die. Dat je daarop let. Ik denk dat 't anders heel erg versloft. Dat dat belangrijk is. En dat je misschien zo'n aanpak met zo'n methode of zo met sommige jongeren.
+	1.4.3	Dan per kind bekijken natuurlijk wat bij ze past.
+	1.4.4	Ja, moet allemaal wat concreter worden gemaakt, denk ik.
+	1.4.5	Vanuit het team, ik denk ondersteund door de gedragskundige. Dat je niet zomaar wat gaat doen. 'k Denk dat je wel heel erg moet weten waar je mee gaat beginnen.
+	1.4.6	Dat je wel een beetje weet waar je mee bezig bent, dat je niet zomaar.. aan de slag gaat.
+	1.4.7	Sowieso in alles probeer je zo duidelijk mogelijk te zijn en zo eerlijk mogelijk en ik denk dat je dat op dat gebied ook moet zijn. Heel concreet maken, dat het, ja gewoon is wat er gebeurd bijvoorbeeld. 'Ja, dat klopt wat je ziet.' 'k Bedoel wat er gebeurd.

+	1.4.8	Ik denk heel heel rustig en eerlijk en duidelijk
+	1.4.9	Ik heb bij toen bij L. wel een op een, boven op zijn kamer aan een tafeltje. En dan van tevoren voorbereid van, dat boek laten zien van: 'Straks gaan we met dat boek, gaan we eens inkijken.' Gewoon heel rustig, heel basaal. Maar je kan zou 't met zulke jongeren misschien ook wel in een groepje van twee kunnen doen of zo. En ik denk dat 't wel goed is dat een man het doet bij jongetjes en een meisje een vrouw bij meisjes bijvoorbeeld.
+	1.4.10	Ik denk dat je heel voorzichtig moet zijn.
+	1.4.11	Ja, ik denk dat je heel erg naar 't kind moet kijken, ja. En beetje spelenderwijs denk ik ook wel bij deze doelgroep. Maak 't niet te zwaar, beetje luchtig ook. Misschien wel door middel van een spel, iets creatiefs. Ik denk dat dat het beste aansluit.
-	1.4.12	Ja, niet te theoretisch.
+	1.4.13	Maar je mag als begeleider ook heel goed je grens aangeven. Die hebben ze heel erg nodig.
+	1.4.14	Ja, ik denk dat het belangrijk is dat je niet allemaal je eigen weg inslaat en je moet denk ik best wel voorzichtig handelen met deze doelgroep. Je kan niet zomaar wat verzinnen en dan toepassen. 't Is wel goed dat er iemand over na heeft gedacht en dat 't ook echt aansluit bij deze kinderen, ja . Misschien dat ze 't anders niet begrijpen of dat ze dr onzeker in worden of kan zijn dat ze er misschien in doorslaan.
+	1.4.15	En ik denk wat je overdag ziet en wat ze zeggen dat je daar niet te moeilijk over moet denken, maar gewoon alles benoemen. Gewoon eerlijk moet zijn en ook inderdaad een stukje normen en waarden. Ook een stukje opvoeding.
+	1.4.16	'k Denk dat je sowieso iemand moet vragen met.. die daar toch iets meer over weet.
Werkwijze - Rekening mee houden	1.5.1	Dan moet je beetje kijken wat voor jongeren je hebt en wat is hun achtergrond. Je hebt best wel natuurlijk kinderen die op dit gebied gewoon geen fijne dingen hebben meegemaakt.
-	1.5.2	Hij raakte er ook een beetje in geobsedeerd. Dat moest iedere dag gebeuren, ja. Moet je ook wel voor oppassen bij autisten, werd gewoon een patroon.
+	1.5.3	Alleen je moet ze wel in de gaten houden.
+	1.5.4	Ja, dat is denk ik net als bij een gewoon kind. Dat je gewoon ook moet vertellen hoe en wat aan .. Maar dan moet je ook weer wel kijken naar hun achtergrond als een jongen daar door beschadigd is bijvoorbeeld, durf ik ook niet precies te zeggen hoe je dat aanpakt. Dat is denk ik heel.. best ingewikkeld
-	1.5.5	Soort kwetsbaar of zo. Je merkt dat deze kinderen ook wel 't een en ander hebben meegemaakt ook op dit gebied. En je weet niet precies wat. Dat 's best wel lastig, hoe je daar op in moet spelen.

Seksuele ontwikkeling + Versus normale begaafdheid	2.1.1	Ik denk dat deze kinderen gewoon later zijn in heel veel dingen, waar denk ik een normaal begaafd kind een stapje sneller in zijn. En ik denk dat de ontwikkeling hetzelfde kan zijn. Normaal begaafde kinderen die begrijpen het gewoon beter, sneller.
-	2.1.2	Die stappen gelijk met kinderen die nog jonger zijn in de buurt. Die zijn dan jonger, maar daar zie ik 't zelfde gedrag bijvoorbeeld. En wat je wel ziet bij deze doelgroep dat ze sneller ook ontremd zijn. Normaal begaafde kinderen kan je beter erin sturen, van wat wel, hoe 't normaal is bijvoorbeeld.
Seksuele ontwikkeling - Seksuele gedragingen	2.2.1	Ja, heel veel zelfbevrediging zie je heel veel. Jongeren die er heel erg op gefocust zijn. Die ieder leeg moment daarmee vullen op de bank en gewoon.. dat je ze er heel erg in moet sturen.
-	2.2.2	Ja, in 't openbaar dat zie je heel veel bij de, vooral bij lager
-	2.2.3	kinderen van een ontwikkelingsleeftijd van een jaar of drie, maar ook wat ouder. Maar vaak wel wat lager niveau die er wat meer in ongeremd zijn in 't openbaar.
-	2.2.4	Ja en kinderen die wat hoger niveau zijn, die zijn vaak wat stiekemer, beetje sneaky erin. En die gaan ook proberen met andere kinderen
+	2.2.5	Ja, ja. En ook wel jongens die wilden gaan vergelijken, zulk soort dingen
-	2.2.6	Ja, maar je ziet bij deze doelgroep dat bij veel dingen dat ze sneller ontremd zijn en op seksueel gebied ook. Frustraties dat ze 't daarin uiten.
-	2.2.7	Dat over hebben, in de gang, overal en zo. Een meisje dan en die had laag niveau en M. ook. En hoger niveau, L. S ging dus aan andere kinderen zitten. Deed alles stiekem. Ook bij begeleiders wilde die veel te veel knuffelen en aanraken. Maar dat je ook zelf voelde: 'Oeh, dit klopt niet.'
+	2.2.8	Nou er zijn ook wel jongeren die 't dan niet meer prettig vinden als je komt kijken als ze aan 't douchen zijn bijvoorbeeld.
+	2.2.9	Je ziet ze gewoon groot worden ook in d'r lijf, fysiek. Dat het ook echt van die pubers worden die dan op een bepaalde manier gaan lopen.
-	2.2.10	Misschien scheldwoorden of zo. Dat gebeurd bijna nooit hier hoor, maar dat is bijvoorbeeld wel op andere groepen gebeurd. Dan hebben ze toch door dat het beetje met iets te maken heeft of zo. Zijn ze er ook mee bezig in hun hoofd
Seksuele ontwikkeling - Verstandelijke beperking en Autisme	2.3.1	Vind ik moeilijk te zeggen, als ik eerlijk moet zijn. Durf ik niet echt goed een antwoord op te geven
Seksuele ontwikkeling + Sociale, emotionele, cognitieve ontwikkeling	2.4.1	Ik denk ook wel gewoon dat ze iets slimmer zijn, dat ze dingen meer kunnen uitdenken en ook wel het aanvoelen dat er meer een taboe op rust of zo

-	2.4.2	Je ziet vooral dat het dan bij kinderen op groepen en zo , dat ze sociaal emotioneel, ja dat, dat 't heel zwak is. Ook door hoe ze opgegroeid zijn en wat ze hebben meegemaakt
+	2.4.3	Ik denk dat sociaal-emotioneel dat je daar wel rekening mee moet houden. Dat ze zich niet onzeker voelen en veilig gaan voelen ook over dat onderwerp. Dus, ik denk dat je ze niet te hoog in moet schatten. Heel basaal houden.
+	2.4.4	Ja, ik denk dat je dat ook per kind moet bekijken wat ze, op welk gebied wat ze aankunnen
-	2.4.5	Maar over het algemeen zijn ze sociaal emotioneel vrij laag. Het is wisselend hè, hier. Kijk, je hebt 'n T.L. die is misschien anderhalf en een L. ja, misschien rond de vijf, zes of zo iets. En S.V. is helemaal laag. Die zit op min een, echt heel jong. Dus dat ' best wel lastig bij zo'n doelgroep.
Seksuele ontwikkeling - Discrepancie ontwikkeling	2.5.1	En misschien ook gewoon wel dat fysieke voelen, maar niet weten hoe ze daarmee om moeten gaan.
-	2.5.2	I: Ja, ik zat nu net nog bij S.V. te denken. Denk ik: 'Volgens mij heeft die er helemaal geen behoefte aan. Ook wat groter, maar misschien dat we hem verkeerd inschatten. Ik denk helemaal niet dat zijn begrijpt je verder gaat op 't gebied.. van dit
Seksuele ontwikkeling + Kennis		Ja, kennis is denk ik ook wel belangrijk, zeker ja, maar we hebben 't er wel eens over gehad ook hoor. Volgens mij is het ook vooral op 't volgen, niet teveel vertellen. Gewoon 't volgen van de jongere bijvoorbeeld..
+		We hebben ook wel eens een stukje voorlichting gekregen, maar dat was op de VIC in Utrecht. Dat je bijvoorbeeld bij het douchen van een cliënt of zo dat je altijd de deur open houdt bijvoorbeeld, dat je nooit beschuldigd kan worden van kindermisbruik. Dat mensen je ook gewoon zien. Dingen die volgens mij ook belangrijk zijn op een groep. Dat je daar bewust mee bent, zeker met hoog niveau.
-		Nee weet ik te weinig gewoon van, weet ik gewoon niet.
Voorlichtings-materiaal + Belang	3.1.1	Omdat je wel ziet en hoort dat ze.. dat ze er ook in hun hoofd mee bezig zijn en merken dat hun lichaam verandert. En dat ze dingen op school horen of in de thuissituatie of.. 't Is wel belangrijk dat ze daarin dat ook te horen krijgen dat 't ook normaal is dat bepaalde dingen met je lichaam gebeuren. En ze worden misschien ook wel verliefd en zulk soort dingen, dat ze daar ook een stukje in begeleid worden.
+	3.1.2	Stukje duidelijkheid erover wat het is. Opmerkingen en wat ze zien, wat er verandert aan hun lichaam en zo. Dat ze, ja, weten wat er aan de hand is, wat speelt. En dat het normaal is en wat is ook normaal gedrag op dit gebied en wat niet.
+	3.1.3	Omdat denk ik wel een aantal er best wel mee bezig zijn in hun hoofd en 't hebben we ook gezien een aantal maanden geleden natuurlijk dat er dingen speelden hier. Dus 't is wel heel belangrijk dat kinderen in begeleid worden. Dat ze er... niet in ontremd raken bijvoorbeeld. Wat je best wel bij deze doelgroep ziet dat ze in bepaalde dingen heel erg kunnen doorslaan. En ik zie dat begeleiding erg belangrijk is..

Voorlichtings- materiaal - Bekende methoden	3.2.1	Nee, eigenlijk niet. Deze hebben we ook gebruikt op een andere groep waar ik ook op gewerkt heb.
+	3.2.2	Kinderen willen als ze er aan de slag mee gaan, vinden ze 't wel leuk. Op de VICunit vond een jongetje het wel interessant en leuk. En dat is gewoon spelenderwijs leren ze dingen en dan gaan ze ook vragen stellen.
-	3.2.3	L. vond het niks.
Voorlichtings- materiaal + Ideeën	3.3.1	Gewoon puur het verschil tussen een jongen en een meisje en wat gebeurt er met je lichaam als je groot wordt bijvoorbeeld.
+	3.3.2	dit is de eerste stap denk ik. Gaan ze meer vragen stellen, meer laten zien en dan de volgende stappen denk ik gaan nemen. Dan is 't vooral orde van de dag
+	3.3.3	Gewoon zeggen van.. dat die zichzelf gaat bevredigen of zo, maar dat je met picto's laat zien wanneer die dat mag doen. Hij is ook autistisch. En voor de rest hoeft je er volgens mij helemaal niet veel over uit te leggen, geloof 'k. Dat dringt toch niet door
+	3.3.4	Ja, gewoon dat denk ik en ook over verliefd zijn en weet ik het wat
+	3.3.5	Maar dat doe je met gewone kinderen ook, denk ik. Die gaan ook verschil tussen broertjes en zusjes zien en begin je ook zo eerst. En die hebben misschien op een gegeven moment door dat de moeder ongesteld is of weet ik wat dan leg je ook uit wat het is. 'k Denk dat 't eigenlijk beetje 't zelfde is.
Voorlichtings- materiaal + Gesprek aangaan	3.4.1	Maar dat jongetje die is op een gegeven moment betrappt door iemand. En er is gelijk over gesproken met hem. Toen heeft ie ook allerlei dingen verteld, ja.
Voorlichtings- materiaal - Informatie- voorziening	3.5.1	Dat is wel een jongen die echt aan 't puberen is. Maar in hoeverre begrijpt hij dingen en wat slaat hij op. En daar is helemaal weinig voor. Misschien is er wel iets, maar ik heb 't nog niet gezien.
+	3.5.2	Ja, ik heb toen gewoon gemaaild naar een organisatie. Toen had ik 't wel heel snel.
+	3.5.3	van James had ik toen.. dit adres. Via een gedragskundige welk ding kan.
Visie + Rode draad	4.1.1	Dat is volgens mij dat ieder mens gelijk is of je nou verstandelijke beperking hebt of niet en dat je zo goed mogelijk voor ze moet en wil zorgen. Ook een stukje liefde en aandacht geven. Dat.. ieder mens uniek is. Dat ook deze mensen waardevol zijn binnen de maatschappij.. en dat je daar naar opzoek moet gaan.-En in moet begeleiden.
Visie + Zichtbaarheid in handelen	4.2.1	Ik denk wel dat je iedere dag met ze naar buiten gaat en ook deelneemt aan de speeltuinen, de winkels, zulk soort dingen. Zo normaal mogelijk
+	4.2.2	Dat probeer je ook te doen om gewoon de straat op te gaan met weet ik het, de skelters en een boodschapje met ze te gaan doen.
+	4.2.3	Dat je ze ook gewoon met respect behandelt zeg maar. Ook echt wel gaan voor de minste stemmen. Dat ze bij je

		terecht kunnen. 'k Denk dat dat belangrijk is in begeleiding.
Visie + Drijfveren	4.3.1	Dat is per kind ook weer verschillend. Ieder kind heeft zo zijn eigen doelen. Maar ik denk dat je als groep zo huiselijk en zo normaal mogelijk wil functioneren.
+	4.3.2	Aan de maatschappij ook, ja. Daarom zitten we hier ook in een wijk. Kinderen niet allemaal wegstoppen
Visie + t.o.v. seksualiteit	4.4.1	Ja, ook gelijk wel. 'k Denk dat je deze kinderen net als een normaal kind ook mee mag geven hoe of wat en dat ze er ook recht op hebben.
+	4.4.2	Als je het hele kind bekijkt, hoort dit er ook bij.
+	4.4.3	Nou, ik denk dat we daar te weinig aandacht nog aangeven. Maar als je naar het ideaalplaatje zou kijken. 'k Denk dat iedereen het wel zou willen die hier werkt. Hebben deze kinderen wel recht op dat ze daarin goed worden begeleid. En dat doe je ook met je eigen kinderen. Dus ja, zo gelijkwaardig mogelijk.
-	4.4.4	Maar wat ik heb meegemaakt wordt er best wel weinig aandacht aan besteed, dus misschien ook wel wat missen in de doelstelling. 'k weet niet. Maar 't zou wel erin kunnen en moeten passen.
+	4.4.5	'k Denk dat 's.. door een stukje opvoeding, dat die dat je juist ook stukje veiligheid kan geven. 's Ook gewoon 'nee' terwijl het niet normaal is en zo. En dat ze ook weten dat dat niet hoort in de maatschappij. 'k Denk dat dat ook juist niet in strijd is met de visie.
Visie - Spanningsveld	4.5.1	Ja, wat ook normaal gedrag is, denk ik.
-	4.5.2	Dat je moet accepteren dat die kinderen bijvoorbeeld bepaalde gevoelens krijgen. Ook met hun lichaam en zo. Maar, je kan niet overal gaan zitten en dat 's niet normaal gedrag. Geef het kind er ruimte voor op z'n kamer of iedere dag of eh niet iedere dag.' Hoe ga je daar mee om? Zeker met autisten. 's Best wel abstract.

Bijlage J

Gelabeld interview begeleider 6

Werkwijze	Seksuele ontwikkeling	Voorlichtingsmateriaal	Visie
Huidige aanpak (+7/-5)	Versus normale begaafdheid (+4/-3)	Belang (+2/-0)	Rode draad (+1/-0)
Seksualiteit hogere prioriteit (+4/-0)	Seksuele gedragingen (+1/-2)	Bekende methodes (+0/-1)	Zichtbaar in handelen (+5/-0)
Risico's geen voorlichting (+0/-3)	Verstandelijke beperking en autisme (+1/-2)	Ideeën (+3/-1)	Ten opzichte van seksualiteit (+0/-3)
Gewenste aanpak (+11/-4)	Sociale, emotionele, cognitieve ontwikkeling (+1/-1)	Informatievoorziening (+2/-0)	Taboe seksualiteit (+1/-0)
Rekening mee houden (+2/-5)	Discrepantie ontwikkeling (+1/-0)		Spanningsveld (+0/-2)
			Ruimte voor seksualiteit (+1/-0)

Kernlabel	Fragment	Begeleider 6
Werkwijze - Huidige aanpak	1.1.1	Nee, ik ben zelf ook mee bezig geweest hier op de groep en.. heb zelf ook wel wat ontwikkeld en.. Ik merk alleen dat de tijd er niet voor wordt genomen om er eigenlijk mee aan de gang te gaan. Dat het dan eigenlijk weer stil ligt, dus er zijn niet echt op dit moment hele grote problemen rondom seksualiteit. Waardoor het dus ook eigenlijk niet opgepakt wordt.
-	1.1.2	op dit moment spelen er niet hele grote zaken rondom de kinderen waar ze heel erg tegenaan lopen rondom seksualiteit of dat soort dingen. Dat is nu niet aan de orde, maar dat is wel aan de orde geweest en toen was er geen goede aanpak en toen was er eigenlijk niks voor handen om er wel goed mee aan de gang te gaan op zo'n moment.
-	1.1.3	Ja, ik heb 't toen gemaakt, maar d'r is niks mee gedaan. Dus 't is niet gebruikt nog.
+	1.1.4	De ene krijgt picto's voor zich om dagprogramma te anderen doen dat in, door geschreven taal En een ander moet dat weer, ja, in een voorwerp krijgen.
+	1.1.5	Heel veel dingen hier zijn aangeleerd gedrag bij de kinderen. Je hoort ze soms woorden zeggen, dan weten ze niet eens wat het betekend, want dat hebben ze dan ergens gehoord en denken ze: 'Nou ja, dat zal hier wel in deze context horen
+	1.1.6	Jij weet dat er een kind is wat nog wel eens graag naar zijn

		kamer gaat en met zichzelf speelt. Daar gaan we op zich wel redelijk goed, allemaal 't zelfde mee om.
-	1.1.7	Alleen is het niet zo, de ene zegt van: 'Ja, ik vind dat die dat als hij dat wil, dan moet die dat lekker doen,' dus als hij aangeeft dat die dat wil, dan mag die gaan, terwijl een ander zegt van: 'Nou, dat hoeft niet elke dag.' Dus dat is ook niet dezelfde manier van omgaan ermee.
+	1.1.8	Hier zit een jongetje dat.. aan je borsten voelt en wacht op reactie eigenlijk. Hij weet dat die daar ooit een keer reactie van heeft gekregen, dus proberen we dat gewoon weer. Dus ik weet dan op dat moment dat dat niet is om seksueel gedrag te vertonen dus negeer ik dat. 't zou zo maar weer een ander kind zijn dat dat doet, dat 'k denk: 'Ho, dit gaat even dit gaat even te ver.'
+	1.1.9	Dus ik handel echt wel een beetje vanuit mijn eigen gevoel en kennis die je hebt over de kinderen.
+	1.1.10	Ik zou er wel altijd weer naar terug gaan. Om 't een tijdje later gewoon weer opnieuw te proberen.
+	1.1.11	wij moeten soms zo'n taak taakanalyse moeten we dan gaan schrijven. Stapsgewijs we gaan het zo aanpakken en we doen allemaal hetzelfde. Omdat dat dat op dat moment voor het kind beter is en dan begrijpen wij ook allemaal waarom dat beter is op dat moment.
-	1.1.12	Toen ik hier net kwam, was er echt nog niet voor iedereen een schriftje of een dingetje waar we op schreven wat we gingen doen. En dat is echt wel heel sterk verbeterd. Alleen kunnen we gewoon nog meer met elkaar op één lijn zitten.
Werkwijze + Seksualiteit hogere prioriteit	1.2.1	Terwijl je het ook op kan pakken op 't moment dat het niet speelt en bijvoorbeeld voorlichting kan geven of er toch mee bezig te gaan. Dus dat is echt nog wel te weinig nu op dit moment.
+	1.2.2	Ja, dus 't is wel goed dat er wel wat mee gedaan wordt.
+	1.2.3	ik denk omdat... het gewoon heel belangrijk is, omdat wij.. eigenlijk de kinderen opvoeden uiteindelijk. De grootste opvoeders zijn op dit moment.
+	1.2.4	Het thema, 't ligt er gewoon al twee jaar. D'r is niks en d'r is niks voor handen om.. er iets mee te doen. Maar we weten dat we dat we er iets mee moeten, weet je, want we hebben ervaring in de doelgroep en allemaal situaties gehad waarbij we even dachten: 'O oké, en nu?'
Werkwijze - Risico's geen voorlichting	1.3.1	Want dit zijn best wel zwakke kinderen die dat niet zo goed weten hoe ze dat zouden kunnen doen en kinderen die.. vaak makkelijk slachtoffer kunnen worden rondom zoiets, omdat ze 't gewoon nog niet zo goed weten.
-	1.3.2	Kijk, je kan een kus krijgen van je moeder, maar een kus krijgen van iemand anders, wat buiten je familie is, is misschien weer heel gek, maar dat hoeven zij niet helemaal te snappen nu op dit moment.
-	1.3.3	Toen ik hier net kwam werken, maar toen speelden er wel situaties dat er tussen cliënten dingen gebeurd zijn die niet hadden mogen gebeuren.
Werkwijze + Gewenste	1.4.1	Puberteit of dat soort dingen hoort dat er gewoon bij. En 't zullen ze misschien wel op school krijgen, maar 'k vind dat het

aanpak		vanuit ons ook gewoon opgepakt moet worden en gedaan moet worden en dat dat ook bij de opvoeding hoort van de kinderen. En dat ze hoe ze grenzen kunnen stellen hoe ze zelf grenzen kunnen aangeven.
+	1.4.2	Stel d'r komt een soort voorlichtingsvorm dat herhaling heel goed is.
+	1.4.3	hier kunnen kinderen elf jaar zijn en een hoog niveau hebben en ze kunnen elf jaar zijn en een laag niveau hebben, dus 't is niet zo dat ieder elfjarige echt hetzelfde zelfde reageert, dus niet op 't leeftijd gaan zitten, maar puur eigenlijk op niveau gaan zitten, denk ik.
+	1.4.4	Ik denk dat er, dat het goed is.. als er bepaalde thema's.. behandeld worden als.. bijvoorbeeld dat handvat is als er bijvoorbeeld een kindje.. iets gedaan heeft bij een ander kind wat niet goed is. Wat is sociaal wenselijk gedrag? Wat mag wel, wat mag niet en.. en daaraan vast zit natuurlijk ook het omgekeerde, wat mag bij jou wel en wat mag bij jou niet? Hoe kun je aangeven dat je iets niet fijn vindt en wat dat dat niet gewoon is om te doen.
+	1.4.5	Dus echte voorlichting van.. wat is dit, wat is je lichaam? Wat kan je daarmee? Wat zijn behoeftes?
+	1.4.6	En hoe je daar misschien structureel mee aan de gang kan. Dat je gewoon zegt elke week of elke twee weken gaan we iets behandelen met een kind waardoor je 't voor kan zijn.
+	1.4.7	Ik denk spelenderwijs. Ze moeten 't niet zien als zijnde.. iets wat schools is. Als het iets leuks gemaakt wordt, dan ja, is het voor die kinderen ook leuk om te doen en ik denk dat het heel fijn is als het een op een is.
-	1.4.8	Moet niet iets zijn waar ze, wat ze vervelend vinden of zien als verplichting of zo.
-	1.4.9	Kijk, je moet niet gaan zitten met een kind tegenover je en gaan zeggen: 'Nou hè, dit is.. dit is dit en dat is dat en dat is zus en tot volgende week,'
+	1.4.10	Heel interactief en samen, samen d'r naar kijken. Dat ze zelf ook niet 't gevoel hebben van: 'O dit is wel een beetje raar.'
+	1.4.11	Je moet structuur bieden, je moet... regelmaat. Ze moeten weten wat ze van je kunnen verwachten en waarvan dat ze van je op aankunnen.
+	1.4.12	Ik denk dat de implementatie van het product ook gewoon heel belangrijk is.
-	1.4.13	En het allerbelangrijkste is dan gewoon dat iedereen dat doet. (..)Want als de helpt dat doet dan heeft dat geen zin. daar zijn de kinderen gewoon heel gevoelig voor, dus dan dat werkt gewoon niet.
-	1.4.14	Alleen met bepaald soort zaken moet je dat gewoon niet doen (naar eigen inzicht handelen), omdat je daardoor onrust van krijgt bij de kinderen.
+	1.4.15	Bij het ene kind kan je kan je een half uur gaan zitten en een ander kind heeft een concentratie van tien minuten. Dan ga je tien minuten zitten.
Werkwijze - Rekening mee houden	1.5.1	Want dit zijn best wel zwakke kinderen die dat niet zo goed weten hoe ze dat zouden kunnen doen en kinderen die.. vaak makkelijk slachtoffer kunnen worden rondom zoiets, omdat ze

		't gewoon nog niet zo goed weten.
-	1.5.2	Deze kinderen kunnen niet na een keer opslaan wat er geweest is. Ze moeten ermee oefenen, ze moeten het op zich in laten werken en daarna gewoon nog een keer herhalen.
+	1.5.3	Je moet rekening houden met het niveau verschil tussen alle kinderen, want 't ene die begrijpt die begrijpt 't ene en de ander begrijpt het ander.
+	1.5.4	Ja, wat kunnen ze aan.
-	1.5.5	Ja, dat gewoon niet, dat ze gewoon niet weten wat wel mag op een bepaalde plek. Gewoon echt wat sociaal wenselijk is
-	1.5.6	Als ik daar nu zin in heb doe ik dat nu en dat moet je ze echt aanleren.
-	1.5.7	En het is soms nog wel een valkuil om dan te denken: 'O, we zijn al, het gaat goed met een kind en we hoeven niet meer op zoek te gaan naar iets nieuws of zo.' Dat dat is nog wel wat bij mij nog wel eens mist, dat ik daar naar wel veel meer naar zou kunnen kijken.
Seksuele ontwikkeling + Versus normale begaafdheid	2.1.1	Ja ik denk dat een normaal begaafd kind... sneller leert wat normen en waarden zijn, dus wat wenselijk is.
-	2.1.2	Zij snappen dat beter, want zij groeien daarmee op en begrijpen dat beter. En deze kinderen zijn daar eigenlijk heel weinig mee bezig. (...) Want zij hebben niet in de gaten, wat dat iets gek is of dat iets niet kan of dat je iemand niet bij de borsten aan mag raken
+	2.1.3	Bij een normaal begaafd kind zegt de moeder of zegt een keer: 'Nou dat is niet iets waar je aan mag zitten, dat is niet netjes.' En dat zegt misschien moet je dat nog twee keer zeggen, maar dan snappen ze het.
+	2.1.4	Zij snappen niet dat als ze.. zin hebben om te masturberen of wat dan ook dat dat niet normaal is als je dat doet als je hier op de bank zit waar de rest van de kinderen bij zitten.
-	2.1.5	verstandelijk gehandicapte kinderen die kunnen ze met dingen anders omgaan of zijn ze lager.
-	2.1.6	alleen ja zij krijgen dat niet helemaal mee wat dat nou inhoud allemaal
+	2.1.7	Lichamelijk gaat alles volgens het boekje zoals 't gaat bij eigenlijk alle kinderen een beetje 't zelfde. Alleen het verstandelijke is gewoon anders.
Seksuele ontwikkeling - Seksuele gedragingen	2.2.1	Masturberen, op knuffels rijden in een groep waar mensen bij zijn.. op een stofzuiger gaan zitten en erover heen bewegen, met een kussen over je lichaam, aan mijn borsten zitten, Onder de douche 't fijn vinden als met een washand over je rug gegaan wordt.
+	2.2.2	Jij weet dat er een kind is wat nog wel eens graag naar zijn kamer gaat en met zichzelf speelt.
-	2.2.3	Hier zit een jongetje dat.. aan je borsten voelt en wacht op reactie eigenlijk.
Seksuele ontwikkeling - Verstandelijke	2.3.1	Ik denk wel dat je in je aanpak daar bewust van moet zijn bij autisten, maar ik denk niet dat er 'n gigantisch verschil zit op seksueel gebied tussen een verstandelijk gehandicapt kind en

beperking en autisme		een autistisch kind. Alleen je aanpak is anders.
-	2.3.2	Dat misbruik is wel geweest rondom kinderen met autisme, maar de dingen die ik net opnoem van dat rijden en dat soort gedrag, dat 's eigenlijk meer geweest bij de kinderen die alleen een verstandelijke beperking hebben.
+	2.3.3	Kinderen met autisme zijn verstandelijk beperkt, weet je. En hebben daar nog een bepaalde vorm van.. waar nog meer aandacht aan gegeven moet worden eigenlijk, want ze zijn allemaal op een lager niveau. Ze functioneren niet op een niveau waarop wij functioneren.
Seksuele ontwikkeling + Sociale, emotionele, cognitieve ontwikkeling	2.4.1	Sociaal-emotioneel (rekening houden met)
-	2.4.2	Ja, cognitief dat, maar ik denk sociaal emotioneel dat je daar echt wel naar moet naar moet kijken van hoe zijn ze in de interactie en dat soort dingen. Wat kan je met ze, op welke manier kan je communiceren met ze? Moet je dat via plaatjes doen of kan je dat via taal doen of dat soort dingen denk ik.
Seksuele ontwikkeling + Discrepantie ontwikkeling	2.5.1	verstandelijk gehandicapte kinderen die kunnen ze met dingen anders omgaan of zijn ze, maar lichamelijk gaat eigenlijk alles net zo als dat het bij een gewoon gezond kind gaat.
Voorlichtings-materiaal + Belang	3.1.1	Niet weten wat wenselijk gedrag is en hoe ze grenzen aan kunnen geven. Ik denk dat dat heel belangrijk is bij deze kinderen.
+	3.1.2	'k Wil niet zeggen een soort protocol voor wat als er gebeurd, wat moet je doen op 't moment dat dit of dit gebeurd, maar het 'n beetje het voor zijn of zo denk ik.
Voorlichtings-materiaal - Bekende methodes	3.2.1	k heb toen wat aangeschaft, 'k weet niet meer hoe dat heet, maar ik heb eigenlijk op internet een beetje zitten zoeken, maar ik vond dat er weinig was. En dat er eigenlijk heel weinig te vinden was je kan je wel inschrijven voor een cursus voor 250 euro en daar informatie gaan vergaren, maar verder is er niet heel veel voor handen om daarmee om te gaan eigenlijk. Ik kan wel in mijn map kijken wat ik gebruikt heb, maar ik heb nu niet zo een twee drie dat ik bestaande methodes zomaar op kan nemen.
Voorlichtings-materiaal + Ideeën	3.3.1	Bij de een zou je een inleiding kunnen doen, wat ik toen bedacht heb is een inleiding kunnen doen door middel van een filmpje te laten zien, bij de ander kan je samen een boekje gaan lezen. Filmpje is wat lager wat bijvoorbeeld lager van: 'Hee, o leuk een filmpje kijken,' en een boekje lezen dat moet je toch wel heb je toch wel weer iets hoger niveau en omdat samen te, samen te bekijken.
+	3.3.2	Als je leuke activiteiten doet of oefeningen doet.
+	3.3.3	Kijk ik heb toen een activiteit bedacht om een behangrol uit te rollen, kind erop neer te leggen. Nou helemaal lichaam te ondertekenen en dan samen te gaan kijken, o waar zit wat? Waar vind je 't fijn om om aangeraakt te worden? Waar vind je

		't niet fijn? Wat vind je zelf fijn om te doen?
+	3.3.4	En 't kan echt wel ondersteund worden door een boek wat je opentrekt en waar flapjes en dingetjes of weet ik veel wat inzitten
Voorlichtings- materiaal + Informatie- voorziening	3.4.1	Wij hebben zelf hebben we 'n werkwijze waar wij gewoon, waar eigenlijk alles rondom.. Reinaerde breed opstaat, dus protocollen en dat soort dingen. (..) En ik denk dat er zat mensen zijn die je kan benaderen om te vragen naar informatie, want zo heb ik toen mijn informatie van de vorige gedragskundige
+	3.4.2	Je kan bij elkaar al heel veel bespreken, want mijn collega zegt soms dingen dat 'k denk: 'Oeh, ja, daar heb 'k nog helemaal niet over nagedacht, dat het ook zo kan.' En wij hebben een gedragskundige die.. we iedere twee weken zien en waar we onze vragen aan kunnen stellen en die we ook kunnen bellen of de manager die we kunnen
Visie + Rode draad	4.1.1	Ik weet dat.. positiviteit.. hoog staat, dus vanuit de kracht van ieder kind. Dus ieder kind is uniek en vanuit daar moet gekeken worden, vanuit 't kind zelf gekeken. Ieder kind heeft z'n eigen talent en probeer daar naar te kijken en niet te kijken naar wat er mist of wat niet goed is of dat. Dus echt de kracht zoeken van het kind.
Visie + Zichtbaar in handelen	4.2.1	Wij hebben hier allerlei taakjes en het ene kind kan het ene taakje heel goed en het andere kind kan het andere taakje heel goed. Ik ben dan niet zo iemand die net zo lang gaat zitten drammen totdat het taakje wat niet zo goed erin zit, als het niet kan. En dan gaan we kijken wat kan diegene wel? Nou, dan gaat die dat taakje doen. (..)Want het is een naar gevoel voor iemand als iets continu misloopt.
+	4.2.2	Zoveel geleerd en dan komt er ook een punt naar bepaalde kinderen waarvan je zelf zegt: 'Oké die is hier nu uitgeleerd,' dus gaan we kijken waar die weer opnieuw iets kan leren.
+	4.2.3	Ik denk dat wij heel veel aandacht besteden aan ... per kind. wij kijken per kind naar welke doelen, wat is haalbaar? Wij begeleiden de kinderen ook allemaal individueel eigenlijk, we zitten wel in groepjes van drie omdat het niet anders kan, maar ondertussen krijgt wel iedereen zijn eigen begeleidingswijze of benaderingswijze.
+	4.2.4	Wat ik heel belangrijk vind en waar ik echt een voorstander van ben, kijk nu noem ik een voorbeeld toen ik hier kwam werken, laat ik de kinderen op mij afkomen. Zij moeten daar ook hun tijd voor nemen. Dat 't is ook niet niks een nieuw gezicht.
+	4.2.5	Ik ben me wel bewust van... ieder kind persoonlijk.
Visie - Visie t.o.v. seksualiteit	4.3.1	Dat je.. kijkt naar het kind, dus naar het niveau van het kind. En wat kan het kind aan en en wat niet. Als je het iets wilt aanleren en je begint veel te hoog, dan is het voor het kind niet eens meer leuk om er mee aan de gang te zijn, want ze snappen het niet en komt er soort van paniek en dan werkt het al niet meer. En dan heeft het kind zeker geen zin om de week erop te zeggen van: 'Nou hè, we gaan weer aan de gang.' Dat is wat de visie is en wat ook gewoon heel belangrijk is in dit soort nieuwe dingen.
-	4.3.2	misschien zou een kind het gevoel kunnen krijgen op het

		moment dat je bij de een een half uur gaat zitten en bij de ander tien minuten, omdat dat eenmaal beter is voor dat kind zelf, dat een ander kind, dat dat kind dan kan denken: 'Huh, maar net heb je wel een half uur met diegene gezeten,
-	4.3.3	Als je kijkt vanuit ieder kind dan, oké die ontwikkelt zo, die ontwikkel zich zo. En we moeten niet gaan vergelijken met elkaar. Dat is wel het gevaar misschien wat je kan hebben. Je denkt: 'O dit heeft ooit gewerkt bij die,' maar dat hoeft niet ook te werken bij de ander.
Visie + Taboe	4.4.1	Omdat er ook denk ik wel een beetje 'n taboe op rust of zo.
Visie - Spanningsveld	4.5.1	Ik denk dat ze er wel zijn hoor, natuurlijk zullen daar overlappingsen zijn die niet helemaal met elkaar matchen
-	4.5.2	Stel er is een oefening wat je met z'n tweeën moet doen om die interactie of weet ik veel, te doen. En..dat ga je op één manier doen. En als er dan niveauverschil tussen de kinderen zit, kan het zijn dat het niet helemaal uitpakt zoals je, zoals je zou willen of zoals je zou hopen, omdat er dus juist weer dat niveauverschil zit. En dan kijk je niet meer vanuit ieder kind.
Visie + Ruimte voor seksualiteit	4.6.1	Ik denk dat daar alle ruimte voor is, ja.

Bijlage K

Gelabeld interview begeleider 7

Werkwijze	Seksuele ontwikkeling	Voorlichtingsmateriaal	Visie
Huidige aanpak (+7/-1)	Versus normale begaafdheid (+1/-1)	Belang (+3/-0)	Rode draad (+1/- 0)
Seksualiteit hogere prioriteit (+4/-0)	Lichamelijke ontwikkeling (+2/-0)	Bekende methodes (+2/-0)	Zichtbaar in handelen (+1/- 0)
Gewenste aanpak (+8/-0)	Seksuele gedragingen (+2/-0)	Ideeën (+2/-0)	Ten opzichte van seksualiteit (+2/-1)
Rekening houden (+2/-0)	Verstandelijke beperking en autisme (+3/-1)	Gesprek aangaan (+4/-0)	Spanningsveld (+0/-1)
	Sociale, emotionele, cognitieve ontwikkeling (+2/-2)	Informatievoorziening (+4/-0)	
	Discrepantie ontwikkeling (+1/-1)		
	Karakter (+1/-0)		

Kernlabel	Fragment	Begeleider 7
Werkwijze + Huidige aanpak	1.1.1	Per kind passen we 't heel erg aan, dus.. ja, per cliënt bekijken we gewoon van.. wat is nu passend voor het kind. 't Is op zich wel goed.
+	1.1.2	Ja, we zijn er wel een tijdje wel iets actiever in geweest met inderdaad die voorlichting. Nu als het als het gesprek is, gaan we dat aan of.. Als een situatie zich voordoet of.. Ja kinderen bijvoorbeeld heel erg apart douchen
-	1.1.3	't Is wel gestart zeg maar, maar 't is op een gegeven moment ook gestagneerd.
+	1.1.4	Nou op dit moment denk ik dat het allemaal wel goed gaat..
+	1.1.5	Daar kletsen we dr gewoon over alsof het de normaalste zaak van de wereld is, zeg maar. Althans ik, dat probeer ik wel te doen.
+	1.1.6	En proberen we dat dan inderdaad ook wel in te kaderen. (...) Door hen de ruimte daarvoor te geven op.. of de gelegenheid en op een veilige manier.
+	1.1.7	op Jacala werken we natuurlijk ontwikkelingsgericht.
+	1.1.8	Dus.. daar zijn we dan ook echt wel actief mee bezig.
Werkwijze + Seksualiteit	1.2.1	Alleen ik denk wel dat er nog meer aandacht aan besteed kunnen worden en dat we wel ook op een actievere manier

hogere prioriteit		mee bezig kunnen zijn.
+	1.2.2	En ik denk dat dat, dat dat wel een winstpunt is wat we nog wel meer kunnen doen.
+	1.2.3	Ik denk dat het voor elk kind belangrijk is en zeker als ze natuurlijk puber worden. En dan ga je seksueel gewoon heel erg ontwikkelen.
+	1.2.4	Maar ik denk dat het je een kind gewoon als je daar actiever mee bezig bent, zeg maar kan opvangen. In zijn ontwikkeling, seksuele ontwikkeling
Werkwijze + Gewenste aanpak	1.3.1	Dus door eigenlijk gewoon al om basaal te beginnen bij je lijf en.. om dat zeg maar verder uit te breiden, dat je zeg maar het kind, samen met het kind het proces doorgaat zeg maar.
+	1.3.2	Dat je uitlegt dat dat dat er bepaalde dingen bijvoorbeeld normaal zijn en hoe je daar mee om kan gaan en.. het kind op die manier de ruimte daarvoor geven. Dus dan kader je het samen met het kind in.
+	1.3.3	Door misschien, door luchtig over te praten en gewoon heel basaal te beginnen
+	1.3.4	Ik denk dat je misschien wel een aantal kinderen wel zou kunnen bundelen om dan bijvoorbeeld samen 't gesprek aan te gaan. Maar, ik denk dat individueel altijd wel ook wel goed is omdat het dan wel veilig is en vertrouwd en dat het kind dan misschien ook wel veilig. Maar anderzijds kan dat ook wel weer een kracht zijn van een groep, dat het kind de mond kan houden om en dan alleen maar kan luisteren zeg maar.
+	1.3.5	ik denk dat het belangrijk is dat ze gestuurd worden en.. ja, zeg maar ontwikkelingsgewijs meegenomen worden of wij hen daarin te begeleiden. Ook om te leren van nou hoe ga je ermee om en wat gebeurd er en waarom gebeurd het en zich gewoon kennis te maken met hun lijf en daar veilig bij voelen en gevoelens die daarbij komen zeg maar.
+	1.3.6	Dat je goed aansluit bij 't bij het kind en dat dat de situatie veilig is, dat 't kind zich veilig voelt en.. dat het behapbaar is.
+	1.3.7	k Denk dat dat belangrijk is en vanuit een positieve manier benaderen. En dat dat ook wel stimuleert in ontwikkeling.
+	1.3.8.	ik denk dat het daarin wel belangrijk is dat je 't kind wel vroeg genoeg opvangt met de seksuele ontwikkeling. En op tijd met dit onderwerp aan de aan de gang gaat.
Werkwijze + Rekening houden met	1.4.1	Met de doelgroep inderdaad.. en met het niveau van het kind. Dus het ene kind zal bepaalde dingen sneller begrijpen en sneller oppikken dan het andere kind, denk ik. En.. dat het goed ook aansluit met hoe het kind zich op dit moment voelt en in welke ontwikkelingsfase het kind zich bevindt zeg maar. En dat de situatie wel zo veilig is dat het kind.. zich wel veilig voelt om daarover te vertellen en.. en dat de tijd rijp is om het samen met hem te doen of te bespreken. Dat het niet een geforceerd iets wordt, waarvan ze eigenlijk alleen maar verder van je weggaan zeg maar.
+	1.4.2	Ja, ik denk dat dat heel erg per kind bekeken moet worden. Omdat, zeker op deze groep elk kind zich op zijn eigen manier ontwikkelt en op zijn eigen ontwikkelingsniveau op dit moment zit.
Seksuele	2.1.1	Ik denk dat een zeg maar normaal begaafd kind, verstandelijk

ontwikkeling + Vs. normale begaafdheid		en mentaal, fysiek meegroeit met het lichaam en.. een kind met een verstandelijke beperking die loopt fysiek zeg maar al een stap voor dan mentaal of een aantal stappen voor.
-	2.1.2	Nou, door hun autisme kunnen ze.. 't misschien moeilijk benoemen hoe hun lichaam in elkaar zit en hoe dat werkt en hoe dat verandert. Verandering is natuurlijk sowieso iets wat.. moeilijk is voor autistische kinderen. Ze zijn natuurlijk extra gevoelig, ja.
Seksuele ontwikkeling + Lichamelijke ontwikkeling	2.2.1	Een jongetje wat er heel erg mee bezig is, met de ontwikkeling van zijn lichaam. Wat er gebeurt en.. wat je al ziet en hoe volwassen hij eigenlijk al aan het worden is. Daar is ie vooral heel trots op en dus dat is heel erg leuk om dan al vanuit die invalshoek met hem te kletsen daarover, want 't is al heel positief.
+	2.2.2	Voorals ons oudste kind hoor je dr ook wel veel over en dan.. dus vooral inderdaad bezig met groter worden en volwassen zijn.
Seksuele ontwikkeling + Seksuele gedragingen	2.3.1	Ja, andere kinderen merken we wel dat dat zij wel bepaalde behoeftes hebben
+	2.3.2	'Kijk eens hoe stoer ik ben en hoe groot ik al word.'
Seksuele ontwikkeling - Verstandelijke beperking en autisme	2.4.1	Nou ik denk dat, dat een autistisch kind het wel lastig vindt om op die manier met zijn lichaam bezig te zijn en om te gaan
+	2.4.2	Nou ik heb het idee dat ze er wel in meegroeien en dat 't dat het zo is zoals het is zeg maar. En meer in hun bezig zijn met zichzelf. En een kind zonder autisme, die is bijvoorbeeld wel bezig met een vriendinnetje of.. Die is zich misschien meer bewust van de ontwikkeling van zijn lijf. Terwijl een kind met autisme is natuurlijk gericht op zichzelf en maakt zich misschien wel druk om dagelijkse dingen en daarin ook om anderen, maar is niet bezig met een vriendinnetje of.. extreem met zijn uiterlijk
+	2.4.3	Nou, die kinderen met een verstandelijke beperking kunnen er misschien wel makkelijker over praten, denk ik, dan autistische kinderen. Omdat.. ja, dan werkt die autisme zeg maar niet mee. Dan kunnen ze misschien wel beter voelen wat er gebeurt en zich, zijn ze misschien wel bewuster van hun lichaam en wat er gebeurt. En is die verandering misschien wat minder, maar voor verstandelijk beperkte kinderen is verandering ook iets wat wel lastig is.
+	2.4.4	En een kind met autisme die.. Ja 't is zo en 't gaat natuurlijk, de ontwikkeling van zijn lijf gaat natuurlijk ook geleidelijk. Dus.. ja, dan hoort dat op een gegeven moment ook weer zo
Seksuele ontwikkeling + Sociale, emotionele, cognitieve ontwikkeling	2.5.1	Ja, ja en dat is ook wat ik heel duidelijk zie. (...) Ja, dus daarom is het juist belangrijk om het echt passend te maken bij het kind. Zodat het wel.. voor hem, voor het kind behapbaar is.

+	2.5.2	Ja ik denk dat het dat het dat alle factoren ook wel met elkaar samenhangen. En dat je vanuit, ja, 't totale plaatje wel heel erg belangrijk is.
-	2.5.3	Ja, dan is dat natuurlijk inderdaad minder belangrijk en.. maar 't is wel goed dat het nog benoemd wordt. (sociale aspect)
-	2.5.4	voor autistische kinderen is dat dan.. Ja dat is niet waar hun focus ligt. (sociale aspect)
Seksuele ontwikkeling + Discrepantie	2.6.1	Dus het lichaam ontwikkelt zich wel door, terwijl ze mentaal nog wel op een ander vlak zich ontwikkelen zeg maar.
-	2.6.2	Ook als dat fysiek misschien al voorloopt dan een mentaal, sociaal-emotionele ontwikkeling.
Seksuele ontwikkeling + Karakter	2.7.1	Denk ik voor 't ene kind dan die 's zeg maar sowieso van zichzelf al heel erg open en 't andere kind misschien nog iets terughoudender dus..
Voorlichtings- materiaal + Belang	3.1.1	En als je het kind, als je samen met het kind stap, stapsgewijs.. dat gaat doornemen dan denk ik ook dat je misschien nare situaties helpt te voorkomen
+	3.1.2	Het kind leert dan ook dat het normaal is wat er gebeurt met je lichaam en waarom dat is. En ik denk dat 't wel heel erg belangrijk is.
+	3.1.3	Dus dat je daardoor wel, gekke situaties voorkomt of seks-seksueel overschrijdend gedrag.
Voorlichtings- materiaal + Bekende methoden	3.2.1	Nou.. inderdaad dat boek dan. Ja ik heb natuurlijk vanuit mijn opleiding ook wel verschillende, verschillende dingen gezien. Die hadden dan een koffer met allerlei materiaal.
+	3.2.2	Maar dan hadden we inderdaad ook een boek besteld en dat gingen collega's dan eens in de zoveel tijd per hoofdstuk doornemen
Voorlichtings- materiaal + Ideeën	3.3.1	Ik denk dat het heel erg belangrijk is dat de kinderen zo wel visuele ondersteuning hebben. Zeg maar ter ondersteuning van verbale communicatie. Dus dat ze het kunnen visualiseren.
+	3.3.2	Ja ja, maar ik denk dat het basale altijd wel goed is om daarmee te beginnen.
Voorlichtings- materiaal + Gesprek aangaan	3.4.1	Maar ik denk dat het daarom juist heel goed is om het juist bespreekbaar te maken en het ook uit te leggen en eigenlijk inderdaad.. zo'n training of hoe je het ook noemen wil met het kind kan doen. Of ieder geval met de groep.
+	3.4.2	Geen schaamte, geen gêne
+	3.4.3	Dat het kind weet wat het doormaakt en dat 't heel normaal is en hoe je daarmee om kan gaan en wat als er als het kind ergens mee zit, wat als er iets gebeurt dat 't gesprek al geopend is. Dus dat het kind dan weet van: 'Nou, 't is 't is bespreekbaar.'
+	3.4.4	Ik denk als je het bespreekbaar maakt en uitlegt van: 'Nou, hoe kan je daarmee omgaan en wat er gebeurt en nou ja, hoe en wat en waar,' bijvoorbeeld, dat je dat dan misschien al wel deels kan opvangen.
Voorlichtings- materiaal + Informatie-	3.5.1	Ik denk dat we binnen Reinaerde al wel veel geschreven en ontwikkeld is. Sowieso verstandelijke beperking en autisme is er denk ik heel veel te krijgen. En in werkwijze van Reinaerde

voorziening		staan natuurlijk ook de visie en waarop het gebaseerd is
+	3.5.2	We mogen sowieso altijd cursus wel cursussen volgen bij ROOT. Die organiseert de cursussen voor medewerkers van Reinaerde en via de gedragskundige kun je ook wel makkelijk aan informatie komen of gewoon eventjes contact op nemen en overleggen en kortsluiten.
+	3.5.3	Voor mijn gevoel is het wel toegankelijk om inderdaad een gesprek te openen of om advies te vragen. Joh, weet je, ik wil er meer over weten. Wat, wat voor boek kan ik lezen..
+	3.5.4	ik voel me altijd wel erg gesteund door mijn gedragskundige, ja
Visie + Rode draad	4.1.1	De mens mag er zijn en in waarde gelaten worden en krijgt de kans om zich op zijn manier en tijd te ontwikkelen. Ja volgens mij is het dat wel, vrij overkoepelend en vanuit een positieve manier het kind benaderen. En.. ja, dat het kind mag zijn wie het is en.. ook kansen verdienen om zich op zijn manier en tempo te ontwikkelen.
Visie + Zichtbaarheid in handelen	4.2.1	Heel concreet dus dat je bijvoorbeeld zegt van: ' Dit mag niet, maar dat mag wel.' En wij passen de werkwijze eigenlijk heel erg aan het kind. Dus ieder kind heeft een eigen dagprogramma, eigen communicatiesysteem, eigen werk en leerdoelen dus echt op hun eigen tempo, hun eigen manier wat bij het kind past
Visie + t.o.v. seksualiteit	4.3.1	Dan krijg je weer dat goe-goed aansluiten bij niveau van het kind. Dus dan heb je al het ontwikkelen op eigen tempo.
+	4.3.2	Dus inderdaad weer dat op eigen tempo.
-	4.3.3	Ja, of het daarin doorslaat natuurlijk. Dus dat je het, dus dat je het laat afhangen van het kind. Dat zou dan een valkuil zijn. Niet goed in, niet goed inschatten van het kind kan een valkuil zijn, maar verder..
Visie - Spanningsveld	4.4.1	Maar ik denk dat het altijd wel, 't is inderdaad wel.. een spanningsveld denk ik, want durft het kind ook dat te zeggen dat die bepaalde behoeftes heeft.

Bijlage L

Gelabeld interview begeleider 8

Werkwijze	Seksuele ontwikkeling	Voorlichtingsmateriaal	Visie
Huidige aanpak (+3/-6)	Versus normale begaafdheid (+2/-1)	Belang (+5/-0)	Rode draad (+2/- 0)
Seksualiteit hogere prioriteit (+4/-1)	Seksuele gedragingen (+2/-3)	Bekende methodes (+1/-0)	Zichtbaar in handelen (+3/- 0)
Gewenste aanpak (+8/-1)	Verstandelijke beperking en autisme (+1/-3)	Ideeën (+6/-0)	Drijfveren (+1/-0)
Risico's geen voorlichting (+0/-8)	Sociale, emotionele, cognitieve ontwikkeling (+3/-0)	Gesprek aangaan (+1/-0)	Ten opzichte van seksualiteit (+0/-1)
	Discrepantie ontwikkeling (+0/-1)	Informatievoorziening (+0/-1)	Taboe seksualiteit (+0/-1)
	Karakter (+2/-0)		Spanningsveld (+0/-2)
			Ruimte voor seksualiteit (+0/-3)

Kernlabel	Fragment	Begeleider 8
Werkwijze - Huidige aanpak	1.1.1	Eigenlijk zijn we daar helemaal niet zo intensief mee bezig. We hebben wel het een en ander meegemaakt, twee jaar geleden met een cliëntje hier en daar is eigenlijk meer door hogerhand een beetje adequaat gereageerd en zijn we dr verder niet op ingegaan. Aan de hand daarvan wilden wij wel meer erover weten en meer mee gaan doen, maar dat is er eigenlijk nooit uitgekomen, dus wat dat betreft gebeurt hier eigenlijk niet veel tot niks als het gaat om de seksualiteit, voorlichting.
+	1.1.2	Tuurlijk heb je kinderen met een laag niveau die dr ook wel heel erg mee bezig zijn. Kinderen met laag niveau die zijn meer met zichzelf bezig, dus ik denk dat dat daar belangrijk bij is dat hun gewoon weten, en dat doen we eigenlijk in grote lijnen al, van als we al zien M. dat die onrustig is en giechelig dan weet je al van hij heeft er even last van, 'Ga maar even op je kamer spelen,'
-	1.1.3	Als ik kijk naar m'n vroegere banen en kinderen en zo dat het eigenlijk ook wel hetzelfde zoals nu. We hebben er nooit echt iets aan gedaan, dus nooit echt een aanpak geweest.
-	1.1.4	Ik heb liever dat ze naar me toekomen van hè, dat ze dingen zeggen dat je denkt van: 'Woe, hoe komt ie daar nou bij of

		oeh', maar ja, dan kan 'k 'm wel, wel uitleggen van ja, maar zus en zo zit het. Ze moeten wel het gevoel hebben dat ze veilig bij ons zijn, dat ze naar ons toe mogen komen, en niet dat ze iets fouts doen. En dat is wel een beetje wat er is gebeurd bij het jongetje dat hier twee jaar geleden zat en dat, dat vond 'k best wel lastig op dat moment. Ik vind dat we dat we daar echt iets aan moeten doen.
-	1.1.5	Hoe vaak is het wel niet dat ze aan elkaar zitten dat je zegt: 'Eej, niet aan mekaar zitten, deuren open laten,' weet je wel. Dus dat is best wel een beladen iets.
+	1.1.6	We hebben een periode gehad dat een kindje van zijn kamer kwam, babyfoon op de slaapwacht zodat je hoort dat ie dr afkomt. Bij bepaalde kinderen die niet.. te vertrouwen zijn bijvoorbeeld, 's nachts de deur op slot en beetje dat soort dingen.
-	1.1.7	We hebben het hier ook een keer met een jongetje meegemaakt en daar kwam ook uit dat die zeg maar naar kamertjes ging van kinderen en daaraan zitten. Maar die is al per direct overgeplaatst naar de Meander. Als je 't op die manier wil oplossen, 't maakt het voor hem heel, weet je wel van: 'Waarom moet ik daar weg?' En dus dat is slecht. Ook voor de kinderen die hier zitten.
+	1.1.8	Op zo'n moment heb ik geen reet over te zeggen, want dat is gewoon overhand die dat besliste. Uiteindelijk doe je er ook niks mee en dat kan je weer bij het team neerleggen van ja: 'Waarom doen jullie dr dan niks mee?'
-	1.1.9	Kinderen met heel laag niveau en veel agressie en, ja, dat was echt wel lastig hoor. Daar kwamen echt wel punten waarvan we dachten: 'O, wat moeten we daarmee.' Maar die kinderen konden het ook gewoon niet goed uitleggen, maar ook daar hadden we geen goede voorlichting. Ik werk er nou tien jaar met kinderen, verstandelijk beperkte kinderen en ik heb nog nooit echt zo'n plan ergens gezien, das eigenlijk heel erg- want je denkt: 'Het zijn kinderen,' Ze zijn ook klein, maar toch. Het is wel je instinct als mens dat dat komt.
Werkwijze + Seksualiteit hogere prioriteit	1.2.1	Dat moet zeker wel veranderen en zeker als je nou kijkt naar bepaalde doelgroep die we nu hebben, dat wordt steeds hoger niveau en steeds oudere kinderen ook, dus zeker als je kijkt met welke kinderen we nu zitten, is het wel heel belangrijk dat we daar iets mee moeten gaan doen.
+	1.2.2	Ja dan is 't niet zo van we moeten er iets mee. Nee, we moeten er echt iets mee doen nu. En zeker nou zo, weet je, we krijgen steeds meer hoog niveau.
+	1.2.3	En hier merk je echt dat er vanaf een bepaalde leeftijd dat je echt iets mee moet gaan doen
+	1.2.4	Nou ik vind sowieso dat dit al sowieso al als je een groep start moet dat gewoon bij alles zitten. Bij alle dingen waar je mee start, weet je. Je hebt rapportages en het gaat over eten, drinken, dit moet je weten.. dat, dat zijn de doelen en je ziet er nooit iets tussen zitten over seksualiteit, terwijl ik zoiets heb van: 'Ja, maar ja jongens, dat hoort er ook allemaal bij.
-	1.2.5	Ja, als het gebeurd, maar ja dan zie je soms, zoals hier ook gebeurde, dan is 't soms te laat. Dan is misschien al 't een en

		ander gebeurd wat je had willen voorkomen zeg maar. En ik denk dat dat niet alleen maar vanuit de groep is, maar dat dat echt wel een stukje is wat uit vanuit de instelling ook is.
Werkwijze + Gewenste aanpak	1.3.1	Ik vind het heel belangrijk voor die kinderen dat ze weten wat het allemaal inhoud hun lichaam, wat ze voelen, wat ze ermee mogen doen. Het is niet erg. Het is gezond, hoort erbij, elk kind heeft het, alleen een gezond kind weet ook door voorlichting van ouders natuurlijk van het mag, maar 't is van jezelf en ook beperkt, dus niet: 'Je mag 't de hele dag doen wanneer je er zin in hebt', maar moet echt een beetje regeltjes aan vast komen zodat hun weten van wat kan ik ermee, wat moet ik ermee, wat niet.
+	1.3.2	Maar kinderen zoals dat hoge niveau, ik vind het gewoon heel erg belangrijk dat hun, en dan echt seksuele voorlichting krijgen en gewoon echt van begin tot het eind, dus met masturberen voor henzelf, maar ook met gevoelens naar een meisje of naar andere jongetjes of wat mag wel, wat mag niet. Praat erover, wat voel je dan? En dat dat echt wel belangrijk is. En zeker als ik kijk naar een L. of een A. Dat zijn ook gevoelige jongens. A. heeft wel eens verkering en na ja, LF. Is ook wel gevoelig hoor. Die vindt dan die leuk of een begeleider lief en wat is dat dan en wat voel je dan? Dat hoort daarbij.
+	1.3.3	Je hebt 't laag niveau en het hoog niveau, dus, ja. Ik denk dat je die kinderen dat wel op tot zekere hoogte kan uitleggen en je moet ook niet teveel willen uitleggen, want dat moet voor hun ook niet zijn van: 'Wat moet ik ermee? Maar je moet wel wat dieper gaan mee hun.
+	1.3.4	Dat doe je bij je eigen kinderen ook en deze kinderen hebben misschien wel een beperking, maar ze zijn wel, qua niveau weten ze heus wel, kan je 't ze heus wel leren.
+	1.3.5	Nou, 'k denk dat de eerste stap sowieso het team. Dat, dat we gewoon met z'n allen moeten gaan zitten en dat het gewoon duidelijk moet zijn van, kijk, weet je het is, ze weten allemaal hoe het werkt en we weten allemaal hoe het moet en hoe 't zit, maar hoe leg je het zo'n kind uit, weet je.
+	1.3.6	'k Denk dat je daar gewoon eerst met het team 'n hele duidelijke aanpak voor moet hebben en dat je ook bepaalde mensen aanwijst om te zeggen van: 'Nou, weet je, jij pakt dat kind, jij pakt dat kind en leg het ze voor'. Niet dat ze zich gaan vasthouden aan een persoon. Want het moet wel zo zijn dat ze met alle collega's hè, moeten kunnen bespreken. maar dat in ieder geval de basis even gelegd is door een persoon. En dat iedereen het op dezelfde manier brengt. Dat ligt ook aan welk niveau het kind heeft natuurlijk.
+	1.3.7	Als je dat allemaal overlegt hebt met mekaar en dat je dan de stappen gaat maken. En dat we 't nooit los moeten laten, dus niet moeten denken van: 'Nou ja, 'k heb 't vorige week met hem gedaan dus 't zal wel even goed zitten.' Maar het gewoon op een luchtige manier bespreekbaar houden. Een beetje open deuren houden. Dat die kinderen ook het gevoel hebben dat ze alles mogen zeggen.
+	1.3.8	Tot hoever heeft die nu nodig? Je moest slapende honden niet wakker maken Weet, je mag 't gevoel omschrijven van net

		verliefd zijn, een kusje geven, 'n beetje dat, hand in hand lopen en zo, maar echt dat echte.. Ik denk dat je dat gewoon heel goed moet opbouwen en dat dat uiteindelijk wel komt als ze in een bepaalde fase van hun leven zitten of zo. Dus ik denk dat we wel moeten kijken tot waar is het kind nu? Wat is het niveau? Wat heeft die nodig op dit moment? En dan te zijner tijd.. het goed in de gaten houden en niet laten versloffen. Dus je moet dr gewoon continue. Eigenlijk moet je 't elke vergadering terug laten komen van: 'Joh, hè, waar zitten we nu met de kinderen?' En het hoeft maar effe kort te zijn..
-	1.3.9	Maar ik denk.. als ze gewoon met zichzelf willen hè, leren omgaan en dingen, ja waarom zou dat niet kunnen? Ik denk dat die vrijheid daar er te weinig is op dit moment en dat dat meer mag worden.
Werkwijze - Risico's geen voorlichting	1.4.1	Dat is wel het gevaar dat een ander kind hem kan, hè, van nou ja, laat je piemel maar zien, dit en dat.. En daar zal hij weer gevoelig voor zijn, dus hij daar moet hij weer een beetje op, in begeleid worden.
-	1.4.2	En 't zou erg zijn dat die kinderen zichzelf beperkt voelen of ergens heel erg mee lopen en het gevoel hebben dat ze dat niet kunnen delen of dat het niet mag.
-	1.4.3	Ik denk als wij als je, als zolang wij er niet mee bezig zijn, ontwikkelen ze hun eigen plan, of hun eigen ding, denk ik. Zolang wij hun niet begeleiden in hoe het werkt, hoe hun het moeten doen, gaan ze hun eigen route uitstippelen en dat betekent dat het laag niveau zou een beetje hetzelfde blijven zoals het is, maar het hoge niveau denkt eerder van: ' Zien ze niks,' en dan, weet je, dus ze gaan alles sneaky doen. Maar het hoge niveau dat gaat het stiekem doen omdat je 't nu niet bespreekbaar maakt met, met hun en met elkaar, dus heb je sneller de kans dat er dingen gebeuren achter onze rug om dan als het bespreekbaar is. Ik geloof niet dat het gebeurd, maar dat we er heel erg voor moeten waken dat die kinderen dus hun eigen loopje gaan nemen daarin.
-	1.4.4	Maar het moet niet zo zijn dat hun, omdat ze er zelf geen weet van hebben, hun eigen plan maar gaan trekken en 'r iets mee gaan doen, want dan kan 't best wel gevaarlijk worden.
-	1.4.5	Ook omdat ze dingen kunnen gaan opzoeken. Ja waar ze, waar ze eigenlijk nog even niks mee mogen.
-	1.4.6	dat we niet te.. krampachtig dr zelf moeten doen, want soms heb ik bijvoorbeeld volwassenen er krampachtiger inzitten dan de kinderen zelf
-	1.4.7	En dat gaat een beetje door mekaar, want het lichaam geeft een gevoel af van een dertien-veertienjarige. Nou zo eentje speelt geen doktertje meer, ja met z'n vriendin, maar maar hij heeft ook nog dat die vijf jaar in z'n koppie is en dat doktertje spelen. Dus dan die twee bij elkaar, dat is wel gevaarlijk, want dat doktertje spelen wordt dan ietsjes meer dan dat een kind van vijf zou doen.
-	1.4.8	Je denkt: 'Ja we zijn allemaal vierentwintig uur bij, we hebben het wel.. we zien 't wel en we weten wel hoe het loopt, maar dat is niet altijd zo, want jij ligt ook te slapen en je loopt ook een keer ergens heen. Die kinderen kunnen sneaky genoeg

		zijn, zonder dat je het door hebt.
Seksuele ontwikkeling + Versus normale begaafdheid	2.1.1.	Dat maakt het zo, ja, lastig. Dat ik denk van: 'Ja, ze moeten wel kunnen ontwikkelen zoals een gewoon kind ook kan.' Je bent best wel snel geneigd om te zeggen van: 'Wow, nou dit kan niet, o nee, dit 's raar.' Nee, 't is niet raar. 't Is heel normaal. Doen alle kinderen, maar, ja, hun blijven hangen in een bepaalde leeftijd, natuurlijk, terwijl ze qua echte leeftijd wel ouder worden, dus ja, dat gaan ze over tien jaar ook nog doen en over twintig jaar ook.
+	2.1.2	Ja, ik denk dat je daar met een boek aan komt zetten en je babbelt effe van 'n kwartiertje als het kind denkt van: 'Oké, 'k weet wat ik wil'. Maar dat een kindje met autisme, met of zonder beperking, dat die veel meer nodig heeft dan even een boekje laten zien, zeg maar.
-	2.1.3	'k Moet ook een beetje kijken naar de leeftijd natuurlijk, Als dat de vraag is, dat ik moet vergelijken met een dertienjarige dan denk ik van: 'Nee, ja, dan zit er zo'n verschil natuurlijk tussen met hoe een kind ermee omgaat en hoe niet.' Maar moet ik ze vergelijken met een vijfjarige dan kijk 'k een beetje naar mijn oudste zoontje. Die is daar nog helemaal niet mee bezig dus. Een beetje moeilijk is dat, ja. want hun zijn natuurlijk in hun koppie vier vijf jaar, maar hun lichaam is dertien, dus hun lichaam vraagt er ook om he. 't Zal vanzelf een keer komen dat ze 's ochtends wakker worden en dat ze denken: 'Oeh, wat, wat gebeurd daar nou?' dat heb een jochie van vijf nog niet. Joh, die loopt een keer lachend in z'n blote kont door 't huis: 'oeh, blote kont, blote piemel,' haha, leuk, weet je wel en dat was het. hij is daar echt niet mee bezig zo'n kind en hun weer wel, dus dat maakt het lastig. En ik denk dat dat het verschil is.
Seksuele ontwikkeling - Seksuele gedragingen	2.2.1	En dat betekent dat het laag niveau zou een beetje hetzelfde blijven zoals het is, dus die, dat spotten wij, want die zijn juist zo van: 'Nou 't kan mij wat schelen dat er mensen zijn, als ik er zin in heb, ga ik eraan wrijven, ga ik op de bank zitten, ga ik aanzitten.'
+	2.2.2	Dus dr mee spelen doen elke jochies en alle jochies natuurlijk ermee spelen en op een gegeven moment kreeg tie het lekkere gevoel en wist ie van nou hè, dus ja.
-	2.2.3	een M. dat is natuurlijk best laag niveau, die schaamt zich er echt niet voor.
-	2.2.4	We hadden een kindje, een meisje die zich, die had hele grote borsten, dus die ging dan aan haar eigen tepel sabbelen. Maar zo erg, dat het op een gegeven moment melk ging produceren. En dat was haar stimulans, dat ze dat bij zichzelf deed-
+	2.2.5	En kinderen die op een knuffel gingen zitten en er op gingen rijden of tegen een paal van een, van de schommel aan ging staan, maar dan heb ik het over heel laag niveau. Maar dat was wel zo moeilijk om daarmee om te gaan.
Seksuele ontwikkeling - Verstandelijke beperking en autisme	2.3.1	En op seksueel gebied, ja, dat durf ik niet zo te zeggen hoor. Ja, 't is ook heel verschillend, weet je. De een met autisme die LF. bijvoorbeeld, daar hoeft je de douche niet binnen te lopen want die denkt echt van: 'Ga weg,' en L. dat zal hem allemaal een rotzorg zijn, die heb ook autisme, dus er zitten echt wel, daar

		zitten ook verschillen in, in hoe het kind is.
-	2.3.2	De uitvoering zelf hoe ze dr mee omgaan, ja, dat durf ik niet zo een twee drie te zeggen, wat het verschil is.
+	2.3.3	Misschien dat autisten, ja.. Ja die zijn wat meer gesloten hè. Dus dat, dat autisten het wat meer voor zichzelf houden en kinderen zonder autisme wat makkelijker open erin zijn, dat denk ik.
-	2.3.4	dat ze sowieso een beetje in hun eigen wereldje leven en hun eigen dingetje hebben natuurlijk dus. En alles wat extreem en anders is dat is voor een autist natuurlijk extra zwaar/moeilijk, omdat dat moet je er ook maar weer even bijhebben. 'n Kind met autisme wat meer gesloten is, wat meer voor zichzelf houdt. Niet zozeer dat ze zich dr meer voor schamen of zo , want dat, dat geloof ik niet, maar dat het, ja, dat het gewoon hun eigen dingetje is, denk ik.
Seksuele ontwikkeling + Sociale, emotionele, cognitieve ontwikkeling	2.4.1.	Ik denk dat seksualiteit alles te maken heeft met emotie. Dat dat de beste ingang is om een kind-gewoon uit te leggen hoe het werkt enne wat ze ermee kunnen en mogen doen.
+	2.4.2	Ik vind 't wel heel belangrijk dat we dat we wel dat in de gaten houden, dus 't moet niet zo zijn dat je dan zegt van: 'Nou weet je, dat doen we helemaal niet,' want er zitten wel een paar kinderen op een leeftijd en weet je, dat ze af en toe vriendinnetjes hebben. Dan moet je niet hebben dat er in een keer dingen gebeuren dat je denkt: 'Shit, we waren te laat of zo, weet je wel.
+	2.4.3	't is belangrijk dat je een kind op emotioneel gebied ook echt aanspreekt en behandelt op het niveau dat die heeft. Dat is heel belangrijk. Maar ja, als die natuurlijk iets hoger niveau heeft met andere ontwikkelingen, moet je daar ook op inspelen. Dat is heel lastig, maar wel belangrijk, zodat je een kind niet overvraagt, wat heel snel gebeurd al. Maar dat je een kind ook niet tekort doet in dingen, omdat die toch iets meer kan dan het sociaal emotionele.
Seksuele ontwikkeling - Discrepantie ontwikkeling	2.5.1	En het sneue aan alles is ook gewoon dat ze 'n laag niveau hebben, maar hun leeftijd gewoon hoger is, waardoor ook snel gereageerd wordt van: 'Oe, maar wat doet die nou?', weet je wel. Terwijl 't heel normaal is en zo'n kind niet beter weet. En het lichaam dat ook afgeeft aan dat kind, van ja, zo voel ik me gewoon en doe d'r wat mee.
Seksuele ontwikkeling + karakter	2.6.1	Ja, dat is A. maar die ja, ook een stukje karakter denk ik hoor. Dat is ook echt een open boek. L. die, weet al dondersgoed wat het, hè, wat die wel en niet mag, dus die. Ik vind dat L. al een kindje is, die, waar al een beetje dat taboe gevoel heeft. Dat die denkt: 'Daar mag ik niet over praten, dat mag niet,' en daar is al vaker tegen gezegd dat mag niet, maar ook vanuit huis en weet je, er zijn ook wat dingetjes dat je denkt van: 'Nou.. hè, wat is er allemaal gebeurd ,' en A. die komt gewoon vanuit huis en dat is gewoon zo'n flierefluiter en 't overkomt hem allemaal nu en dat vindt ie allemaal maar leuk..
+	2.6.2	ik denk ook een beetje met wat ze van vroeger mee hebben

		genomen en stukje karakter ook hoe ze ermee omgaan, natuurlijk. Maar dan kijk ik nu echt alleen maar naar het hoog niveau en dat laag niveau dat vind 'k dan weer wat lastiger.
Voorlichtings- materiaal + Belang	3.1.1	Ik spreek nou over jochies omdat er alleen maar jongens zijn, weten wat het inhoud voor hun. Wat dat gevoel is als ze een meisje zien, verliefd zijn en alles dat komt er een beetje bij kijken natuurlijk.
+	3.1.2	's Nie alleen maar voor henzelf, maar ook voor wat je voor een ander voelt. En hier lopen ze alleen maar met jongetjes, dus kunnen ze gevoel ook bij een jongetje krijgen, dat is helemaal niet gek.
+	3.1.3	Dat dat gewoon belangrijk is dat hun weten van: 'Ja, dat gevoel is heel normaal', want je vindt iemand lief of je gaat er graag mee om, maar dat betekent niet dat je dit en dat bij mekaar mag en kan doen. En of een kindje dat wel leuk vindt en dat soort dingen allemaal. 't Is geen taboe hier, maar omdat er niks mee gedaan wordt, wordt het taboe.
+	3.1.4	Ik denk dat als je dingen voor wil leggen bij zulke kinderen dat je ook gewoon goed materiaal moet hebben om het te kunnen doen.
+	3.1.5	Voor de veiligheid van de kinderen. Voor 't ... vertrouwen, voor het vervolg van hun leven. Je wil ze dat gewoon meegeven. 'k Vind dat gewoon ontzettend belangrijk. Dat hoort bij de opvoeding en je wil zo'n kind ook een beetje wereldwijs maken voor zover dat kan allemaal. En dan is 't wel belangrijk om ze dat mee te geven
Voorlichtings- materiaal + Bekende methodes	3.2.1	Na ja, die de boekjes met, hè de lijfjes erin en dat soort dingen
Voorlichtings- materiaal + Ideeën	3.3.1	Maar ja, het feit bij autisten is dat het wel, daar moet je gewoon heel duidelijk bij zijn als je dingen uitlegt en erover bijvoorbeeld. Met picto's, weet je, die slaan alles op. 't Moet duidelijk zijn. Het moet, bij een gewoon kind kan je wel een boek neerleggen en zeggen: 'Nou, wat zie je hier, hop blaadje om, en dan daar. Dat 's voor een autist al te weerbaar.
+	3.3.2	Dat moet binnenkomen, realistisch. 't Moet- vatbaar zijn. Het moet tastbaar. Ze moeten ze moeten, ja, hoe moet 'k dat zeggen.. Het moet niet te neutraal zijn. Je moet wat meer kunnen bieden bij bepaalde kinderen dan, om het uit te kunnen leggen. Zodat ze weten van: 'Daar gaat het echt over. En zeker als het om autisten gaat.
+	3.3.4	Dus het moet gewoon duidelijk zijn. Heeft de een picto's nodig en that's it, dan heeft diegene picto's nodig en is dat het. Dr is geen een kind hetzelfde en als je 't een kind wil uitleggen en wil je het goed doen, moet je echt naar het kind kijken. Hoe kan je die 't beste voorlichting geven en is dat op sociaal emotioneel vlak of is dat juist op een op een ander vlak. Ik vind 't gewoon heel belangrijk dat je naar het kind kijkt en daar aan de hand daarvan zegt van: 'Nou, zo kan je het..'
+	3.3.5	Nou ja, dat 's heel belangrijk. 's Goed voor kinderen ook om dingen te laten zien hè. Dat ze weten van: 'Wat bedoel je nou en voor ons denk ik ook.' Aan boekjes tot aan picto's en dat

		soort dingen dat het gewoon belangrijk is dat je, dat je kinderen op een natuurlijke manier kan uitleggen hoe het zit.
+	3.3.6	En dat 't op een luchtige manier gebracht wordt en niet te.. weet je wel van Nou hier zit dokter Dorien en alle boeken worden neergelegd. Nou L. jij bent aan de beurt, weet je wel. Op die manier, maar wel gewoon een beetje huiselijke manier
Voorlichtings- materiaal + Gesprek aangaan	3.4.1	Ik denk dat ze dat ook met ouders moeten bespreken van: 'Joh, hoe ver is het kind?' hè 'Waar is die mee bezig? Wat zien jullie, wat horen jullie?' En dat je aan de hand daarvan ook een kant ziet van: 'Nou, tot hoever gaan we nu?
Voorlichtings- materiaal - Informatie- voorziening	3.5.1	Ik denk het wel, maar 'k denk dat het ook wel dat het wel meer mag. Ik denk dat 't wel een zwak punt is.
Visie + Rode draad	4.1.1	Veiligheid, duidelijkheid. Je staat op een groep en ik zie het gewoon als dat ik een vervangende moeder ben op dat moment. Wat geef je je kind, weet je, veiligheid, liefde, je zorgt ervoor, je verzorgt het.. Ja, weet je, zo werkt dat gewoon en ik denk dat dat 't heel normaal is dat dat dat je dat ook geeft aan kinderen.
+	4.1.2	je staat op een groep en ik zie het gewoon als dat ik een vervangende moeder ben op dat moment. Wat geef je je kind, weet je, veiligheid, liefde, je zorgt ervoor, je verzorgt het.. Ja, weet je, zo werkt dat gewoon en ik denk dat dat 't heel normaal is dat dat dat je dat ook geeft aan kinderen.
Visie + Zichtbaarheid in handelen	4.2.1	Dus als jij wel een weekend moet werken dat je denkt van: 'Nou ja, weet je, dan niet bij je ouders, maar dan ga ik wel wat leuks met jou doen,' en dan maak je het voor zo'n kind ook leuk en dan heb je ook door dat je voor zo'n kind een mooi leven aan 't maken bent, zeg maar of dr mee, mee helpt.
+	4.2.2	Nou, ik ben wel iemand die wel graag dingetjes onderneemt met de kinderen. Dus 'k ben wel, 'k ga wel graag leuke dingen doen. Effe lekker stukje wandelen of dit.. ik ben ook wel een knuffel, aai over de bol en beetje zo'n typje, weet je wel en.. 'k vind 't leuk om lekker te kletsen met 'n L. en A
+	4.2.3	Ja, nou ja, weet je, je geeft ze wel een bepaalde veiligheid door soms een beetje de regie over te nemen door te zeggen: 'Niet bij mekaar op de kamer,'
Visie + Drijfveren	4.3.1	Mijn drijfveren zie ik echt wel dat ik het heel mooi en fijn vind om te zien hoe je hier kinderen binnen krijgt en hoe je ze in een hè, een bepaalde periode toch weer op een op een goed pad krijgt en goede dingen kan vinden waar hij of zij goed mee kan leren leven. En ook dat je bepaalde kinderen hebt en dat doet dan best wel pijn dat je hoort van hè, geen of weinig contact met ouders. Dat soort dingen en dat jij dr dan wel kan zijn voor hun.
Visie - Ten opzichte van seksualiteit	4.4.1	Nou ik denk dat die niet echt doorwerkt daarin. Als ik de visie zo omschrijf, doen we d'r eigenlijk niet zo heel veel mee.
Visie - Taboe	4.5.1	Veel kinderen komen natuurlijk gezinnen waar het best wel mannen vrouwen apart en weet je wel, cultuur is d'r. 't Is niet zo dat het maar open besproken wordt, dus dat het misschien vanuit huis uit al een beetje taboe is.

Visie - Spanningsveld	4.6.1	ik denk dat bij ons wel tot op zekere hoogte.. regels zijn die niet overschreden kunnen worden door experimenteren, D'r zouden sowieso nooit meerdere kinderen op een kamer mogen. Dus wat betreft dat bijvoorbeeld het doktertje spelen, wat heel normaal is op die leeftijd, dat mag hier gewoon echt niet.. en dat soort dingen.
-	4.6.2	Nou 's de ontwikkeling van 'n kind en die ontwikkeling maken hun niet mee. En wij mogen dat absoluut niet omdat 't het.. kinderen van een ander zijn. Daar kan je niet eens over, over discussiëren. Dat is misschien, dat ze ergens een beetje in beperkt zijn. Maar aan de andere kant denk ik ook weer: 't is ook niet.. echt nodig dat ze daardoor beter ontwikkelen in hun seksualiteit of zo. Na, 't is geen must. Maar ik merk wel dat ik dat.. wel steeds meer ondervindt dat deze kinderen toch een stuk beperkter leven dan een gewoon kind, maar ook omdat ze in een instelling wonen.
Visie - Ruimte voor seksualiteit	4.7.1	Hoe vaak is het wel niet dat ze aan elkaar zitten dat je zegt: 'Eej, niet aan mekaar zitten, deuren open laten,' weet je wel. Dus dat is best wel een beladen iets.
-	4.7.2	En ik denk dat dat er echt wel inzit, maar ook niet alleen vanuit hieruit, maar ook vanuit huis uit en vanuit school en 'niet aan mekaar zitten, niet bij.., weet je, ik, ja, als je zoontjes hebt met mekaar, zoals ik thuis, ga ik dat ook niet hele tijd doen, weet je. Je zit ook wel eens dat 'k zeg: 'Hee joh gekkie,' weet je wel, maar dat doe je veel luchtiger dan hier. Hier ben je heel, wrrr (van gefocust), omdat je zelf ook denkt van 'oeh, nee dat moet niet gebeuren.' En ik vind dat we daar echt voor moeten waken dan maak je het wel groot.
-		Je werkt hier natuurlijk heel anders met kinderen, dan dat kinderen thuis zijn bij hun ouders. Ze zijn veel vrijer thuis, weet je. Ze mogen bij elkaar op de kamer spelen. Hier zit je eigenlijk best wel op hun huid. Soms te, maar soms is 't ook nodig. Dus waardoor zo'n kind een wat beperkter leventje heeft dan dat een gewoon kind thuis heeft. Die mag gewoon gaan en staan waar die kan, dus als je dan op seksueel gebied kijkt, dan denk ik dat een kind thuis er veel vrijer en makkelijker mee om kan gaan, omdat die meer de ruimte krijgt en het vertrouwen krijgt van zijn ouders dat het kan, dan dat een kind het hier kan.

Bijlage M

Gelabeld interview begeleider 9

Werkwijze	Seksuele ontwikkeling	Voorlichtingsmateriaal	Visie
Huidige aanpak (+5/-0)	Versus normale begaafdheid (+0/-4)	Belang (+2/-0)	Rode draad (+2/- 0)
Seksualiteit hogere prioriteit (+5/-0)	Seksuele gedragingen (+5/-5)	Bekende methoden (+0/-1)	Zichtbaar in handelen (+7/- 0)
Risico's geen voorlichting (+0/-6)	Verstandelijke beperking en autisme (+0/-1)	Ideeën (+3/-0)	Drijfveren (+1/-0)
Gewenste aanpak (+12/-2)	Sociale, emotionele, cognitieve ontwikkeling (+3/-0)	Gesprek aangaan (+1/-1)	Ten opzichte van seksualiteit (+4/-0)
Rekening mee houden (+8/-2)	Discrepantie ontwikkeling (+2/-1)	Informatievoorziening (+3/-2)	Normen en waarden (+4/-0)
			Spanningsveld (+3/-1)

Kernlabel	Fragment	Begeleider 9
Werkwijze + Huidige aanpak	1.1.1	Als er een kind naar je toekomt met een bepaald soort vraag of in een bepaald soort handeling die ze dan verrichten, daar ga je dan zeg maar op in
+	1.1.2	Ja, goed, ja
+	1.1.3	We hebben geen vaste ritueel dat we een keer in de zoveel tijd terug laten komen of.. dat er speciale boekjes daarvoor hebben. Stel ik voor, ik merk bijvoorbeeld dat een jongen.. iets meer daar behoefte aan heeft, dan gaan we daar naar opzoek, maar 's niet volgens mij standaard in het team dat we daarmee overweg kunnen
+	1.1.4	Ook nog wel een tijdje een babyfoon ook wel hier gehad, want die wel eens .. op de gangen liep of op kamers was.
+	1.1.5	Dat je altijd wel blijft kijken naar het kind op dat moment. Is het te hoog gegrepen voor dat kind op dat moment, dan ga je dan stel je je doel bij, schaf je 'm bij. Altijd op dat moment zelf kijken. Stel voor, hij kan hem niet behalen dat moment, dan is het gewoon even niet zo.
Werkwijze + Seksualiteit hogere prioriteit	1.2.1	Maar 't zou wel iets meer mogen. Ze gaan natuurlijk nu allemaal de puberteit een beetje in..
+	1.2.2	Dus 't.. het zou misschien wel iets meer op de voorgrond mogen. Als daar behoefte aan is.
+	1.2.3	Misschien is de werkdruk hoog geweest dat we er nooit aan

		toe zijn gekomen of dat we misschien wel nu de kinderen ouder worden en merken dat ze daar meer behoefte aan hebben
+	1.2.4	Ze waren wat jonger, dus we krijgen steeds meer oudere kinderen en ook iets met hoger niveau. Dus ik denk dat daardoor de vraag wel misschien nu belangrijk is om nu wel op gang in gang te zetten zeg maar.
+	1.2.5	Dus, ja en daar zouden we wel wat meer mee moeten.
Werkwijze - Risico's geen voorlichting	1.3.1	Dat de kinderen zich niet op een bepaalde manier kunnen uiten. Ik denk ook emotioneel dat ze vastzitten in het lichaam misschien. Dat ze niet weten hoe of .. eigen ontdekking van het lichaam wat misschien te weinig hebben.
-	1.3.2	Onzeker is wat ze natuurlijk kunnen hebben op bepaald vlak
-	1.3.3	Dat je emotioneel wat stagneert of dat je wat agressiever kan worden of dat je dingen niet begrijpt. Als er iets niet krijgt wat je wil, dan gaat het uit altijd wel ergens in uiten.
-	1.3.4	ja dan kom ik weer uit op emotiegedeelte weer uit. Dat ze daar misschien niet weten hoe ze normaal met dingen om moeten gaan, waardoor ze misschien in het in het beetje vast in hun ontwikkeling misschien met emotie en seksualiteit. misschien... wat bozig of misschien wat meer agressie te vertonen of .. niet lekker in hun eigen vel zitten.
-	1.3.5	Want eigenlijk vanaf als je er mee begint wordt het volgens mij alleen maar meer interesse erin kunnen krijgen.
-	1.3.6	Hoe geheim je het houdt, hoe klein je 't houdt, hoe meer het de interesse groter wordt in het onbekende,
Werkwijze - Gewenste aanpak	1.4.1	En daar moet je wel een beetje op inspelen. Dat dat dat niet normaal dat je tien vriendinnetjes hebt bijvoorbeeld, dat je niet iedereen maar kan kussen.
+	1.4.2	Nou, dat we er wel wat opener in zijn. Dat 't niet gek is of dat het niet raar is. Sommigen krijgen wel.. speeltijd die daar behoefte aan heeft, maar om er nou 'n vaste avond voor te plannen, weet ik niet of dat zo goed is. Want waar hebben ze behoefte aan en wat is nog, je weet niet of sommige kinderen het nog beetje ver van hun bedshow vinden, maar 't is natuurlijk nooit.. slecht om er over te beginnen ook al ben je jong of wat ouder
+	1.4.3	Niet te zwaar
+	1.4.4	Ja, ik denk dat als je met groepje doet dan wordt er wel heel veel gelachen en wordt 't beetje weggewuifd, maar 't is dan wel weer luchtig, dus niet zo een op een van: 'Nou je moet hem leren,' of zo
+	1.4.5	Je kan bijvoorbeeld kinderen bijvoorbeeld op een bepaalde manier aangeven 'Nou, we gaan het dan hebben over,' en dan zijn ze op voorbereid misschien, dat 't dan misschien minder eng is
+	1.4.6	Ik denk misschien op een loos moment van nou, ze hangen een beetje voor de tv of ze zijn een beetje uitgespeeld van: 'Nou jongens, kom ik ga even zitten, 'k heb een boek, wat vinden jullie van?
+	1.4.7	voor sommigen moet je dat wel doen natuurlijk, want je kan niet zomaar iets tussen plannen, maar 'k denk die het aankunnen daar kan je dat makkelijk bij doen.

+	1.48	Heel vaak heb je 'n uurtje of nou tussen zeven en acht een beetje zo'n moment van nou ja, goed wat kan je gaan doen? Dat zou een momentje kunnen zijn, ja.
+	1.4.9	'k Denk dat je 't wel met elkaar moet bespreken.
+	14.10	Hoe het team erin staat en.. dat moet je, dat in een team bespreken voordat we zoiets aangaan.
+	1.4.11	Wel gewoon heel luchtig te houden en vaak gewoon wel benoemen en.. in.. gewoon in boekjes of op internet dingen over lezen en met elkaar erover praten gewoon tussen neus en lippen door zeg maar of een keertje als je met wandelen gaat of als een kind een keertje zelf over begint dan ga je dr gewoon op dat het wel heel normaal is zeg maar. Dat die gevoelens er zijn.
-	1.4.12	En sommige kinderen weten niet het verschil tussen wat wel mag en wat niet kan, of wel, mag niet. En dat je daar wel heel duidelijk een verschil in brengt zeg maar.
+	1.4.13	k Denk dat je dat gewoon met elkaar helder moet hebben hoe iedereen op bepaalde dingen tegenover staat en dat je alles gewoon heel duidelijk op papier hebt hoe elk kind in elkaar steekt en daarop verder uit gaat borduren. Niet zomaar denk ik iets doen.
+	1.4.14	Verder alleen maar begeleiden van taakjes, dingetjes en maar ook eromheen veel meer.. in ontwikkeling.. van 't emotionele erin moeten zitten meer, ja.
Werkwijze + Rekening houden	1.5.1	Ja en we hebben natuurlijk geen meisjes op de groep hè, maar je hebt natuurlijk wel meisjes in klassen. Dus daar moet je natuurlijk ook wel voorzichtig mee zijn.
-	1.5.2	Niet dat dat natuurlijk puur alleen maar voor andere geslacht.. daarmee te maken heeft, maar natuurlijk wat met jezelf wil doen of wat.. niet dat je 't zomaar 't in openbare gelegenheden kan doen of.. met vragen en dat kan natuurlijk altijd wel, maar niet met jezelf spelen bijvoorbeeld hier op de bank.
+	1.5.3	De situatie op dat moment waar ze inzitten.
+	1.5.4	hoe mijn visie is en een anders visie. Misschien is de ander daar wel heel anders in, dus dan moet je wel met elkaar over hebben hoe ik het gewoon vind en die ander 't vind. Dat je niet iemand anders z'n normen en waarden daarin stoot misschien
+	1.5.5	ook wat ouders misschien ook willen. Sommige ouders zijn heel erg christelijk of die willen helemaal niet dat hun kind dit geleerd wordt, dus dat moet je natuurlijk ook wel een beetje van tevoren weten hoever je daarin kan gaan.
+	1.5.6	eigenlijk met twee soorten moet je er rekening mee houden natuurlijk hè. Ze zijn eigenlijk nog heel klein. Maar 't lichaam is natuurlijk wel veel verder.
+	1.5.7	Maar weet, je moet natuurlijk wel oppassen omdat je natuurlijk met een groep woont met meerdere kinderen, moet je daar wel heel voorzichtig mee zijn.
-	1.5.8	omdat je op een groep met acht kinderen zit, moet je wel heel erg duidelijk steeds benoemen. Dat dat niet zomaar kan en dat het ook niet maar niet, stel je voor je wil inderdaad eventjes privacy. Dat het alleen maar ook op je kamer kan en niet hier en niet met andere kinderen erbij. Dat je niet andere kinderen

		mee moet lastig vallen vooral, ja.
+	1.5.9	Moet je eigenlijk terug gaan weer naar 't kind. 'O ja, we moeten weer even terug gaan hoe het kind zich voelt en hoe een kind denkt..
+	1.5.10	Ook wel een beetje vanuit jezelf en vanuit de bescherming van het kind, dat je 't niet kan toelaten omdat het dan misschien te ver gaat of dat het misschien niet helemaal gepast is.
Seksuele ontwikkeling - Versus normale begaafdheid	2.1.1	Dan ga ik misschien meer uit van een gewoon een thuissituatie met een normaal verstandelijk kind en dan beperking, autisme dat ze er minder makkelijk in zijn.
-	2.1.2	En een kind met autisme zijn wel misschien wat.. terughoudender met hun ontwikkeling daarin. Ook wel naar begeleiding toe. En dat kinderen zonder beperking wel wat vrijer misschien zijn.
-	2.1.3	Dus ja ze lopen niet gelijk aan dan zeg maar een kind met zeg maar geen beperking
-	2.1.4	dan 't kind en dan met beperking en autisme die heeft dat vindt dat helemaal niet normaal en logisch dat dat er is of dat het zich speelt in je lichaam of en. Bij ons natuurlijk, is het heel normaal.
Seksuele ontwikkeling - Seksuele gedragingen	2.2.1	Als iemand bijvoorbeeld heel veel z'n arm over iemand heen doet, vind 'k nah vind ik wel heel aanhankelijk worden naarmate die ouder wordt dat die veel meer contact zoekt.
+	2.2.2	Of dat die veel met zijn handen in z'n broek zit, maar of dat nou echt bij seksualiteit hoort, handelingen weet ik niet. Nee zo zie 'k dat niet persoonlijk.
+	2.2.3	Eh, ja omhelzing vind ik normaal.
+	2.2.4	Of dat iemand .. dat ie met z'n handen in z'n broek zit en kan gewoon voelen hoe dat voelt.
-	2.2.5	Als je veel over praat misschien. Dan veel over hebben of opmerkingen maken of ... aan borsten zitten misschien of aan billen zitten of eh..
+	2.2.6	Veel aan je piemel zitten of veel naar boven masturberen als je dat vaak doet of plaatjes kijken in foldertjes van vrouwen in bikini. 'O,' opmerkingen daarover maken. Dan ben je echt wel met je ontwikkeling bezig met over je lichaam en dan de ander.
-	2.2.7	Nee, wel dat jongens meer interesse in meisjes krijgen. 'k Heb vriendinnetje en 'k heb daar vriendinnetje en ik heb die 'k heb er wel tien.
+	2.2.8	Ja jongetje inderdaad die gaat wel 'ns naar z'n kamer. Die doet dat wel regelmatig, inderdaad.
-	2.2.9	En een jongentje heeft volgens mij ook wel thuis 't wel eens over gehad en ook wel eens wat opmerkingen over zijn zusje.
-	2.2.10	Dat die volgens mij aan haar heeft gezeten of dat zij het inderdaad een tijdje had gezegd, z'n zusje
Seksuele ontwikkeling - Verstandelijke beperking en autisme	2.3.1	Zie 'k niet echt een heel groot verschil. Nee, misschien is het er wel hoor, maar heb ik die niet echt op zich nog kunnen ontdekken of kunnen zien.

Seksuele ontwikkeling + Sociale, emotionele, cognitieve ontwikkeling	2.4.1	Ja dat moet je gewoon wel misschien van tevoren goed bespreken met het team. 'k Denk dat je wel goed van tevoren moet onderzoeken hoe je zoiets aan moet gaan op elk vlak.
+	2.4.2	Ik denk dat je toch op het sociaal emotionele misschien meer op moet zitten. Dan kijk je daarna.. individueel naar 't kind die misschien meer begrijpt en ga je daar misschien weer verder op in. Maar 'k denk dat je wel meer op het emotionele moet zitten en het heel erg misschien klein moet houden en daar.. persoonlijk of individualiteit dan gaat uitbreiden naar welk kind je dat wel of niet kan doen. Want ik denk hoe hoger je in gaat zetten, hoe misschien ingewikkeld het voor het kind wordt waardoor het weer misschien weer teveel van hem verwacht wordt of misschien dat niet begrijpt.
+	2.4.3	Ik denk dat je naar alle facetten moet kijken om.. het bij het kind iets te kunnen bereiken, want een ander kind kan natuurlijk weer iets hoger liggen en die kan bijvoorbeeld weer het andere kind weer triggeren om iets voor mekaar te krijgen.
Seksuele ontwikkeling + Discrepantie ontwikkeling	2.5.1	En zijn nog wel steeds kalenderleeftijd zijn ze vijftien, veertien, emotioneel zijn ze natuurlijk veel jonger, Maar het lichaam verandert en dat moet ook daarin meegaan.
+	2.5.2	Eigenlijk met twee soorten moet je er rekening mee houden natuurlijk hè. Ze zijn eigenlijk nog heel klein. Maar 't lichaam is natuurlijk wel veel verder.
-	2.5.3	Ja, want 't loopt niet gelijk hè, het kind zelf en het lichaam
Voorlichtings-materiaal + Belang	3.1.1	Ja, voor om kennis te krijgen inderdaad en.. ook jezelf leren begrijpen en een ander. En hoe je lichaam in elkaar zit. En dat is gewoon denk ik het allerbelangrijkste ook om verder te kunnen in heel veel dingen. Anders loop je toch ook misschien vast en begrijp je heel veel dingen niet en.. begrijp je een ander niet hoe iemand in elkaar zit.
+	3.1.2	Dat hoort erbij. Hoe eerder je begint natuurlijk hoe meer ze 'r beter mee om kunnen gaan en ook misschien daardoor frustraties ook veel minder hebben.
Voorlichtings-materiaal - Bekende methodes	3.2.1	We hadden op de Meander een boek, maar niet dat ik weet dat dat hier hebben. Nee, niet dat ik weet.
Voorlichtings-materiaal + Ideeën	3.3.1	Ik denk wel dat het misschien eens in de zoveel tijd een keertje een boek moeten openslaan of zo of een beetje op een speelse manier ermee om moeten gaan om met een spelcomputer of soort programma op de computer daar misschien iets met vragen.
+	3.3.2	Ja, over de bloemetjes en bijtjes, zo iets. 't Hele ouderwetse misschien. Ja, maar ook over het lichaam dat dat kan veranderen en.. of wat dat met je doet en.. puberteit.
+	3.3.3	Een beetje kinder-puberboek, want 't zijn natuurlijk wel pubers maar nog wel met een.. kinderachtige vorm
Voorlichtings-	3.4.1	En dan, ik denk dat uiteindelijk als je ermee zit dat dat wel

materiaal + Gesprek aangaan		loskomt. Dat dat ze wel daar voor open voor staan.
-	3.4.2	En dat toch wel bespreekbaar maken en toch wel veel erover praten zo dat 't niet normaal is als je naar een andere kamertje gaat
Voorlichtings- materiaal + Informatie- voorziening	3.5.1	Ja dat 's heel veel, ja. Spelmateriaal volgens mij, leesmateriaal volgens mij ook heel veel.. computerdingen, vast wel als we volgens mij.. er echt opzoek naar gaan is er heel veel.
+	3.5.2	Je belt secretaresse en je vraagt dat je dat wil hebben en dan kom je ergens wel uit.
-	3.5.3	Je moet even zoektocht houden volgens mij, maar ja uiteindelijk kom je d'r wel
+	3.5.4	Cursussen ook. Via als we voorlichting willen, krijgen we volgens mij als 't team vergadert best wel iemand die dan kan komen die dat geeft.
-	3.5.5	Dan moeten wij dat inderdaad.. opgeven/aangeven
Visie + Rode draad	4.1.1	't Kind staat voorop.. zo gewoon mogelijk. Je brengt 't kind normen en waarden mee.
+	4.1.2	Alles eruit proberen te halen wat erin zit. En is 't op dat moment niet haalbaar dan even niet.
Visie + Zichtbaar in handelen	4.2.1	Dat je wel naar individueel individu van 't kind kijkt en wat 't nodig heeft en dat je daar op inspeelt. Ik probeer zoveel mogelijk.. te handelen naar wat er in 't kind omgaat en wat 't kind nodig heeft.
+	4.2.2	Hoe ik behandeld wil worden, zo behandel ik een kind ook.
+	4.2.3	Dat ik wel naar een kind luister.
+	4.2.4	Je eigen normen en waarden pas je toe.
+	4.2.5	Je handelt eigenlijk naar een bepaald soort doelstelling en en dat heb je natuurlijk met elkaar heb je dat natuurlijk wel vastgesteld
+	4.2.6	Je stelt bijvoorbeeld een doel op en daarna kijk je wat het kind zeg maar kan en wat haalbaar is en daar ga je steeds een stapje in verder. En daarin respecteer je het kind. En daaruit ben je ook met handelen bezig en normen en waarden.
+	4.2.7	En is het voor 't kind nog iets te ver, dan bespreek je 't met elkaar weer en dan ga je daar veer, maak je weer een subdoel van of en dan ga je daar weer in stapje in terug of je gaat een stapje in verder
Visie + Drijfveren	4.3.1	Maar 't is ook wat je zelf ook heel belangrijk vindt in het leven. Dat je ze goed en waardevol leven geeft en gunt en dat je daar alles voor doet en voor staat.
Visie + Ten opzichte van seksualiteit	4.4.1	Naar de behoefte van 't kind kijk je. Wat die nodig heeft. (..) Eigenlijk visie dat 's altijd positief.
+	4.4.2	Dus alles wat een visie heeft vanuit een instelling dat pas je eigenlijk altijd in aan het kind toe en dat heeft het goede uitwerking binnen ook op seksualiteit en daar handelingen ook zeg maar in.
+	4.4.3	We zijn d'r allemaal heel erg open in en 'k denk dat de hele visie ook .. daarin centraal staat ook over.. seksualiteit en heel veel andere dingen.

+	4.4.4	Ja, op een of andere manier past het altijd wel, want je kan niet zeggen bijvoorbeeld.. 't kind moet vrij zijn om te doen wat die wil, want dat is onze visie. Het is, ligt er wel aan in waarin je een kind vrij laat.
Visie + Normen en waarden	4.5.1	Hoe mijn visie is en een anders visie. Misschien is de ander daar wel heel anders in, dus dan moet je wel met elkaar over hebben hoe ik het gewoon vind en die ander 't vind. Dat je niet iemand anders z'n normen en waarden daarin stoot misschien
+	4.5.2	't Kind staat voorop.. zo gewoon mogelijk. Je brengt 't kind normen en waarden mee.
+	4.5.3	Je eigen normen en waarden pas je toe.
+	4.5.4	Je stelt bijvoorbeeld een doel op en daarna kijk je wat het kind zeg maar kan en wat haalbaar is en daar ga je steeds een stapje in verder. En daarin respecteer je het kind. En daaruit ben je ook met handelen bezig en normen en waarden.
Visie + Spanningsveld	4.6.1	Het kind moet de vrijheid hebben om z'n eigen zich te ontwikkelen, maar op zekere hoogte dat het een ander niet schaad of dat het een.. team schaad of..
-	4.6.2	Nee, want je weet dat dat uit soort normen en waarden dat het niet zeg maar daar binnenin hierin past. Dus dat geeft dan niet volgens mij een soort een soort tegenstrijdigheid
+	4.6.3	Ook wel een beetje vanuit jezelf en vanuit de bescherming van het kind, dat je 't niet kan toelaten omdat het dan misschien te ver gaat of dat het misschien niet helemaal gepast is. Dus dat soms botst het wel
+	4.6.4	Niet alles wat de visie zegt, kan je waarmaken door heel veel factoren.

Bijlage N

Gelabeld interview begeleider 10

Werkwijze	Seksuele ontwikkeling	Voorlichtingsmateriaal	Visie
Huidige aanpak (+11/-1)	Versus normale begaafdheid (+1/-5)	Belang (+6/-1)	Rode draad (+3/-0)
Seksualiteit hogere prioriteit (+2/-0)	Verstandelijke beperking en autisme (+3/-4)	Bekende methoden (+5/-2)	Zichtbaar in handelen (+4/-0)
Gewenste aanpak (+4/-1)	Lichamelijke ontwikkeling (+5/-0)	Gesprek aangaan (+1/-0)	Drijfveren (+1/-0)
Risico's geen voorlichting (+1/-2)	Seksuele gedragingen (+8/-3)	Ideeën (+3/-0)	Ten opzichte van seksualiteit (+1/-0)
Rekening mee houden (+3/-2)	Sociale, emotionele, cognitieve ontwikkeling (+2/-4)	Informatievoorziening (+3/-2)	Normen en waarden (+3/-0)
			Ruimte voor seksualiteit (+2/-0)
			Spanningsveld seksualiteit (+1/-3)

Kernlabel	Fragment	Begeleider 10
Werkwijze + Huidige aanpak	1.1.1	Wanneer je maar ziet dat daar iets van een bepaalde seksuele... activiteit, hoe je 't ook wil noemen, dan ga je al een beetje.. d'r over praten
+	1.1.2	Ik vis dan wel uit m'n ervaring vanuit mijn werk, maar ook uit.. m'n privésferen hoe ik de dingen aanpak
+	1.1.3	En dan kijk je naar het niveau van het kind. En hoever ze zijn met hun eigen seksualiteit
+	1.1.4	Ik vind het niet te weinig en ik vind 't ook niet teveel
+	1.1.5	Maar 'k moet zeggen ik heb daar ik heb er sowieso nog niet gebruik van hoeven maken
+	1.1.6	Op niveau en.. daar hoefde ik dat boek niet voor te hebben
+	1.1.7	Dan moet er net wat voor de hand komen dat je denkt van nou weet je wat, dan pak ik het gelijk op
+	1.1.8	Dat ze met hun piemel willen spelen, dan worden ze zachtjes maar onder dwang naar hun kamer toe verwezen
+	1.1.9	Die cliënt zelf weet dat 'ie dat op z'n kamer moet doen
+	1.1.10	Je moet gewoon per kind kijken.. waar 'ie aan toe is!

-	1.1.11	Je kan niet zien of ze d'r echt wat van opgepikt hebben, je doet wel heel erg je best en je probeert het zo goed mogelijk te doen, maar ik weet niet of het altijd overal goed landt
+	1.1.12	Want elke drie maanden, worden die doelen.. worden geëvalueerd, is een doel behaald, dan wordt er naar een volgend doel gekeken, is het doel niet behaald, gaan we nog drie maanden verder
Werkwijze + Seksualiteit hogere prioriteit	1.2.1	Vroeger was dat veel minder, en nu is dat wordt daar veel meer op gehamerd, over.. seksualiteit en seksuele voorlichting..
+	1.2.2	't Is natuurlijk bij ons nu wel een.. hot item, omdat we natuurlijk jongens.. krijgen die dus echt.. in de puberteit komen
Werkwijze + Gewenste aanpak	1.3.1	Als diegene het niet wil, dan hoeft je er ook niet over te beginnen, ze moeten d'r wel klaar voor zijn
-	1.3.2	't Is niet zo dus dat je continu met ze d'r over gaat praten, want.. dat werkt toch alleen maar averechts
+	1.3.3	En als je dat soort dingen ziet, dan kan je d'r op ingaan en dan kan je 't boek d'r bij pakken, of map, wat het ook is
+	1.3.4	Het is meer hun lichaam leren kennen en ik denk daarin zou nog wel wat.. op de groep kunnen zijn
+	1.3.5	Dat zijn de dingen d'r omheen, 't is niet alleen die daad zelf wat je moet leren, maar ook al die aspecten die d'r omheen zitten
Werkwijze + Risico's geen voorlichting	1.4.1	Omdat d'r een aantal jongens in de puberteit zitten, gaan.. seksuele gevoelens krijgen en gaan dat ook misschien laten zien aan andere kinderen.. en dat 's niet de bedoeling!
-	1.4.2	Ik voor mezelf zie ze niet, maar ja, ik.. dan put ik gewoon vanuit mijn eigen ervaring
-	1.4.3	En zover ik de meesten een beetje kan inschatten, doen ze dat ook wel als ze.. als ze daar voor komen te staan
Werkwijze + Rekening mee houden	1.5.1	En dan kijk je naar het niveau van het kind. En hoever ze zijn met hun eigen seksualiteit
-	1.5.2	Ik weet niet of dat voor heel laag niveau of het lage niveau wat we hier hebben, of ze dat ook oppikken
+	1.5.3	De dingen net iets meer visualiseren, want dan kan 't wel zo mooi vertellen, maar dat begrijpen ze toch niet
-	1.5.4	Hier kan ik rustig vertellen dat je schaamhaar krijgt en.. dat je de baard in de keel krijgt en weet ik veel allemaal.. dat zal ze helemaal niet begrijpen
+	1.5.5	Ik denk dat het ook een beetje.. qua kind is hoe die daar aan toe is
Seksuele ontwikkeling - Versus normale begaafdheid	2.1.1	Wat ik heb gezien.. zijn kinderen met een verstandelijke beperking.. wel later
+	2.1.2	Met.. de borsten krijgen, de schaamhaar krijgen en dat soort dingen, dat geloof ik allemaal dat zal allemaal wel een beetje hetzelfde zijn
-	2.1.3	Maar.. ik denk hormonaal, dat normale kinderen daar iets eerder last van hebben.. of misschien dat ze 't wel allemaal

		gelijk is, alleen kan een normaal kind dat.. wat meer begrijpen
-	2.1.4	Die kunnen daar beter mee handelen denk ik dan een verstandelijk, want die begrijpen in eerste instant.. 'wat gebeurt er nou?'
-	2.1.5	Maar ik denk dat een kind, zeker met autisme, die liggen natuurlijk vaak sociaal-emotioneel lager, dat zij daar ook later in zullen.. dat ze daar.. toch wat later in zijn dan kinderen met een normale..
-	2.1.6	Ik ben van mening dat mensen met een verstandelijke beperking dat dat allemaal iets later komt, wat ik heb gezien
Seksuele ontwikkeling + Verstandelijke beperking en autisme	2.2.1	De één kan 't daar bijna openlijk over praten
-	2.2.2	En die andere moet er niet eens aan denken
-	2.2.3	Misschien dat ze ie iets.. een kind met een verstandelijke beperking misschien iets eerder is
-	2.2.4	Maar dat was meer wat meer hoog niveau, dus ik weet niet of daar ook nog verschil tussen zit
+	2.2.5	Je hebt natuurlijk cliënten met lager niveau die ongeacht wel met seksualiteit bezig zijn, alleen op een heel ander niveau
-	2.2.6	Ik ben van mening dat mensen met een verstandelijke beperking dat dat allemaal iets later komt, wat ik heb gezien
+	2.2.7	D'r zitten aardige pubertjes hier hoor (...). Dat uit zich in het uitproberen en die grenzen.. het brutaal zijn, dus wat.. vind ik vrij normaal
Seksuele ontwikkeling + Lichamelijke ontwikkeling	2.3.1	Ik denk ook dat het.. zelfs nog wel een beetje aan ligt of je een Surinaams kind heb of een Nederlands kind of een Aziatisch kind of een Arabisch (...). We hebben ooit een.. Surinaams meisje gehad.. dat was negen, dat had al schaamhaar, okselhaar, ze werd ongesteld
+	2.3.2	Terwijl.. we hebben een Aziatisch meisje gehad.. Daar zagen we nog helemaal niks!
+	2.3.3	En dan zal het onder normaal ontwikkelde kinderen al zijn, en dan zal het denk ik ook onder verstandelijk beperkte kinderen zijn
+	2.3.4	Ik weet nou niet of het nu puur was omdat het.. lekker gevoel gaf omdat ze continu met d'r hand in d'r kruis zat, of zat ze in d'r kruis omdat.. toen als kinderen en baby's dat doen om 't gewoon te ontdekken
+	2.3.5	We hebben d'r eentje die erg druk op zijn uiterlijk is en die dus ook duidelijk ziet dat er dingen aan zijn lichaam veranderen
Seksuele ontwikkeling + Seksuele gedragingen	2.4.1	Ik heb in het verleden ook op groepen gezeten waar.. cliënten ook seksueel al wat actief waren
-	2.4.2	Ik heb wel eens gehad dat ik een cliënt.. met broek op de knieën naar huis zag lopen, omdat ze door een andere cliënt van een hele andere groep.. gepakt was
+	2.4.3	Seksualiteit begint natuurlijk niet alleen bij de daad, maar

		daarvoor is er ook een heleboel
+	2.4.4	Je hebt natuurlijk cliënten met lager niveau die ongeacht wel met seksualiteit bezig zijn, alleen op een heel ander niveau
+	2.4.5	Bij de jongens is het vaak dat ze met hun piemel willen spelen
+	2.4.6	En bij meisjes dan worden al gauw de borsten bevoelt bij hunzelf
-	2.4.7	D'r was d'r eentje die zat altijd, de godganse dag met d'r hand in d'r kruis
-	2.4.8	't Zal wel met de seksuele ontwikkeling te maken hebben, maar.. dat was een kind van heel laag niveau
+	2.4.9	Ik weet nou niet of het nu puur was omdat het.. lekker gevoel gaf omdat ze continu met d'r hand in d'r kruis zat, of zat ze in d'r kruis omdat.. toen als kinderen en baby's dat doen om 't gewoon te ontdekken
+	2.4.10	Zeker de hoog niveau kinderen, die zullen op een gegeven moment.. kunnen best wel een vriendinnetje krijgen
+	2.4.11	En dan zullen ze ook seksuele driften krijgen en.. die kunnen ze nu ook hebben
Seksuele ontwikkeling - Sociale, emotionele, cognitieve ontwikkeling	2.5.1	Je moet wel het cognitieve hebben, want je kan wel.. iemand van veertien gaan vertellen hoe 'ie het moet doen, terwijl 'ie het cognitieve niveau van een kind van drie heb
-	2.5.2	Dat is het moeilijke, omdat cognitieve sociale aspect ligt vaak meters uit elkaar soms
-	2.5.3	We hebben d'r eentje, die is cognitief.. is 'ie hoog niveau, maar sociaal emotioneel ligt 'ie veel lager. Die zijn d'r soms gewoon nog niet eens aan toe om.. dingen te kunnen vertellen.
+	2.5.4	En misschien moet je dan meer naar het sociaal-emotioneel kijken en het langzaam stapje voor stapje op gaan bouwen
-	2.5.5	Cognitief kan je wel.. op.. nou ja, op vrij hoog niveau zitten, maar als jij sociaal-emotioneel daar gewoon echt niet aan toe bent (...), dan werkt 't niet. Dat merk ik hier al met sommigen, hoef ik er niet eens over te praten want.. dat wil 'ie niet eens weten
+	2.5.6	je moet gewoon per kind kijken.. waar 'ie aan toe is!
Voorlichtings-materiaal - Belang	3.1.1	Ik denk niet altijd dat een boek nodig is om.. tenzij dat je het echt moet visualiseren
+	3.1.2	Het kan nooit kwaad om het op de groep te hebben. Dat zal je mij nooit zeggen
+	3.1.3	Het is meer hun lichaam leren kennen en ik denk daarin zou nog wel wat.. op de groep kunnen zijn
+	3.1.4	En dan zullen ze ook seksuele driften krijgen en.. die kunnen ze nu ook hebben
+	3.1.5	Ze moeten natuurlijk leren de normen en waarden daarvan te leren, je kan niet zomaar eventjes iemand mee de hoek in douwen omdat je denk van ik heb er zin in
+	3.1.6	Dat zijn dus ook die randvoorwaarden die ik om een seksuele voorlichting wil zien, is de normen en waarden die

		er allemaal zijn
+	3.1.7	Die heb je namelijk ook nodig, om in de maatschappij.. kunnen leven, want anders.. als jij seksueel totaal op hol geslagen bent (...), die snappen niet dat je eerst.. een vrouw uit eten moet vragen, ik noem maar even
Voorlichtings- materiaal + Bekende methoden	3.2.1	Ik weet wel dat we inmiddels wel het één en ander aan.. informatie hebben wat door collega's gekocht is
-	3.2.2	Ik weet ook niet of daar.. al mee gewerkt wordt
+	3.2.3	Nou volgens mij hebben we wel een boek, want volgens mij heb Darwi dat ooit nog..
+	3.2.4	Ook nog iets anders is, dat heeft Inge indertijd ook nog gekocht.. dat hebben we denk ik al een jaar of twee
+	3.2.5	Een hele map speciaal voor verstandelijk beperkten dat was toen nog bij, god hoe heette dat nou ook alweer (...). Die waren d'r voor voorlichting (...), dat begon ook met hoe leer ik mijn lichaam kennen?
-	3.2.6	Sommige dingen waren wat erin stond.. te hoog van niveau voor de kinderen die ik had
+	3.2.7	Omdat.. losse bladen waren, kon je de dingen d'r uitpakken.. die voor die groep cliënten van toepassing waren
Voorlichtings- materiaal + Gesprek aangaan	3.3.1	En toen heb ik 'm een beetje uitgehoord, van ja maar wat is dat dan? Dan zei 'ie weer wat, ja maar hoe doe je dat dan? Op die manier probeer je te vragen.. of ze überhaupt een idee hebben.. over seksualiteit en wat daar allemaal bij komt kijken
Voorlichtings- materiaal + Ideeën	3.4.1	En dat door middel van plaatjes, desnoods dat je die plaatjes d'r.. op moet plakken of zo, of met klittenband
+	3.4.2	Dat je wel kan zien dat een lichaam gaat veranderen
+	3.4.3	Net wat ik zei, je je kan een kind wel vertellen dat 'ie.. schaamhaar krijg, maar door de dingen te visualiseren.. wordt het denk ik duidelijker
Voorlichtings- materiaal + Informatie- voorziening	3.5.1	En gelukkig komen d'r ook steeds meer informatie hoe we de dingen ook aan moeten pakken, om dat onderwerp.. bespreekbaar te maken
-	3.5.2	Of er iets op de werkwijze van Reinaerde staat over seksuele voorlichting, dat geloof ik niet. Er staan meer dingen van wat je moet doen als er sprake van seksueel misbruik is
+	3.5.3	Ik weet wel dat we inmiddels wel het één en ander aan.. informatie hebben wat door collega's gekocht is
-	3.5.4	Als het echt ter sprake zou komen, ja dan.. en we hebben niet de juiste materialen, zullen we toch of van internet moeten plukken, of we moeten het gewoon bestellen
+	3.5.5	Of je doet het via.. de gedragskundige. Die hebben vaak ook nog wel bepaalde informatie.. wat ze kunnen aanreiken
Visie + Rode draad	4.1.1	De visie van Reinaerde. Zij gaan d'r voor dus dat.. elk individu hetzelfde is, alleen dat zij... geholpen moeten worden vanwege hun beperkingen en dat zij daar zoveel mogelijk in willen helpen om zo iemand ook.. in de maatschappij voor zover ze in de maatschappij kunnen

		functioneren.. in willen begeleiden
+	4.1.2	Je moet ze zo ver mogelijk helpen.. te begeleiden naar hun niveau
+	4.1.3	Ja, je moet d'r alles uithalen wat er uit te halen valt!
Visie + Zichtbaar in handelen	4.2.1	De zelfredzaamheid waaraan gewerkt wordt.. maar 't zijn ook dingen als normen en waarden waaraan gewerkt wordt
+	4.2.2	Bij één cliënt is er een werkdoel over.. het leren samen voetballen met kinderen in de nabije omgeving (...), om.. ze zoveel mogelijk klaar te maken om in de maatschappij voor zover dat natuurlijk kan, te kunnen functioneren
+	4.2.3	Daar ben je als begeleider moet je daar gewoon met z'n allen aan werken,
+	4.2.4	Want elke drie maanden, worden die doelen.. worden geëvalueerd, is een doel behaald, dan wordt er naar een volgend doel gekeken, is het doel niet behaald, gaan we nog drie maanden verder
Visie + Drijfveren	4.3.1	Mijn hoop is dat er een aantal kinderen die hier zitten dat die.. Nou ja, dat die met de tijd dus wel in de supermarkt kunnen werken of..
Visie + Ten opzichte van seksualiteit	4.4.1	Komt voor mij op hetzelfde neer
Visie + Normen en waarden	4.5.1	De zelfredzaamheid waaraan gewerkt wordt.. maar 't zijn ook dingen als normen en waarden waaraan gewerkt wordt
+	4.5.2	Ze moeten natuurlijk leren de normen en waarden daarvan te leren, je kan niet zomaar eventjes iemand mee de hoek in douwen omdat je denk van ik heb er zin in
+	4.5.3	Dat zijn dus ook die randvoorwaarden die ik om een seksuele voorlichting wil zien, is de normen en waarden die er allemaal zijn
Visie + Ruimte voor seksualiteit	4.6.1	Dat ze met hun piemel willen spelen, dan worden ze zachtjes maar onder dwang naar hun kamer toe verwezen
+	4.6.2	En dan kijk je naar het niveau van het kind. En hoever ze zijn met hun eigen seksualiteit
Visie - Spanningsveld seksualiteit	4.7.1	Dat zal d'r ook zijn, dat is d'r in het normale leven ook. Ik bedoel daar zijn ook.. nou, neem pedofielen, die moet je ook beperken. Die kan je niet zomaar.. in een peuterspeelzaal zetten.
-	4.7.2	Dat zou je.. in het leven van een verstandelijk beperkte zullen d'r ook dingen zijn die niet haalbaar zijn of niet kunnen omdat 'ie dat niet aan kan
-	4.7.3	Het moeilijke vaak is dat zij vaak die grenzen niet goed.. kunnen stellen
+	4.7.4	En daar zijn wij als begeleiders voor en de ene heeft die.. heeft dat die begeleiding meer nodig dan de ander

Bijlage O

Diagnostische criteria voor pervasieve ontwikkelingsstoornissen (DSM-IV-TR)

Bron: van der Gaag, 2006

- a. (Zie hieronder voor classificatieregels).
1. Kwalitatieve beperkingen in de sociale interacties
 1. Duidelijke stoornissen in het gebruik van verschillende vormen van non-verbaal gedrag
 2. Er niet in slagen met leeftijdgenoten tot relaties te komen
 3. Tekort in het spontaan met anderen delen van plezier, bezigheden
 4. Afwezigheid van sociaal-emotionele wederkerigheid
 2. Kwalitatieve beperkingen in de communicatie
 1. Achterstand of volledige afwezigheid van de ontwikkeling van gesproken taal
 2. Beperkingen van het vermogen om een gesprek te beginnen en te onderhouden
 3. Stereotiep en herhaald taalgebruik
 4. Afwezigheid van gevarieerd spontaan fantasiespel of sociaal imiterend spel
 3. Beperkte zich herhalende stereotiepe patronen van gedrag, belangstelling
 1. Sterke preoccupatie met één of meer stereotype patronen van gedrag en beperkte patronen van belangstelling
 2. Duidelijk vastzitten aan specifieke niet-functionele routines of rituelen
 3. Stereotiep en zich herhalende motorische maniërismen
 4. Aanhoudende preoccupatie met delen van voorwerpen
- b. Achterstand in of abnormaal functioneren op ten minste één van de volgende gebieden vóór het derde levensjaar
1. Sociale interacties
 2. Taal zoals te gebruiken in sociale communicatie
 3. Symbolisch of fantasiespel
- c. De stoornis is niet toe te schrijven aan de stoornis van RETT of aan een desintegratiestoornis van de kinderleeftijd

Classificatieregels

299.0 Autistische stoornis

1. Een totaal van zes of meer onder A genoemde items, met ten minste twee op de dimensie sociale interacties en één op elk van de twee andere dimensies

299.80 Stoornis van Asperger

1. Twee items op de dimensie sociale interacties en twee op de derde dimensie (zich herhalende patronen van gedrag en beperkte belangstelling)

299.80 PDD-NOS

1. Ten minste drie en ten hoogste vijf items uit de drie dimensies
2. In elk geval één criterium op de dimensie sociale interacties en verder op de twee andere dimensies

Bijlage P

Visie op beschreven voorlichtingsmaterialen

In deze bijlage vindt u onze visie over de beschreven materialen in hoofdstuk 5.2. Deze materialen zijn te verdelen in drie groepen, namelijk materiaal voor normaal begaafde kinderen, materiaal voor kinderen met een verstandelijke beperking en materiaal voor kinderen die een vorm van autisme hebben. Wij hebben de materialen bekeken en naar aanleiding daarvan aangegeven wat we de voor- en nadelen vinden van het materiaal.

Normaal begaafde kinderen

Waar was ik voor ik er was?

Dit is een leuk, humoristisch prentenboek. De plaatjes zijn echter onrealistisch. De zaadcellen hebben bijvoorbeeld gezichtjes en bij een keizersnede wordt deze ingreep afgebeeld als dat er een luik wordt gemaakt in de buik van de moeder wat opengezet wordt en waardoor het kind tevoorschijn komt. Daarbij komt het kennismaken met het eigen lichaam niet aan bod. Wat dit boekje duidelijk maakt is hoe men als mens ontstaat en hoe dat proces van een zwangerschap verloopt. Dit sluit niet aan bij wat de begeleiders van het materiaal verwachten, want ons is gevraagd om echt te zoeken naar materiaal waarbij het gaat om seksuele voorlichting. Tegelijkertijd is het wel een gemakkelijk boek voor de kinderen en lijkt dit nog een stap voor het kennen van het eigen lichaam te zijn; Waar kom ik vandaan? Pas daarna volgt het leren kennen van het eigen lichaam. Waarna de voorlichting met betrekking tot seksuele handelingen volgt.

Ben jij ook op mij? Een boek over seks voor kinderen

Dit boek gaat meer in op de seksuele voorlichting. Er komen belangrijke thema's in aan bod, zoals onder andere het bespreekbaar maken van nare ervaringen. Er is een woordenlijst toegevoegd waardoor moeilijke woorden altijd op te zoeken zijn door of voor het kind. De illustraties zijn vrolijk van kleur en er wordt basaal wel realistisch weergegeven hoe een lichaam eruit ziet en wat er allemaal gebeurd. Bij het krijgen van een zaadlozing en bij menstruatie wordt echter gebruik gemaakt van verhalende illustraties die niet letterlijk genomen kunnen worden (zaadcellen en eitjes met gezichtjes.). De lichamelijke veranderingen worden niet achterwege gelaten, zoals een natte droom. Fijn om te zoenen, lekker gevoel van vrijen en dergelijke. Echter wordt de definitie van seks wordt op ietwat vreemde manier uitgelegd (Van der Doef & Latour, 2011, p. 8). Als dit boek gebruikt word, zou de tekst nog meer kunnen worden ondersteund door illustraties om het beeldend te maken. Er wordt vrij veel gebruik gemaakt van tekst die wel zeer compleet is, maar gezien de doelgroep waar wij mee te maken hebben kan dit te onaantrekkelijk zijn. Zij hebben veel behoefte aan visualisatie.

Allereerste infoboek seksuele voorlichting 4-6 jaar

Het is een leuk prentenboek waardoor het aantrekkelijk zal zijn om te lezen met de kinderen. Echter zijn de prenten niet heel realistisch en natuurgetrouw, wat voor de ontwikkelingsleeftijd (vier tot zes jaar) misschien niet zo van belang is, maar daarentegen wel voor de stoornis van de kinderen. Bovendien beperkt het boek zich met name tot hoe kinderen ontstaan. Er wordt maar heel kort aangestipt hoe de twee seksen in elkaar zitten. De schrijfstijl past wel bij het niveau van de kinderen. Naar onze mening is alles wel wat kort en bondig weergegeven hier en daar, waardoor meer uitleg vereist is. 'Waar was ik voor ik er was' is in onze ogen geschikter om uit te leggen hoe er een baby komt.

Eerste infoboek seksuele voorlichting 7-9 jaar

Dit boek is realistischer getekend dan de voorgaande beschreven boeken tot nu toe. Alleen de verhoudingen van de illustraties kloppen niet helemaal met de werkelijkheid. Er wordt uitgelegd hoe een lichaam er uit ziet van binnen en van buiten, ondersteund door visualisatie. Dit boek besteed aandacht aan het leren kennen van het eigen lichaam. Vervolgens volgt een vrij heldere uitleg over hoe een baby gemaakt wordt. Er is achterin een woordenlijst opgenomen ter verduidelijking van sommige woorden, wat ook wel nodig is. Ook dit boekje gaat met name over de basis. Een dergelijk boekje is nodig voor er begonnen kan worden aan het seksuele aspect van voorlichting. Om daar aan te beginnen is namelijk basiskennis vereist en die basiskennis bestaat uit het kennen van het eigen lichaam.

Kinderen met een verstandelijke beperking

Hallo ik: Wie ben ik, wat wil ik en wat kan ik?

Waar rekening mee moet worden gehouden bij het volgen van deze trainingen, is de ontwikkeling van het kind. Wellicht zijn een aantal thema's nog een stap te ver voor kinderen in de leeftijd van negen tot en met veertien jaar. Dit materiaal sluit aan op de Toolkit totale communicatie lichaam en seksualiteit, wat weer onderdeel is van de weerklankmethodiek. De laatste methodiek beïnvloed het pedagogische en communicatieve klimaat in alle milieus waar de deelnemer zich in bevindt. Kader is onder andere de ervaringsordeningen van Timmers-Huigens (Jeurissen-Steeghs, 2010, p.54). De Toolkit helpt om alle mogelijkheden te benutten door bewust en op maat gebruik te maken van diverse uitingsvormen (Jeurissen-Steeghs, 2010, p.52). Gezien de uitspraak van de gedragskundige over de ervaringsordering van Timmers-Huigens, zou dit materiaal mooi aansluiten op de visie en missie van Reinaerde. Bovendien behandelt deze methodiek een scala aan thema's wat wel belangrijk is voor de doelgroep. Daarbij wordt gebruik gemaakt van pictogrammen, wat mooi aansluit bij de kinderen die een vorm van autisme hebben. Tevens wordt er gebruik gemaakt van interactieve werkvormen, wat fijn is omdat voorlichting dan niet iets schools is en informatie wat sneller zal bezinken.

Praten over seks: Methode voor het ondersteunen van mensen met een verstandelijke beperking bij hun seksuele ontwikkeling

Ook deze methode bevat interactieve werkvormen. De training is geschreven voor kinderen met een verstandelijke beperking in de leeftijd van ongeveer twaalf jaar. Het taalgebruik is vrij eenvoudig en goed te volgen voor de kinderen. We zijn van mening dat deze leeftijd is gesteld, omdat in deze methodiek vooral thema's aan bod komen die normaliter gaan spelen in de puberteit. Toch kan deze training ook wel gebruikt worden voor de wat jongere kinderen omdat er ook gewerkt wordt aan het zelfbeeld en lichaamsbesef van de kinderen, dus aan de basis. Wat ook een pluspunt is aan deze methodiek is dat de deelnemers een eigen werkmap krijgen, zodat ze een eigen 'dossier' opbouwen omtrent dit thema. Echter moet er per kind rekening gehouden worden met wat het kind 'aankan' op dat moment. Gezien de zwart-witte illustraties kan het zijn dat die voor kinderen met een verstandelijke beperking en autisme te onduidelijk zijn. Wellicht is dus extra visualisatie vereist.

Verliefd en zo...

Wat aandacht verdient is dat deze methode geschreven is voor de reformatorische gezindte, echter is dit in onze ogen geen belemmering omdat dit alleen wordt gemerkt in de eerste helft van het handboek. Daar wordt namelijk een bijbels kader gegeven, maar dat kan achterwege gelaten worden. Daarnaast is het vertelboek beschreven vanuit een meisje, waardoor vooral de aspecten aan bod komen die bij een meisje spelen. Wat er gebeurt bij een jongen wordt maar kort en wat vaag aangestipt. Aangezien er momenteel alleen maar jongens op de behandelgroep Jacala wonen, is dit wel jammer. Echter wordt in het werkmapje wel genoeg aandacht besteed aan het mannelijke geslacht. Deze methode omvat wel een aantal belangrijke thema's, zoals misbruik, vrijen, verliefdheid en er is aandacht voor de basis. Desalniettemin is deze methode wel geschikt om gebruikt te worden. Het taalgebruik is makkelijk en er wordt gebruik gemaakt

van kleurrijke prenten. Dit maakt dat dit materiaal in onze ogen wel aantrekkelijk zal zijn voor de doelgroep. Wat een minpunt is aan deze methodiek is dat er geen gebruik gemaakt wordt van informatieve plaatjes over de geslachtsorganen van mannen en vrouwen. Verder zijn de prenten niet erg ondersteunend als het gaat om informatieverstrekking.

Ontdek wie je bent: Een speurtocht naar jezelf

Deze werkmap laat veel ruimte over voor eigen invulling. Dit zou een nadeel kunnen zijn voor de begeleider. Het vereist namelijk veel creativiteit van de begeleider zelf om invulling te geven aan deze werkmap. Bovendien wordt alleen gewerkt aan basiskennis over het eigen lichaam en wordt er verder niet ingegaan op andere thema's rondom seksualiteit. Echter is het beeldmateriaal niet verhullend en op die wijze zeer duidelijk voor de kinderen. Als we eerlijk zijn, denken we dat alle versies wel behandeld 'moeten' worden. Bij de versies van de volwassenen kan dan worden uitgelegd hoe een lichaam zich ontwikkelt en hoe dat lichaam eruit gaat zien.

Kinderen met een vorm van autisme

Psychoseksuele ontwikkeling bij adolescenten met een autismespectrumstoornis: Ik Puber- training

Dit materiaal zal naar alle waarschijnlijkheid te moeilijk zijn voor de kinderen van Jacala. Het boek noemt zelf al dat een IQ van 85 gewenst is; dat is te hoog gegrepen. Daarnaast is het bedoelt voor kinderen met autisme vanaf de kalenderleeftijd van twaalf jaar. Dit gegeven en het gewenste IQ maakt dat wij het materiaal te moeilijk achten voor deze doelgroep, zeker gezien het feit dat de ontwikkelingsleeftijd van deze kinderen ver onder de twaalf jaar zit. De meeste onderwerpen die in dit boek besproken worden, zijn echter wel nuttig, zoals het praten over de puberteit, over hoe het kind eruit ziet, over de veranderingen die plaatsvinden in de puberteit en over het bevredigen van zichzelf. Andere onderwerpen zoals veilig vrijen zullen nog niet zo van toepassing zijn voor de kinderen op behandelgroep Jacala. Dit is iets wat in de toekomst wel aan bod zal kunnen/moeten komen, maar wat voor nu nog te weinig zeggend en van toepassing zal zijn voor hen.

Wat doe je?! Psycho-educatie over seksualiteit voor jongeren met autisme

Het is voor ons lastig om uitspraak te doen of dit materiaal ons geschikt lijkt of ongeschikt, omdat wij niet de werkbladen die bedoeld zijn voor de jongeren hebben kunnen bekijken. Wij zijn er dan ook niet zeker van of het materiaal visuele ondersteuning biedt. Dit is een voorwaarde die wij stellen aan het materiaal dat wij als geschikt zullen achten. Echter zijn de meeste onderwerpen die bij deze methode aan bod komen wel zinvol wanneer de basis bij de jongeren bekend is. Het lijkt ons dan ook in principe geschikt materiaal, mits er visuele ondersteuning bij geboden wordt. Dit kan bij het materiaal inbegrepen zijn, maar ook eventueel door de instelling zelf toegevoegd worden ter ondersteuning van het geschrevene.

Programma voor het ontwikkelen van socioseksuele vaardigheden

Dit boek is bedoeld voor personen in de adolescentie en volwassenheid. Aangezien de adolescentie vanaf de puberteit begint, zou het materiaal in principe gebruikt moeten kunnen worden aangezien de kinderen op Jacala zich aan het begin van deze puberteit bevinden. Echter ligt hun ontwikkelingsleeftijd daar niet; de onderwerpen die gedurende dit programma behandeld worden, lijken ons erg lastig voor de kinderen. Daarnaast zal een aantal van deze onderwerpen nog helemaal niet spelen voor de kinderen van Jacala. Ten slotte richt dit programma zich op personen met het syndroom van Asperger of hoog functionerend autisme. Er verblijven momenteel geen kinderen op de behandelgroep bij wie sprake is van één van deze vormen. Het niveau zal dan ook te hoog liggen voor de kinderen die momenteel op de behandelgroep wonen gezien het feit dat het autisme in combinatie gaat met een verstandelijke beperking.

Werkboek: Seksuele voorlichting voor jongeren met autisme

Het werkboek is gemakkelijk te volgen en wordt samen met een ouder/begeleider behandeld, waardoor er voor het kind de mogelijkheid is om waar nodig verduidelijking te vragen. Het werkboek is goed aan te passen door onderwerpen die nog niet spelen of nog niet op het kind van toepassing zijn, weg te laten. Daarbij is het boek heel persoonlijk; het kind kan zijn of haar naam erin schrijven en dat maakt het ook echt iets van hem- of haarzelf.

Een kanttekening bij het materiaal is dat de plaatjes in het werkboek echt ontzettend onduidelijk en onrealistisch zijn; een jongen ziet eruit als een hoofd op een stokje en voor het meisje geldt hetzelfde, alleen heeft zij nog onder iedere arm een cirkel met een stipje er in. Overigens geeft de schrijfster van dit werkboek zelf ook al aan dat het belangrijk is om het kind concreet materiaal voor te houden, zoals bijvoorbeeld foto's en een scheerapparaat.

Bijlage Q

Producten

1. Gesprekspas

2. Checklist

Onderstaande lijst bevat punten welke nodig zijn om te kunnen starten met het geven van seksuele voorlichting. Wanneer jullie de punten volgen, zullen jullie in staat zijn om met het thema aan de slag te gaan. We willen benadrukken dat het belangrijk is om proactief bezig te zijn, want ook al signaleert men niet direct vragen omtrent dit thema; het mag niet een reden zijn om de informatie achter te houden.

Teamvergaderingen

- Met elkaar om de tafel: Hoe gaan we nu om met seksualiteit en welke richting willen we op?
- Van ieder kind inventariseren en vastleggen hoe het ontwikkelingsniveau is op cognitief, sociaal en emotioneel gebied.
- Wettelijk vertegenwoordigers op de hoogte brengen van het thema en inventariseren of ze het goed vinden dat seksuele voorlichting wordt gegeven.
- Keuze maken welk voorlichtingsmateriaal ingezet wordt afhankelijk van ieder kind; welke informatie is gepast?
- Vastleggen op welke wijze voorlichting wordt gegeven: Waar, wanneer en hoe? Een vast moment? In groepsverband? Individueel?
- Afspreken wie materiaal besteld.
- Vastleggen wie aansprakelijk is voor het toezicht houden op de seksuele ontwikkeling van de kinderen (verdelen onder de begeleiders).

Als begonnen wordt met het geven van seksuele voorlichting als agendapunt een moment tot evaluatie hiervan toevoegen: Zijn we goed afgestemd op het kind en hoe staat het met de voorlichting?

Aandachtspunten van de begeleider

Heeft u het onderzoeksverslag 'Seksuele voorlichting aan kinderen op de behandelgroep Jacala' gelezen?

Heeft u het voorlichtingsmateriaal doorgelezen?

Heeft u zich voorbereid op het geven van voorlichting? Met andere woorden: Heeft u helder in uw hoofd hoe u de voorlichting aan gaat pakken?

Let op het verschil 'kunnen' en 'aankunnen'. Waak voor overvraging.

Pas uw taalgebruik aan, wees zo concreet mogelijk.

Zorg ervoor dat het kind zich belangrijk voelt en gehoord voelt.

Zorg ervoor dat de overgang naar voorlichting speels gebeurt. Het mag niet iets schools zijn, want dan kan weerstand ontstaan.

Als er sprake is van weerstand bij de kinderen, begin met lichaamsbeeld & lichaamsbesef.

Schrijf na afloop van een voorlichtingssessie in de map 'voortgang seksuele voorlichting' wat behandeld is per kind.

Voorwaarden voor het geven van voorlichting

Is er genoeg tijd om voorlichting te geven?

Is het kind voorbereid op het krijgen van voorlichting?

Is er genoeg rust rondom het kind aanwezig om seksuele voorlichting te krijgen?

Heeft het kind genoeg energie en de juiste stemming om voorlichting te krijgen?

Zijn de benodigde materialen zoals papieren, pennen, potloden, dobbelstenen geprint en aanwezig?

3. Behoeften-schema

Situatie	Geschikt materiaal
Het lichaam van het kind is zichtbaar aan het veranderen	Verliefd en zo...
Het kind weet niet hoe het eigen lichaam in elkaar steekt	Mijn eerste infoboek 7-9 jaar; Ontdek wie je bent: ter visualisatie
Het kind weet niet hoe het lichaam van de ander in elkaar steekt	Mijn eerste infoboek 7-9 jaar; Ontdek wie je bent: ter visualisatie
Het kind is makkelijk door anderen te beïnvloeden (weerbaarheid)	Verliefd en zo...: Seksueel misbruik; Hallo ik: werkt aan ja/nee gevoel
Het kind zoekt fysiek contact met anderen	Hallo ik
Het kind raakt anderen op intieme lichaamsdelen aan (grenzen)	Hallo ik
Het kind is bezig met zijn uiterlijke ontwikkelingen (persoonlijke verzorging)	Hallo ik
Het kind is bezig met de uiterlijke ontwikkelingen van de ander (persoonlijke verzorging)	Hallo ik
Het kind 'rijdt' tegen/op objecten	Hallo ik
Het kind begint met masturberen	Hallo ik
Het kind spreekt over verliefd zijn (gevoelens)	Verliefd en zo...
Het kind heeft vragen over seks	Verliefd en zo...; Hallo ik
Het kind weet niet hoe kinderen geboren worden	Mijn eerste infoboek 7-9 jaar
Het kind heeft moeite met praten over seksualiteit	Verliefd en zo...
Het kind heeft weerstand tegen het praten over seks	Hallo ik

4. Ontwikkelingsmap

- De map

- Het format

Datum:	
Voorlichtingsmateriaal:	
Thema seksuele voorlichting:	
Verloop voorlichting:	
Overige opmerkingen:	